

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ГУМАНІТАРНІ СТУДІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 21

До збірника ввійшли результати наукових досліджень молодих учених, аспірантів і студентів різних гуманітарних факультетів ВНЗ України та країн СНД.

Для наукових працівників, викладачів, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться філософією і політологією.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР	А. Є. Конверський, д-р філос. наук, проф., акад. НАН України
ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА	С. В. Руденко, д-р філос. наук, доц.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Л. В. Губерський, д-р філос. наук, проф., акад. НАН України; В. А. Бугров, канд. філос. наук, проф.; І. С. Добронравова, д-р філос. наук, проф.; Д. В. Неліпа, д-р політ. наук, доц.; М. І. Обушний, д-р політ. наук, проф.; В. І. Панченко, д-р філос. наук, проф.; А. О. Приятельчук, канд. філос. наук, проф.; М. Ю. Русин, канд. філос. наук, проф.; Є. А. Харьковщенко, д-р філос. наук, проф.; В. Ф. Цвих, д-р політ. наук, проф.; Л. О. Шашкова, д-р філос. наук, проф.; П. П. Шляхтун, д-р філос. наук, проф.; В. І. Ярошовець, д-р філос. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60 філософський факультет ☎ 239 32 81
Затверджено	Постановою Президії ВАК України № 1–05/6 від 16.12.09 Постановою президії ВАК України № 1–05/4 від 22.04.11
Рекомендовано	Вченою радою філософського факультету від 24.02.14 (протокол № 5)
Відповідальний секретар	В. В. Приходько, канд. філос. наук, доц.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, відповідної галузевої термінології, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та носії не повертаються.

Внесено до Російського індексу наукового цитування
(ліцензійний договір № 374–06/2013 від 27 червня 2013 року)
Внесён в Российский индекс научного цитирования
(лицензионный договор № 374–06/2013 от 27 июня 2013 года)

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2014

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 111.84+17.01

А. О. Баумейстер, канд філос. наук, доц.,
докторант, КНУТШ, Київ

ПРОЕКТ МОРАЛЬНОЇ ОНТОЛОГІЇ ЧАРЛЬЗА ТЕЙЛОРА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО ПРАКТИЧНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ

У статті досліджуються головні ідеї моральної онтології Чарльза Тейлора в контексті сучасних практично-філософських дискусій.

Ключові слова: моральна онтологія, сильні оцінки, якісні розрізнення, самість.

Якщо Макінтайр, починаючи з праці "Після чесноти", намагається відродити словник благ і суттєвих цілей людського буття, то Тейлор прагне дослідити історію модерної ідентичності, виявити різноманітні джерела, що сприяли створенню модерного образу самості і визначають сучасні тлумачення наших практик. Важливими етапами такої історії він вважає (1) утвердження словника невідчуваних суб'єктивних прав й суб'єктивної автономії, а також (2) формування образу "звичайного життя" (*ordinary life*), яке з раннього Модерну утверджується на тлі критики попередніх життєвих практик і життєвих проєктів. Утвердження звичайного життя "стало однією з найвпливовіших ідей модерної цивілізації". "Разом із цільним місцем, яке надається автономії, це почуття [вагомості щоденного у людському житті] визначає особливий різновид такої поваги, характерний для цивілізації новочасного Заходу" [2, с. 27]. Втім мораль не зводиться лише до словника обов'язків і поваги до інших. Важливо взяти до уваги також низку питань, які значно розширюють коло практичної філософії. Ці питання "вводять у гру сильну оцінку" (*bring strong evaluation into play*). "Так, існують питання про те, як я збираюся прожити моє життя (*how I am going to live my life*). Вони порушують ще інші питання. Наприклад, яким життям варто жити? Яке життя може здійснити те, що обіцяють мої особливі здібності? Які вимоги покладають на особистість її обдаровання? В чому полягає багате й змістовне життя (*meaningful life*), на противагу життю, сповненому клопотів про другорядні речі або дрібниці?" [2, с. 28]. Тобто, йдеться про сукупність ідей та образів, що визначають поняття повноцінного, наповненого життя (*a full life*). Одразу важливо звернути увагу на те, що Тейлор пропонує каталог питань, які в останні два з половиною століття зазвичай не розглядаються як такі, що належать до компетенції практичної філософії.

Той факт, що обговорення цих питань довго залишалося поза інтересами практично-філософського дискурсу, вже приховує у собі певну історію, низку конкретних зрушень в історії саморозуміння модерної ідентичності. Ці зрушення й концептуальні зміни відбуваються навіть не за часів Лока і Канта, і навіть не за часів Реформації. Тобто, джерела но-

вочасного образу практичної філософії слід шукати не в ранньому Модерну, а ще раніше – в XIV столітті (головним чином – у філософії Вільяма Окама). Тут інтелектуальну історію, описувану Тейлором, необхідно доповнити дослідженням Серве Теодора Пінкерса. Звуженість модерної теорії моралі, про яку каже Тейлор, зумовлена інтелектуальними зрушеннями, які Пінкерс називає *номіналістичною революцією*. В чому полягає ця революція? Під її впливом мова благ, чеснот і людського щастя поступається місцем словникові обов'язків [1, с. 231]. На перший план моральної теорії висувається *поняття обов'язку і поняття належного*. "Розглядаючи Окама ми стаємо свідками найпершого ядерного вибуху модерної епохи" [1, с. 223]. Поведінка людини починає тлумачитися як послідовність атомарних подій, тобто відокремлюється від життєвого й культурного наративу, в рамках якого поведінка тільки й могла сприйматися. Поняття суттєвих людських цілей втрачає своє значення. Окамова концепція свободи відкидає вчення про людські схильності. Нарешті, на задній план відсувається теорія чеснот: чесноти "втрачають власну моральну цінність і стають простими звичками, психологічними механізмами" [1, 226]. "Закон іобов'язок посідають центральне місце в Окамовій моралі, стають її вузловим пунктом і осердям... Факт обов'язку, а не дотримання якогось реального припису, визначає тепер відмінність між моральними добротою і злосливістю" [1, с. 228]. Дослідження Пінкерса дозволяє точніше вказати джерела модерної самості і модерної практичної філософії, ніж це роблять Макінтайр і Тейлор. Втім у Тейлора, безперечно, ми знаходимо більш ґрунтовний концептуальний аналіз моральної онтології. Отже, повернімося до Тейлорових міркувань. Каталог нових питань, які він нам пропонує, з одного боку, розширюють рамки практичної філософії, а, з іншого боку, дозволяють розширити ігрове поле сильних оцінок.

Всі ці питання мають сенс лише у певній "системі координат" (*framework*): "Те, що я називаю системою координат, об'єднує важливу низку якісних розрізень (*set of qualitative distinctions*). Думати, почувати, висловлювати судження в межах такої системи координат – означає діяти з відчуттям, що певний вчинок, спосіб життя або спосіб почування є непорівнянно вищий за інші, доступніші для нас способи. Я вживаю тут слово "вищий" у його загальному значенні. Відчуття того, в чому полягає відмінність, може отримувати різні форми. Одна форма життя може вважатися повнішою, інший спосіб почувати й діяти чистішим, ще інший спосіб жити й почувати глибшим" [2, с. 34–35]. Тобто йдеться про системи координат, що уможливають *ієрархічну структуру* наших практик. Така структура передбачає по-перше, певні способи життя, мислення і почуття, які є незрівнянно вищими (*are incomparably*) стосовно "звичайних" способів жити, мислити й відчувати, а, по-друге, пов'язана з тим, що Тейлор називає "сильною оцінкою", з тим фактом, що певні цілі та блага "існують незалежно від наших бажань, прихильностей або від нашого вибору, що вони являють собою критерії, виходячи з яких можна оцінювати ці бажання і цей вибір" [2, с. 35]. Прикладами найбільш впли-

вових систем координат, в рамках яких можливі якісні розрізнення, етика честі і слави античного полісу, етика раціональної досконалості й контролю (наприклад, платонізм, стоїцизм, християнство чи інші форми теїзму), етика трансформації волі (у різноманітних теїстичних та секулярних версіях), нарешті, розрізнення, пов'язане із образністю й експресивністю. Всім цим системам координат (із їхніми сильними оцінками і якісними розрізненнями) загрожує поширений сьогодні підхід, який можна умовно назвати "натуралістичним". "Ми бачимо такий підхід не лише в тих, хто полюбляє редуктивні пояснення, а й (інакше) у класичному утилітаризмі. Мета цієї філософії полягає саме в тому, щоб відкинути всі якісні розрізнення й поставити всі людські цілі на спільну основу, зробивши їх, таким чином, придатними для кількісного обчислення на одній шкалі згідно зі спільною "вживаністю" (*currency*). Я стверджую, що ця ідея глибоко помилкова" [2, с. 38–39]. Джерела натуралістичного підходу Тейлор убачає в поступовому утвердженні звичайного життя, у теології Реформації (як ми бачили, ці джерела слід шукати ще у середньовічному номіналізмі).

Генеалогічний підхід Тейлора полягає в тому, аби виразити, артикулювати ті ідеї та образи, що визначають певні форми життя. Системи координат забезпечують, явно чи приховано, контекст наших моральних суджень та інтуїцій. "Висловити систему координат (*to articulate a framework*) – означає з'ясувати, що наділяє смислом наші моральні реакції" [2, с. 43]. Так поступово окреслюються не тільки завдання і характер Тейлорового дослідження, але й основні риси його моральної онтології: певний фоновий образ (*background picture*) і система координат (*framework*) (не зовсім зрозуміло, чи Тейлорові йдеться про *те саме* поняття, чи про *два* взаємопов'язані поняття) надають сенс нашим ідеям та інтуїціям, визначають наші моральні реакції (*moral responses*), конституюють способи (форми) нашого життя. Наші моральні судження і оцінки, наше уявлення про сенс і мету життя, так само як і наше саморозуміння, все це вписано в більш універсальний контекст, що має певну *онтологічну структуру* (Тейлор поряд із терміном "моральна онтологія" іноді вживається термін "онтологія людини"). Ці онтологічні контексти, ці *frameworks* (які Тейлор називає також "горизонтами"), визначають як всі наші вчинки, так і наше особистісне буття у цілому: "життя в таких чітко окреслених горизонтах (*strongly qualified horizons*) є конститутивним для людської діяльності (*is constitutive of human agency*)", так що "вихід за ці межі був би еквівалентний виходу за межі того, що можна вважати цілісною або неушкодженою людською особистістю (*human personhood*)" [9, р. 27; 2, с. 44]. Важливість згаданого онтологічного контексту стає більш очевидною в світлі питання про ідентичність ('*who am I?*'). Знати, хто я є, означає прояснити власне місцеперебування ('*where I stand?*'). "Моя ідентичність визначається зобов'язаннями й ототожненнями (*identifications*), що створюють рамку (*frame*) або горизонт, в яких я щоразу можу намагатися визначити, що становить для мене благо чи цінність (*valuable*),

або що належить зробити, або що я схвалюю чи заперечую. Інакше кажучи, це горизонт, в якому я здатний зайняти позицію" [9, р. 27; 2, с. 45]. Цей горизонт з його розрізненнями, зобов'язаннями й ідентифікаціями надає нам практичні орієнтири і підстави для практичних суджень. Втрата цього горизонту викликає гострі форми дезорієнтації. Таким чином, Тейлор вводить у гру ще одну метафору, *просторову*: ми знаємо про себе, завдяки орієнтації у моральному просторі. Просторовим аналогом тут виступає система координат, визначена сильними оцінками й чіткими розрізненнями. Вони ніби накреслюють головні позначення на морально-онтологічній мапі. Ідентичність не може існувати без сильних оцінок.

Морально-онтологічній позиції, яка дозволяє відповісти на питання про ідентичність, Тейлор протиставляє натуралістичну позицію, що заперечує важливість системи координат для практичної орієнтації. Практичний натуралізм витлумачує системи координат як наші суб'єктивні винаходи, а не як об'єктивні структури, що зумовлюють характер наших моральних запитань і відповідей. Приклад штучних питань: яка марка автомобілю є найбільш "статусною" або в якому ресторані має вечеряти "поважна особа"? В такому випадку мораль і право є проявами тимчасових, ситуативних й інституалізованих соціальних реакцій, які у цілому мають випадковий та змінюваний характер. Утім, не можна собі уявити форми життя, в яких питання про просторові (морально-онтологічні) розрізнення були б штучними й необов'язковими. Практичний натуралізм містить у собі неусвідомлені суперечності. Так, наприклад, утилітарист живе у межах морального горизонту, принципово невизначуваного в термінах його власної теорії [2, с. 50]. Іншими словами, натуралістична позиція також передбачає певну онтологію, але не намагається (з різних причин) її експлікувати.

Тейлорів проект моральної онтології дозволяє також виявити внутрішній зв'язок між ідентичністю і благом. Для прояснення цього зв'язку Тейлор вводить поняття самості (*self*). Це поняття вказує на нашу потребу в ідентичності (*our need for identity*), що по-іншому можна описати як певну орієнтацію стосовно блага (*orientation to the good*) [2, с. 52]. Самість не є об'єктом у звичному розумінні. Бути самістю означає рухатися у певному колі проблем, означає шукати і знаходити певну орієнтацію на благо. Власне Тейлор тут реактуалізує тезу Аристотеля. З інших позицій, цю тезу відроджує Ернст Тугендгат. У Тугендгата реабілітація Аристотелевої концепції блага відбувається з метою розробки теорії "*іманентної трансценденції*". Можна казати, що ця теорія пропонує світську, секулярну версію повноти життя, що включає поняття сильних оцінок і чітких розрізень про які каже Тейлор. За Тугендгатом, Аристотелеве розуміння блага передбачає чітке розрізнення, з одного боку, блага і просто приємного, а з іншого боку, розрізнення реальності (реального блага) й ілюзії (позірного блага). Отже теорія блага вводить у гру ще й питання про дійсність, пов'язане з онтологією [10, s. 23; s. 25]. За Аристотелем (і за Тугендгатом) уміння здійснювати ці чіткі розрізнення на підставі раціональних (логосних) міркувань конститує людську

природу як таку. Сутність людини виявляє себе у здатності запитувати про підстави, а також шукати кращих підстав [10, s. 25, 43]. Такий інтелектуальний пошук відкриває для людини те, що Туґендгат називає глибинним виміром (*Tiefendimension*), досвідченням глибини реальності [10, s. 25]. Поняття іманентної трансценденції й орієнтація людини стосовно блага утворюють внутрішній зв'язок [10, s. 31]. Якраз недолік Гайдеггерового розуміння трансценденції Туґендгат убачає в тому, що Гайдеггер нехтує поняттям блага [10, s. 32].

Цікаво, що Тейлор і Туґендгат рухаються паралельними курсами, пов'язуючи розуміння людського буття (самості) із орієнтацією людини стосовно блага. "Ігрові простори Я" (*"Ich"-Spielräume*) спрямовані на благо [10, s. 61]. В цій спрямованості, в орієнтації самості на благо, проявляється проєктивний, творчий характер людського буття, а також та фундаментальна здатність людини, яку ми називаємо свободою волі [10, s. 60, 64, 71–72]. Певну співзвучність власних ідей із ідеями Туґендгата відзначає і сам Тейлор [2, с. 76]. Утім, не можна випускати з поля зору суттєву відмінність між Туґендгатовою і Тейлоровою позиціями. Туґендгатові йдеться про своєрідну версію секулярної теорії "іманентної трансценденції", в той час як Тейлор піддає іманентні тлумачення практики рішучій критиці [3, с. 490, 576–579]. Для Тейлора подібні спроби за допомогою секулярних концептів надати нашим життєвим формам вимірів повноти і глибини, свідчать лише про відчуття втрати сенсу, що відбувається в досвіді ізольованого Я. Туґендгатове поняття іманентної трансценденції свідчить лише про усвідомлення людською особою *вужкості іманентних рамок* і намагання розімкнути ці рамки за допомогою квазі-теїстичної або квазі-містичної настанов (адже Туґендгат пропонує щось на кшталт *секулярної містики*).

Однак повернімося до Тейлорового аналізу зв'язку самості і блага. Самість не є просто об'єктом дослідження: "вона частково конституційована своїми власними самоінтерпретаціями (*constituted by itsself-interpretations*)". Хоча ніколи не може існувати вичерпних інтерпретацій самості. Словник таких інтерпретацій завжди неповний. Утім, наші розуміння блага завжди відбувається в межах певної мови, а мова "існує й підтримується лише в межах певної мовної спільноти (*a language community*)" [2, с. 54]. У спільній мовній спільноті індивіди поділяють спільний з іншими досвід: "самість існує лише в тому, що можна назвати діалогічними мережами (*webs of interlocution*)" [2, с. 55]. Всі ці чинники Тейлор іноді називає "трансцендентальними умовами" існування й саморозуміння самості [2, с. 50, 58, 59]. Можна сказати, що зв'язок самості і блага опосередкований інтерсуб'єктивними, мовними і комунікативними стосунками. Я погоджуюся із думкою Йоаса, що Тейлорова теорія формування ідентичності є без сумніву інтерсуб'єктивною [6, с. 210]. Втім ця інтерсуб'єктивність суттєво відрізняється від Апелевої чи Габермасової.

Спостерігаючи за манерою, в якій Тейлор визначає мету власного дослідження, ми помічаємо певну рухливість його слововжитку. На цю особливість він сам звертає увагу: спочатку мета роботи визначається

як дослідження фонового образу, що лежить в основі наших моральних інтуїцій, потім завдання переформулюється як "дослідження моральної онтології, що лежить в основі наших моральних уявлень і реакцій та наділяє їх сенсом", а згодом завдання знову отримує нове формулювання: воно описується вже як "дослідження тих систем координат, які артикують наше чуття орієнтації у просторі питань про благо" (*questions about the good*) [2, с. 62]. Тейлор не дає пояснення такому термінологічному різноманіттю, але із контексту зрозуміло, що йдеться про різне вираження тієї самої проблеми. Третє формулювання, в якому застосовується образ просторової орієнтації, здається Тейлору найбільш вдалим, бо за його допомогою вдається виявити динамічну й проєктивну природу самості. Ми завжди рухаємося у певному практичному просторі і завжди орієнтуємося на певне благо. "Та істина, що ми маємо розташовувати себе у просторі, визначеному чіткими розрізненнями, означає лише те, що наше розташування стосовно них мусить бути для нас важливим. Неможливість діяти без орієнтації у просторі гранично важливого означає, що ми не можемо бути байдужими до свого місця в ньому" [2, с. 63, 65]. Я б цю тезу виразив так: наша поведінка (те, як ми подорожуємо) залежить від нашої орієнтації на місцевості (від того, де зараз ми знаходимося стосовно кінцевого пункту призначення). Орієнтація стосовно блага надає сенс нашому життю. Тоді наша життєва подорож перетворюється на осмислену історію, на єдиний *наратив*: "відчуття блага має вплітатись у розуміння людиною свого життя як розгорнутої оповіді" [2, с. 69, 71]. Проблема ідентичності отримує ще один ракурс: питання "хто я?" в контексті наративу тлумачиться за допомогою питання "ким я став"? Тут Тейлор розвиває думку, сформульовану Макінтайром у книзі "Після чесноти". Рух у напрямку блага є історією, що пишеться впродовж життєвої подорожі. Своє життя я усвідомлюю як рух до того, чого ще немає. І тоді саме життя розглядається як пошук (мотив, відомий ще з "Одисеї" Гомера) [2, с. 71, 75]. Квазі-просторова структура наших стосунків до цінностей поєднується із часовим виміром розуміння нашої власної ідентичності. У цьому зв'язку можна казати про наративну структуру саморозуміння [6, с. 207]. Отже, просторова метафорика упродовж для нас той факт, що нам не уникнути питання про напрямок, в якому рухається наше життя.

Якщо ми кажемо про орієнтацію на певні блага і про конститутивну роль блага у самовизначенні особи, ми не можемо оминати питання про онтологічний статус цих благ. Ми живемо у світі, в якому вочевидь існує багато різних ціннісних систем координат. І кожна така система конституювана якимось "надблагом" (*hypergood*). Надблага виконують в системі благ критеріальну функцію [4, с. 180]. Такі надблага є не лише непорівнянню важливішими за інші, але вони також "дають точку відліку (*stand point*), з якої інші блага можна зважувати, вносячи судження та приймаючи рішення щодо них" [2, с. 94]. Надблага є джерелом конфлікту, позаяк їх становлення й утвердження було пов'язане із витісненням

попередніх ("традиційних") надблаг. Так, платонізм витіснив Гомерову етику честі, а монотеїзм – політеїстичні морально-релігійні світогляди. У такому разі виникає питання не тільки про онтологічний статус надблаг, але також і питання про те – наскільки ці надблага є універсальними? Це ж запитання стосується і третього різновиду благ ("конститутивні блага"), що його Тейлор вводить у четвертому розділі [2, с. 135].

Зрозуміло, що об'єктивний онтологічний статус благ не можна визначити в термінах натуралізму. Такі поняття як "мужність" або "святість" не є властивостями фізичного світу. Але чи означає це, що блага не можна вважати частиною реальності? Для прояснення проблеми об'єктивності благ Тейлор вводить поняття, яке він називає "принципом найкращого пояснення" [2, с. 88]. Описуючи властивості людського буття, ми не можемо обійтися без певних понять ("святість", "милосердя", "справедливість", "повага" тощо). Іншими словами: тлумачення людського буття невід'ємно пов'язане із певними концептами, без яких це буття було б незрозумілим. "Якщо ми не можемо ефективно міркувати, або прозоро розуміти та пояснювати людські дії, не вдаючись до таких термінів, як "мужність" чи "великодушність", тоді мужність і великодушність є реальними рисами нашого світу" [2, с. 101]. Перед нами тут своєрідна версія трансцендентального аргументу. Отже, Тейлорові йдеться по умови можливості нашого морального досвіду. Очевидно, що не всі погодяться із Тейлоровою концепцією найкращого тлумачення (*the best account, BA principle*). Я вважаю, що цю концепцію можна посилити завдяки поняттю особового тлумачення (*personal explanation*) Річарда Свінберна. В особовому поясненні настання події *E* пояснюється як спричинене раціональним діячем чи особою *P*, що має інтенцію *J* здійснити *E* [8, р. 135]. Якщо для наукового пояснення (*scientific explanation* – маються на увазі природничі науки) підставами дієвості причини є закони природи та інші типи генералізації, то для особового пояснення такими підставами є інтенції і спроможності особи. Пояснюючи певний вчинок людини винятково в термінах натуралізму, ми даємо лише часткове, неповне пояснення цього вчинку.

Повертаючись до Тейлорового принципу найкращого тлумачення можна стверджувати, що цей принцип враховує такий різновид пояснення, який не враховуються в контексті природничо-наукового пояснення. Свінбернова концепція *personal explanation*, як мені здається, значно посилює позицію Тейлора і дозволяє ліпше зрозуміти особливості моральної онтології і практичної раціональності. Тлумачення людського буття і людських дій передбачає певні системи координат (структуровані чіткими розрізненнями) і певні сенсо-утворювальні контексти (*sense-making contexts*). Надання сенсу власним діям на підставі сильних оцінок і чітких розрізень становить фундаментальну властивість такої істоти як людина. Таким чином, моральна онтологія у Тейлоровій версії пропонується ним як проект, що покликаний подолати вузькість пануючих теорій моралі. Кантіанство й утилітаризм убачають головне

завдання моральної теорії у проясненні природи обов'язків. "Задовільною моральною теорією вважається та, яка визначає певний критерій або процедуру, що дає нам змогу перелічити всі такі й лише такі вчинки, які ми зобов'язані здійснювати" [2, с. 115]. Очевидно, що така теорія не потребує поняття чітких розрізень. Вона радше намагається надати базові підстави, в світлі яких певні дії слід вважати чи визначати як обов'язкові. Але це значно збіднює як словник практичної філософії, так і онтологію самості. Однією із передумов поступового збіднення морального словника безперечно слід уважати *натуралістичну настанову*, те базове переконання, що "ми мусимо розуміти людей у термінах, невідривно пов'язаних із науками, що вивчають позалюдську природу" [2, с. 116]. Втім можна вказати і на суто *теологічні джерела* сучасних моральних теорій. Ми бачили, що "етика обов'язку" вперше була сформульована Вільямом Окамом ще у XIV столітті. У такому разі процес збагачення філософсько-практичного словника можна розуміти як уникнення крайнощів натуралізму і радикального теїзму.

Однак навіть найбільш послідовні етики обов'язку (кантіанство й утилітаризм) неспроможні відмовитися від чітких розрізень. Утилітаристи надають раціональності статус вищого мотиву (розрізняючи вищі і нижчі мотиви), а кантіанці розробляють моральну теорію в термінах практичної нормативності. З позиції кантіанства утилітаризм можна тлумачити як версію натуралізму, як яскравий приклад гетерономної моралі. А з точки погляду утилітаризму кантіанство страждає на небезпечні форми утопізму й "відірване" від реального життя людини та суспільства. Але обидві згадані позиції пов'язують мораль із питанням про те, що нам слід робити і не пов'язують її із "питаннями, що є цінне саме по собі, чим нам слід захоплюватися або що варто любити" [2, с. 121]. Тип практичної раціональності, якого дотримуються ці позиції можна назвати *процедурною раціональністю*. Для утилітаристів раціональність полягає у "максимізації підрахунку" (*maximizing calculation*), а для кантіанців "визначальна процедура практичного резонування полягає в універсалізації" [2, с. 123]. У цій перспективі трансцендентальну прагматику Апеля і Габермаса можна тлумачити як більш досконалу версію процедурної раціональності. Але всі ці версії поділяють схожу настанову, яку можна позначити як пріоритет нормативності над благом (*priority of the right over the good*).

Утім, звуження моральної теорії і збіднення морального словника не скасовує питання, пов'язані із благами і цінностями, а тільки відсуває їх на задній план, укриває їх покровом мовчання. Але ці питання, хоча й не висловлені в експліцитний спосіб, продовжують впливати на наші практичні мотивації і цілі. Зусилля Макінтайра і Тейлора реабілітувати благо і відновити моральну онтологію у цьому контексті можна тлумачити як спробу знову артикулювати важливі питання практичної філософії. Відновлення словника благ має на меті якраз подолати кризу, в якій перебувають моральні теорії сучасності. Але, безперечно, у позитивній ("терапевтичній") частині власного морально-онто-

гічного проекту Тейлор проявляє велику стриманість [4, s. 181]. На відміну від Макінтайра, Тейлор у своїй генеалогічній реконструкції "творення модерної ідентичності" пропонує не логіку конфлікту і поляризації, а радше логіку інтеграції [6, s. 199]. Така логіка інтеграції подається не так у вигляді аргументації, як у формі наративу, що дозволяє досвідчити "епіфанію блага". Ціннісний реалізм Тейлора уникає крайнощів як суб'єктивізму (проективізму, емотивізму), так і метафізичної теорії блага. Цей ціннісний реалізм Тейлор обґрунтовує за допомогою принципу найкращого тлумачення, на який ми вже звертали увагу. Реальність цінностей, чеснот і благ тлумачиться в термінах їхньої незалежності від нашої волі [2, с. 35, 36].

Проект реабілітації блага і Тейлорова історія модерної ідентичності містять у собі також і певні лакуни. На них слушно звертає увагу, наприклад, Ганс Йоас. Так, критикуючи зведення моральної теорії до етики обов'язку і намагаючись відновити словник цінностей, Тейлор не залучає до власного дослідження провідних мислителів, що якраз пропонували у минулому столітті філософію цінностей (назвимо хоча б Макса Шелера). Стає незрозумілим, яким чином історія модерної ідентичності призводить до поглядів самого Тейлора. Виникає відчуття певного розриву або раптового стрибка (щось на кшталт покладання "іншого начала"). Вражає відсутність в Тейлоровій історії Геґеля (хоча саме Тейлор є автором однієї з найбільш важливих книжок, написаних про Геґеля в англомовному світі). Йоас справедливо зазначає відсутність у Тейлоровому наративі потужної традиції американського прагматизму. Цікаво, що Тейлор здається не виявляє інтересу до історії походження ключового поняття книги "Джерела самості" – до поняття 'self'. Навіть відношення ключових понять "самість" та "ідентичність" залишаються не зовсім зрозумілими [6, s. 223]. Визнаючи зауваги Йоаса певною мірою слушними, я все ж таки маю зазначити, що вони видаються мені доволі несуттєвими. Вони схожі на формальні зауваження рецензента на дисертаційну роботу, коли рецензент вказує, які саме джерела не врахував дисертант. Він запитує: а чому немає Геґеля? чому не враховуються праці американських прагматистів? Чому не згадується Шелер? чому немає аналізу релігійного досвіду і теології XX століття? Але ці запитання можна поставити і до кожного дослідження, що намагається реконструювати історію ідей та культурних впливів. Ці питання можна адресувати і до дослідження самого Йоаса "Походження цінностей". Вони свідчать лише про незавершеність і неповноту наших зусиль зрозуміти інтелектуальну історію західної традиції.

Однак існують певні концептуальні питання, які мені здаються більш важливими, коли ми аналізуємо позицію Чарльза Тейлора. Те, що здається мені помилковим у Тейлорових спробах реконструкції модерної ідентичності і реконструкції модерних моральних уявлень, це передусім його критичне ставлення до принципу суб'єктивності. Фолькер Герхарт справедливо каже про анти-індивідуалістичний афект Тейлорового мис-

лення [5, s. 553]. Попри виразно теїстичну позицію (посилену у "Секулярній добі"), Тейлор більше орієнтується на Гайдегера і пізнього Вітгенштайна, ніж на християнських мислителів минулого століття. Образ Декарта як батька модерної суб'єктивності явно зумовлений Гайдегеровою критикою Декартової філософії (тут я цілком згоден із Томасом Ренчем) [7, s. 576]. Ренч правий і в тому, що дескрипція та наратив, до яких вдається Тейлор у своїх головних творах, не можуть покрити методологічний дефіцит, який виникає, коли ми запитуємо про підстави значущості головних засад моральної онтології [7, s. 587, 588]. Де закінчується дескрипція і починається власне систематика?

Нарешті, необхідно звернути увагу на ще один важливий аспект Тейлорового мислення. Йдеться про його розуміння традиції і його ставлення до проблеми універсалізму-релятивізму. Очевидно, що Тейлор є рішучим анти-релятивістом. Він вказує на суперечливість релятивізму і на його руйнівний характер [2, с. 33]. Утім, його універсалізм не заперечує, а, навпаки, передбачає поняття конкретної традиції, тільки в контексті якої мають сенс фундаментальні структури і чіткі розрізнення моральної онтології [6, s. 218]. За таких підходів важко уникнути підозри в релятивізмі. Значно послідовнішою видається позиція Макінтайра із його "конфліктним" і контекстуальним розумінням практичної раціональності. Цілком слушно стверджувати, що Тейлорова "практично-філософська трансцендентальна антропологія вже не може бути опосередкована засобами його соціокультурного і морально-філософського релятивізму" [7, s. 589]. Щоб уникнути підозри в релятивізмові необхідно, як слушно вважає Томас Ренч, на експліцитному рівні ставити питання про істинність й універсальну значущість цінностей і благ. Чи можливо в рамках моральної онтології Тейлора розв'язати ці питання? Чи є Тейлорів проект моральної онтології витонченою версією практичного релятивізму? Чи може Тейлор запропонувати не-теїстичну, світську концепцію блага? Сьогодні все це залишається предметом жвавих і досить напружених дискусій. І хоча на поставлені запитання ще не дана однозначна відповідь, ці дискусії значно збагачують і поглиблюють сучасний практично-філософський дискурс.

1. Пінкерс С. Т. Джерела християнської моралі: її метод, зміст та історія / [пер. з фр. Олега Хоми; коментарі, примітки, бібліографічні матеріали Олега Хоми та Ельвіри Чухрай]. – К.: Дух і літера, 2013. – 608 с. 2. Тейлор Ч. Джерела себе / [пер. з англ. під редакцією Андрія Васильченка]. – К.: Дух і літера, 2005. – 696 с. 3. Тейлор Ч. Секулярна доба. Книга перша / [пер. з англ. Олексія Панича]. – К.: Дух і літера, 2013. – 664 с. 4. Bormann F. -J. Zwischen partikularer Hermeneutik und universaler Objektivität // Michael Kühnlein und Matthias Lutz-Bachmann (Hrsg.). Unerfüllte Moderne? Neue Perspektiven auf das Werk von Charles Taylor. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2011. – S. 161–184. 5. Gerhardt V. Säkularisierung: Eine historische Chance für den Glauben // Michael Kühnlein und Matthias Lutz-Bachmann (Hrsg.). Unerfüllte Moderne? Neue Perspektiven auf das Werk von Charles Taylor. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2011. – S. 547–572. 6. Joas H. Die Entstehung der Werte. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999. – 321 S. 7. Rentsch T. Wie ist Transzendenz zu denken? Kritische Thesen zu Charles Taylor Säkularisierungskonzept // Michael Kühnlein und Matthias Lutz-Bachmann (Hrsg.). Unerfüllte Moderne? Neue Perspektiven auf das Werk von Charles Taylor. – Frankfurt am Main:

Suhrkamp, 2011. – S. 573–598. 8. Swinburne R. The Coherence of Theism / Richard Swinburne. – Oxford: Clarendon Press, 1993. – 312 p. 9. Taylor Ch. Sources of the Self. The Making of the Modern Identity. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1989. – 601 p. 10. Tugendhat E. Anthropologie statt Metaphysik. – München: Beck, 2010. – 240 S.

Надійшла до редколегії 17.02.14

A. O. Баумейстер

**ПРОЕКТ МОРАЛЬНОЙ ОНТОЛОГИИ ЧАРЛЬЗА ТЕЙЛОРА
В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОГО ПРАКТИЧЕСКИ-ФИЛОСОФСКОГО ДИСКУРСА**

В статье исследуются главные идеи моральной онтологии Чарльза Тейлора в контексте современных практически-философских дискуссий.

Ключевые слова: моральная онтология, сильные оценки, качественные различия, самость.

A. O. Baumeister

**CHARLES TAYLOR'S PROJECT OF MORAL ONTOLOGY IN THE CONTEXT
OF THE CONTEMPORARY DEBATES IN SPHERE OF PRACTICAL PHILOSOPHY**

The aim of this article is to investigate main characteristics of Ch. Taylor's moral ontology in the context of the temporary debates in sphere of practical philosophy

Keywords: moral ontology, strong evaluations, qualitative distinctions, selfness.

МІСЦЕ ТА РОЛЬ П. ДЕМЧУКА В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ УСРР 20-х – 30-х рр. XX ст.

Ця стаття подає перший комплексний аналіз місця та ролі в історії філософської думки УСРР 20-х – 30-х рр. XX ст. П. Демчука як одного з її провідних представників. Основну увагу присвячено аналізу бібліографії наукових праць П. Демчука і специфіки його наукового пошуку.

Ключові слова: філософська думка УСРР, філософія культури, П. Демчук, марксизм, модерн.

Процес формування в 20-х рр. XX ст. "філософського фронту" УСРР нерозривно пов'язаний із плідною, проте призабутою й, у цілому, мало-дослідженою у вітчизняній та зарубіжній гуманітаристиці, діяльністю низки філософських установ Радянської України епохи "Розстріляного Відродження", в першу чергу – філософсько-соціологічного відділення Українського інституту марксизму-ленінізму (УІМЛ) у Харкові. Вперше комплексно висвітлюючи у статті [2] основні здобутки вивчення його діяльності, як і багатьох інших закладів філософських науки, освіти й культури УСРР згаданого періоду, ми відзначили прикметний внесок до цієї галузі досліджень з історії філософії України у середині 50-х – 60-х рр. XX ст. науковців, головним чином, Інституту філософії ім. Г. Сковороди АН УРСР. Високо оцінюючи відображені в низці їх публікацій, як-от у колективних монографіях [7; 8; 10], одні з перших, після майже трьох десятиліть вимушеного замовчування в СРСР, спроб реабілітації та повернення до наукового обігу прізвищ і ідей репресованих у 30-х рр. XX ст. сталінським режимом філософів УСРР, ми, водночас, відзначили низку їх прикрих джерелознавчих та методологічних недоліків і упущень. На наш погляд, вітчизняні дослідники виходили у вивченні цієї проблематики, у цілому, з комплексу сформованих в 30-і – 50-і рр. XX ст. у радянській науці заполітизованих методологічних підходів, сполучених ними з виразно упередженням намаганням оцінювати представників "філософського фронту" УСРР 20-х – 30-х рр. XX ст. лише як ортодоксальних радянських філософів-марксистів. Послідовно виявляючи та спростовуючи цю настанову в публікації [4], як і кількох серіях статей, присвячених першому комплексному дослідженню наукових здобутків одного з чільних діячів харківської філософської школи першої третини XX ст. – академіка ВУАН В. Юринця, ми, водночас, звернули у статті [5] окрему увагу на постать його колеги та учня – члена-кореспондента ВУАН, професора НДІ філософії і природознавства ВУАМЛІН П. Демчука. Виконуючи згодом у публікації [3] перший системний аналіз культурфілософського пошуку П. Демчука, а саме розробляння ним проблематики філософії культури у працях з історії зарубіжних філософії й суспільно-політичної думки, ми відзначили значний внесок цього вченого до роз-

будови культурфілософії як напряму розвитку філософської думки УСРР. Розробляючи у низці підготованих до друку статей цей напрям наукового пошуку П. Демчука, ми, разом із тим, присвячуємо нашу публікацію першому системному дослідженню місця та ролі вченого в історії філософської думки УСРР епохи "Розстріляного Відродження".

Виходячи із підсумків проведеного нами системного вивчення і досі не перевиданої друкованої наукової спадщини П. Демчука, ми пропонуємо в цій публікації перші відтворення та аналіз бібліографії праць ученого й з'ясування специфіки розвитку та особливостей його наукового пошуку. Доктор філософських наук П. Демчук зробив спільно із академіками ВУАН С. Семковським, В. Юринцем і групою інших співробітників філософсько-соціологічного відділення УІМЛ значний внесок до вивчення і популяризації в УСРР українських і зарубіжних філософської та суспільно-політичної думок. Репресований на початку 30-х рр. XX ст. сталінським режимом – арештований НКВС УСРР і безпідставно засуджений по сфальсифікованій замовній політичній справі "УВО" – "Української військової організації", він, як чимало його колег, став жертвою проведеної у СРСР Й. Сталіним та Політбюро ЦК ВКП(б) політики масового антинародного терору. Беручи у 1925–1933 рр. активну участь у роботі філософсько-соціологічного відділу УІМЛ, а потім Інституту філософії і природознавства ВУАМЛІН та кількох вишів Харкова, П. Демчук встиг видати за цей головний і, фактично, єдиний – харківський, період його науково-педагогічної діяльності майже тридцять публікацій, переважно з історії новітніх західноєвропейських філософії та суспільно-політичної думки. Побіжно висвітлюючи етапи життєвого шляху П. Демчука в статті [1], зокрема його – австро-угорського підданого, уродженця м. Городенки на Івано-Франківщині, навчання в школі й приватній гімназії, а потім і участь у Першій Світовій війні як "добровольця Укр. Легіону Січових Стрільців" та Громадянській війні "у складі Укр. Галицької армії", В. Білодід так описав місце і роль ученого у науковому житті УСРР: "З листопада 1925 мешкає у Харкові, навчається в аспірантурі Укр. ін-ту марксизму. Член КП(б)У (1929). Співробітник каф. соціології філософсько-соціол. відділення Укр. ін-ту марксизму-ленінізму, член Філосо. комісії ВУАН, пізніше – професор, зав. каф. діал. та іст. матеріалізму Харків. ун-ту рад. будівництва і права ... відомий як ініціатор полеміки з "механістом" С. Семковським (1928, "Більшовик України"). В ідейних розмежуваннях 20-х – поч. 30-х рр. – "діалектик", учень лідера "гегелізованого марксизму" в Україні В. Юринця. Автор книги-маніфесту цього напрямку "В боротьбі за ленінську філософію (З приводу ленінського конспекту гегелевої "Науки логіки")" (1930). Наголошував на необхідності глибокого вивчення діалектики Гегеля для розвитку матеріалістичної діалектики. Разом із В. Юринцем започаткував таку галузь філос. науки в рад. Україні, як "критика сучасної буржуазної філософії". Близьким Д. було мистецтво, передусім укр. літ-ра. Стверджував, що "в поезії дуже часто може бути більше філософії, ніж у вузьконаукових трактатах". Розкривав вплив твору В. Гумбольдта "Космос" на світоглядні орієнтири Т. Шевченка" [1, с. 58].

Враховуючи те, що саме ця стаття, яка містить першу неповну бібліографію праць П. Демчука, і ще кілька малоінформативних публікацій про його життя та науковий доробок, як у виданні [9], і є головними джерелами знань про вченого, ми пропонуємо доповнюючий їх докладний розгляд етапів розвитку й здобутків наукового пошуку П. Демчука. Виокремлюючи такі два основні етапи розвитку наукового пошуку вченого середини 20-х – початку 30-х рр. XX ст., як: 1) перший або етап дослідження, в основному, історії та теорії австромарксизму й марксизму-ленінізму (1925–1929) і 2) другий або етап дослідження, головним чином, німецьких філософської та суспільно-політичної думок модерну (1929–1931), – ми дослідили двадцять шість відомих друкованих праць П. Демчука 1927–1931 рр. Протягом охоплюючого обидва ці етапи харківського (1925–1933) періоду науково-педагогічної діяльності вченого ним у цілому було видано майже тридцять наукових публікацій, зокрема одну російськомовну – вміщену у виданні "Сучасні проблеми філософії марксизму" (1929) його промову на Другій Всесоюзній конференції марксо-ленінських наукових установ у Москві. Разом із тим, до групи україномовних публікацій П. Демчука в складі двадцяти п'яти одиниць, крім його вісімнадцяти наукових статей 1927–1931 рр., а також виступів, рецензій та некролога, вміщених у періодиці УСРР – газеті "Комуніст" і журналах: "Більшовик України", "Гарт", "Прапор марксизму", "Прапор марксизму-ленінізму", "Пролітфронт" та "Червоний шлях", – увійшли видані у видавництвах УСРР монографія "В боротьбі за Ленінську філософію (З приводу Ленінського конспекту Гегелевої "Науки логіки")" (1930) і збірник статей ученого "Розклад сучасної буржуазної філософії" (1931). Ці розвідки ми поділили на три умовні групи публікацій, як-от: 1) з історії і теорії марксизму-ленінізму, 2) з історії зарубіжних філософської та суспільно-політичної думок XIX – першої третини XX ст. і 3) з історії українських філософської і суспільно-політичної думок того ж періоду, – які представляють три головні галузі розвитку філософської думки УСРР епохи "Розстріляного Відродження", Водночас, у контексті розроблення цих галузей, П. Демчук активно актуалізовував проблематику філософії культури, а саме усі вісім виокремлених нами напрямів її розвитку на "філософському фронті" УСРР: 1) вивчення та розроблення філософії культури марксизму, 2) дослідження вчень провідних діячів ВКП(б) і КП(б)У про радянське національно-культурне будівництво, 3) дослідження західноєвропейської соціокультурної кризи кінця XIX – першої третини XX ст., 4) висвітлення вчень зарубіжних культурфілософів того ж періоду 5) критичний аналіз культурфілософських ідей у зарубіжній суспільно-політичній думці того ж періоду, 6) дослідження специфіки розвитку української культури ХУІІІ – першої третини XX ст., 7) висвітлення культурфілософських ідей діячів української культури згаданого періоду й 8) критичне аналізування культурфілософських ідей та вчень в українських філософській і суспільно-політичній думках діаспори та УСРР.

Зараховуючи до першої групи публікацій ученого дев'ять його розвідок 1928–1931 рр.: два виступи, дві рецензії, чотири статті і монографію, –

відзначимо, що всі вони щільно пов'язані зі згаданою в статті В. Білодіда дискусією "деборінців" та "механістів" і підбиваючою її кампанією їх офіційних критики й засудження у СРСР кінця 20-х – початку 30-х рр. XX ст. Один із чільних учасників цієї полеміки на "філософських фронтах" УСРР і, частково, РСФРР, учений розпочав її в Україні в 1928 р. низкою публічних виступів, зокрема статтями "Як професор Семковський ліквідує діалектичний матеріалізм" та "Проблема випадковості", в яких піддав гострій критиці С. Семковського як "ліквідатора діалектичного матеріалізму" та ідеолога "механічного матеріалізму" в УСРР і здійснив комплексний історико-філософський аналіз проблеми випадковості як одного з центральних предметів полеміки "деборінців" та "механістів". Продовжуючи уже в рецензії "Діалектика в природі". Збірник з марксистської методології природознавства. Збірник II. Державний Тімірязєвський науково-дослідницький інститут. Вид. "Северный печатник". Вологда. 1927/ (1928) критичний аналіз позиції "механістів", він розвинув його в статті "Матеріали до дискусії на нашому філософському фронті" (1929). Присвячуючи рецензію огляду публікацій відомих науковців-"механістів" зі згаданого інституту, а статтю – критичному аналізу представників "механістів" на "філософському фронті" РСФРР, П. Демчук піддав їх гострій критиці та висвітлив передумови й перебіг цієї полеміки. У 1929 р. він дописав і здав до друку монографію "В боротьбі за Ленінську філософію (З приводу Ленінського конспекту Гегелевої "Науки логіки")", присвячену першому в філософській думці УСРР комплексному аналізу цієї праці В. Леніна з позиції "деборінців", та виступив на Другій всесоюзній конференції марксистсько-ленінських наукових установ на підтримку позиції А. Деборіна. Крім того, в 1928 р. П. Демчуком було видано рецензію "Карл Маркс. "Критика філософії права Гегеля". Архів К. Маркса і Ф. Енгельса, ч. III., ст. 143–247" (1928), у якій висвітлено розгляд К. Марксом у цій його праці філософських та суспільно-політичних засад гегелівського вчення. На початку 1931 р. – під час активізації в УСРР ініційованого особисто Й. Сталіним "повороту" на "філософському фронті" СРСР, покликаного утвердити його виключний авторитет як теоретика марксизму-ленінізму шляхом публічного дискредитування наукових позицій як "діалектиків", так і "механістів", П. Демчук був змушений виступити із серією критичних заяв. Засуджуючи у своєму виступі на "філософському диспуті" в УІМЛ та статті "На боротьбу проти меншовикуючого ідеалізму (З приводу моїх власних помилок)" "деборінщину" як "меншовикуючий ідеалізм", він визнав себе за *"рупор деборінщини на Україні"*.

Найчисельнішою і найрепрезентативнішою в науковій спадщині ученого є, з нашої точки зору, наступна – друга, група його публікацій, а саме розвідки з історії зарубіжних філософської та суспільно-політичної думок XIX – першої третини XX ст. Представлена дванадцятьма працями П. Демчука 1927–1931 рр. – одинадцятьма статтями і згаданим збірником статей, у якому перевидано десять із цих статей та вміщено одинадцять – вступ, ця група розвідок ученого засвідчила його виняткове зацікавлення історією західноєвропейських філософської і суспільно-

політичної думок модерну. В складі цієї групи публікацій можна виокремити дві умовні підгрупи, а саме статті з історії: 1) австрійських суспільно-політичної й, частково, філософської думок кінця XIX – першої третини XX ст. і 2) німецьких філософської й, частково, суспільно-політичної думок того ж періоду, – в складі кожної з яких є по п'ять публікацій. У оприлюднених у 1927–1930 рр. п'яти перших із них, а саме: "Демократія та диктатура в світлі австро-марксівської школи" (1927), "Марксизм-ленінізм та соціал-демократичні ренегати" (1927), "Полохливий ідеалізм (З приводу філософії Фрідріха Йодля)" (1930(?)), "До філософії сучасної соціально-демократії" (1930) та "Від соціал-реформізму до соціал-фашизму" (1930), – П. Демчук здійснив один із перших в філософії УСРР комплексних аналізів історії та теорії австромарксизму на матеріалах науково-публіцистичного доробку його чільних діячів, насамперед М. Адлера. Водночас, у третій із них він теж уперше в УСРР системно розглянув наукову спадщину, зокрема монографії "Історія новітньої філософії" і "Монізм і культурні проблеми сучасності", відомого австрійського філософа та історика філософії Ф. Йодля. На особливу увагу заслуговують опубліковані вченим у 1929–1931 рр. статті другої підгрупи: "Нариси про сучасний стан німецької філософії" (1929–1930), "До філософії фашизму (З приводу "Філософії життя" Леопольда Циглера)" (1930), "Філософська мудрість сучасної буржуазії (До характеристики філософської школи Кайзерлінга)" (1930), "Неогегеліянство як зброя фашизму" (1931) та вступ до його збірника статей "Розклад сучасної буржуазної філософії" (1931), – які, на нашу думку, є важливим внеском П. Демчука не тільки до філософської думки УСРР, але й до філософії культури Радянської України. До складу цієї групи публікацій нами було включено не зараховану до жодної з її підгруп статтю "VI-тий міжнародний філософський конгрес" (1927), у якій здійснено перший у філософській думці УСРР комплексний історико-філософський аналіз матеріалів шістьох перших міжнародних філософських конгресів першої третини XX ст.

Вперше системно досліджуючи у статті [3] основний зміст цієї публікації ученого та п'яти статей з історії німецьких філософської й, частково, суспільно-політичної думок, ми звернули головну увагу на вивчення ним культурфілософської думки Німеччини модерну. Підкреслюючи, що у цих розвідках П. Демчука було виразно засвідчене її досить-таки плідне системне актуалізування, зокрема осмислення культурфілософських поглядів широкого кола "буржуазних" мислителів Німеччини 00-х – 30-х рр. XX ст., ми так розкрили цю тезу: "Поруч із неодноразовим висвітленням змісту вагомих здобутків німецької філософії культури, як-от праць: "Прогрес і соціальний розвиток" Ф. Тьоніса, "Культура сучасності" Е. Утіца, "Розклад і відбудова культури" А. Швейцера, "Душа й світ" К. Йоеля, "Духовні течії сучасності" Р. Ейкена й, що найприкметніше, "Занепад Європи. Нариси морфології світової історії" О. Шпенглера, – П. Демчук присвятив чималу увагу також першим у філософській думці УСРР 1920-х – 1930-х рр. спробам аналізу комплексів культурфілософських поглядів зарахованих ним до "філософії життя" німецьких мисли-

телів Л. Циглера й Г. Кайзерлінга. Разом із тим, поза увагою вченого не залишився цілий спектр спроб культурфілософського оцінювання німецькими інтелектуалами першої третини ХХ ст. – на сторінках понад п'ятнадцяти німецьких періодичних, зокрема наукових, видань, як-от: "Die Tat", "Die Horen", "Annalen der Philosophie", "Monistische Monatshefte", "Philosophischer Weltanzeiger", – та, крім того, низки монографій, наприклад капітального дослідження "Німецька філософія в ХХ ст." Г. Ляйзеганга й праць "Культура в небезпеці" Е. Ласкера та "Критика й час" Г. Хоркхаймера, тогочасної соціокультурної ситуації у Німеччині й Західній Європі в цілому" [3, с. 39]. У полі зору вченого в цих статтях опинились провідні напрями, течії та школи західноєвропейської, головним чином німецької, філософської думки модерну і, в першу чергу: "філософія життя", позитивізм, неокантіанство та неогегельянство. Пропонуючи у "Нарисах про сучасний стан німецької філософії" перший у філософській думці УСРР комплексний аналіз історії "Союзу моністів", зокрема "головних напрямків" німецького монізму, П. Демчук розпочав з цієї публікації масштабне культурфілософське вивчення соціокультурного розвитку Німеччини першої третини ХХ ст. Продовжуючи його в двох наступних публікаціях, присвячених теж першому в філософській думці УСРР комплексному дослідженню філософських і, чималою мірою, культурфілософських ідей та вчень яскраво представляючих "філософію життя" Л. Циглера і Г. Кайзерлінга, вчений не раз засвідчив просотаність своїх роздумів над ними інтенціями культурфілософських концепцій Ф. Ніцше та О. Шпенглера.

Присвячуючи статтю "Неогегелянство як зброя фашизму" розлогому системному аналізу "буржуазного неогегелянівського ренесансу" у західноєвропейській філософії епохи модерну, П. Демчук докладно висвітлив вплив цього "ренесансу" на філософську думку Німеччини, передусім: "філософію життя" (Ф. Ніцше, В. Дільтей, Е. Шпрангер, Г. Зіммель й ін.) і неокантіанство (Г. Коген, П. Наторп, Е. Касіер, А. Ліберт, В. Віндельбанд, Б. Баух, Г. Ріккерт та ін.). Згодом, підбиваючи у вступі до згаданого збірника своїх статей підсумки вивчення проблеми "розкладу капіталістичної культури" у низці сфер соціокультурного буття Західної Європи модерну передусім на прикладі Німеччини, учений констатував "крах" "як у економічній, як у політичній, так культурній і всяких інших ділянках життя капіталістичного суспільства" кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. Разом із тим, у третій – найменшій групі публікацій П. Демчука – п'яти опублікованих ним у 1929 – 1931 рр. працях з історії українських філософської та суспільно-політичної думок ХІХ – першої третини ХХ ст., а саме: некролозі, розділі чи уривку з так і не опублікованої монографії, та трьох статтях, – він актуалізував три заключні – українознавчі, з вісьмох виокремлених вище напрямів розвитку філософії культури на "філософському фронті" УСРР. Особливу увагу вчений звернув на критичний аналіз культурфілософських ідей у філософській та суспільно-політичній думках ХІХ – першої третини ХХ ст. і вивчення розвитку української культури того ж періоду й культурфілософських ідей її діячів.

Порушуючи питання вивчення рівня філософської культури чільних діячів громадівського руху, а саме Т. Шевченка та М. Зібера, в двох публікаціях – передмові "Зібер та "Анти-Дюрінг" Енгельса" до видання [6] й згаданому розділі чи уривку з шевченкознавчої монографії – статті "Шевченко та його учителі філософії" (1931), П. Демчук висвітлив формування їх світогляду в контексті українського і зарубіжного соціокультурного буття XIX ст. Пропонуючи у другій із цих публікацій перший у філософській думці УСРР комплексний розгляд формування філософської культури Т. Шевченка в контексті російських і німецьких філософської та суспільно-політичної думок і, в цілому, професійних культур кінця XVIII – середини XIX ст., вчений перед тим розкрив у першій з них вплив ідей Ф. Енгельса на наукову концепцію М. Зібера – "першого марксиста на Україні та Росії". На особливу увагу заслуговує стаття "Білоемігрантська українська філософія" (1929), в якій П. Демчук здійснив перший у філософській думці УСРР комплексний аналіз розвитку філософських науки, освіти й культури у 20-х рр. XX ст. в українській діаспорі на матеріалах десятих монографій та статей таких учених, як: Д. Чижевський, Я. Ярема, І. Мірчук, Д. Оляничин та Д. Залозецький.

Звертаючи у ній головну увагу на дослідження Д. Чижевського й І. Мірчука з історії філософії України і, в основному, висвітлюючи зміст праці "Філософія на Україні" першого з них як "трохи чи не першого більше чи менше вдалого систематизованого з'ясування історії філософії на Україні", учений провів і критичний розгляд культурфілософських настанов цих учених. Виконані упорядкування й аналіз бібліографії друкованих розвідок П. Демчука дозволяють нам визначити основні тенденції розвитку наукового, зокрема і культурфілософського, пошуку вченого впродовж харківського періоду його науково-педагогічної діяльності. Під час першого етапу розвитку його наукового пошуку – навчання в аспірантурі УІМЛ та роботи на кафедрі соціології філософсько-соціологічного відділення УІМЛ у 1925–1929 рр., П. Демчук брав активну участь у низці прикметних подій на "філософському фронті" УСРР, як-от офіційних кампаніях критики і засудження: "реформістів" і "ревізіоністів" марксизму – провідних ідеологів австромарксизму й німецької соціал-демократії, "механістів" та представників "білоемігрантської української філософії". Розпочинаючи першу із них в УСРР статтями з історії австрійської суспільно-політичної думки, він, фактично, ініціював дві інші з цих кампаній у Радянській Україні статтями "Як професор Семковський ліквідує діалектичний матеріалізм" і "Білоемігрантська українська філософія". Разом із тим, виступ П. Демчука на Другій Всесоюзній конференції марксистсько-ленінських наукових установ у 1929 р. і подання тоді до друку праці "В боротьбі за Ленінську філософію (З приводу Ленінського конспекту Гегелевої "Науки логіки")", – засвідчили важливу роль вченого в проведенні на "філософському фронті" УСРР у другій половині 20-х рр. XX ст. ідеологічних настанов ЦК КП(б)У. Прикметно, що вже на початку цього етапу свого наукового пошуку П. Демчук звернув у чималій за обсягом і високоінформативній статті "VI-тий міжнародний фі-

лософський конгрес" значну увагу на основні тенденції еволюції світової, насамперед західноєвропейської, філософської думки першої чверті XX ст. і, власне, уже в ній актуалізував наскрізну для своїх німецькознавчих публікацій проблему "розкладу капіталізму та капіталістичної культури". Переходячи у 1929–1930 рр. – під час та одразу після наукового відрядження до Німеччини, до комплексного вивчення історії німецької філософії і, значною мірою, саме філософії культури модерну, П. Демчук зосередив протягом другого етапу розвитку його наукового пошуку основну увагу на докладному висвітленні західноєвропейської соціокультурної кризи кінця XIX – першої третини XX ст. у світлі найпоказовішого, на його думку, її прикладу саме в німецьких науковому, культурно-мистецькому і суспільно-політичному житті.

П. Демчук був єдиним представником "філософського фронту" УСРР, який комплексно дослідив у п'яти статтях з історії німецьких філософської та, частково, суспільно-політичної думок кінця XIX – першої третини XX ст. проблему "розкладу капіталізму та капіталістичної культури" на матеріалах класичних розвідок відомих "буржуазних" культурфілософів і філософів Німеччини модерну. Водночас, вчений, як було нами встановлено, виходив у вивченні цієї проблеми, чималою мірою, з підсумків її культурфілософського аналізу в перевиданій 1931 р. за його редакцією в УСРР монографії "Банкрутство буржуазної філософії. Філософія капіталізму доби занепаду" К. Зауерлянда – відомого в 30-х рр. XX ст. німецького марксиста: марксознавця, філософа й історика філософії, діяча Комінтерну, – протизаконно репресованого в 1937 р. у СРСР. Достатньо ґрунтовно обізнаний із доробком багатьох знаних представників німецької філософії культури модерну, П. Демчук, що показово, не раз засвідчив виняткову для "філософського фронту" УСРР тих років фахову освіту в галузі історії зарубіжної, передусім німецької, філософії. Вагомим свідченням цього є часті високопрофесійні розгляд та коментування ним широкого спектра як класичних праць провідних творців нової німецької філософії (Е. Касіер, Г. Коген, К. Каутський, Ф. Ніцше, М. Шелер, Г. Файгінгер та ін.), так і відомих німецьких істориків філософії (Ф. Гайнеман, Е. Гамахер, Г. Глокнер, О. Кюльпе, Т. Літт, Г. Ляйзеганг, Р. Мюлер-Фреєнфельс, Р. Фалькенберг та ін.).

П. Демчук, на наш погляд, не раз досить виразно засвідчив виняткову обізнаність із ціннісно-світоглядними орієнтирами і пріоритетами німецькомовного наукового життя й, у цілому, соціокультурного середовища Австро-Угорщини й Німеччини модерну. Виявляючи у своїх наукових працях фундаментальне знання німецької гуманітаристики від Середньовіччя до модерну, вчений просотав їх тексти німецькомовною науковою й розмовною лексикою – передусім численними цитатами праць діячів науки й культури Австрії і Німеччини й фольклору їх народів, що є важливою ознакою його соціолекту. Унікаючи підмінювання аналізу вчень німецьких і інших "буржуазних" філософів кінця XIX – першої третини XX ст. їх безпідставною критикою і засудженням, що в кінці 20-х рр. XX ст. ставало, фактично, нормою в філософській думці

СРСР, він вдавався в своїй, теж досить часто насичених радянською політичною риторикою, працях з історії зарубіжних філософської та суспільно-політичної думок, до, як на той час, відносно повних і об'єктивних висвітлення та аналізу поглядів зарубіжних учених. Проведене в цій статті з'ясування місця й ролі П. Демчука в історії філософської думки УСРР є лише попереднім і вимагає докладнішого аналізу його внеску до української гуманітаристики епохи "Розстріляного Відродження", а саме вивчення ним історії та теорії зарубіжної і вітчизняної культурфілософських думок, чому і присвячені наступні наші дослідження.

1. Білодід В. Демчук Петро Іванович // Філософська думка в Україні: Біобібліогр. словник. – К. : Унів. вид-во "Гульсар", 2002. – С. 58. 2. Вдовиченко Г. В. Культурфілософська спадщина філософів УСРР 20-х – 30-х рр. XX ст. у оцінках дослідників // Політологічний вісник. 36-к наук. праць. – К. : ВАДЕКС, 2013. – Вип. 71. – С. 32–43. 3. Вдовиченко Г. В. Проблематика філософії культури у дослідженнях П. Демчука з історії зарубіжних філософії і суспільно-політичної думки // Гуманітарні студії: зб. наук. пр. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2012. – Вип. 12. – С. 36–45. 4. Вдовиченко Г. В. Українська філософська думка у 20–30-ті роки XX ст. // Історія української філософії: Підручник. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2008. – С. 485–506. 5. Вдовиченко Г. В. Філософія культури як напрям розвитку філософської думки УСРР у 1920-х – 1930-х рр. // Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. пр. – Вип. 3 (111). – К., 2012. – С. 158–169. 6. Демчук П. Зібер та "Анти-Дюрінг" Енгельса // Зібер Н. Діалектика в її застосуванні до науки. – Харків : ДВУ, 1929. – С. 3–14. 7. Ленін і Україна: В 4 кн. Кн. 2. : Торжество лєнінських філософських ідей на Україні. – К. : Наук. думка, 1969. – 352 с. 8. Нарис історії філософії на Україні. – К. : Наукова думка, 1966. – 656 с. 9. Огородник І. В., Русин М. Ю. Українська філософія в іменах: Навч. посібник. – К. : Либідь, 1997. – 328 с. 10. Розвиток філософії в Українській РСР. – К. : Наукова думка, 1968. – 528 с.

Надійшла до редколегії 17.02.14

Г. В. Вдовиченко

МЕСТО И РОЛЬ П. ДЕМЧУКА В ИСТОРИИ ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ УССР 20-х – 30-х гг. XX в.

Эта статья представляет первый комплексный анализ места и роли в истории философской мысли УССР 20-х – 30-х гг. XX в. П. Демчука как одного из её ведущих представителей. Основное внимание уделено анализу библиографии научных работ П. Демчука и специфики его научного поиска.

Ключевые слова: философская мысль УССР, философия культуры, П. Демчук, марксизм, модерн.

G. Vdovychenko

PLACE AND ROLE OF P. DEMCHYUK IN HISTORY OF THE UKR. SSR PHILOSOPHICAL THOUGHT IN THE 1920s – 1930s

This article presents first complex analysis of P. Demchyuk's place and role in history of the Ukr. SSR philosophical thought in the 1920s – 1930s. Main attention is dedicated to analysing of P. Demchyuk's scientific works bibliography and peculiarities of his scientific search.

Keywords: the Ukr. SSR philosophical thought, philosophy of culture, P. Demchyuk, marxism, modern.

ПРОДУКТИВНІСТЬ МИСЛЕННЯ: ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ І КУЛЬТУРНІ РЕСУРСИ

Стаття присвячена проблемі впливу культурних форм на продуктивність мислительної діяльності. Зіставляються психологічний і епістемологічний підходи до вивчення феномена креативності.

Ключові слова: мислення, продуктивність, культурні ресурси, психологія творчості, епістемологія.

Існує низка обставин, які актуалізують комплекс проблем, пов'язаних з феноменом продуктивності мислительної діяльності. Перш за все слід зазначити перехід сучасних суспільств на інноваційну модель розвитку, яка має базуватися на ініціації потужного потоку інтелектуальних нововведень, необхідних для вирішення економічних, політичних, соціальних, культурних та інших завдань. Дослідники іноді говорять про народження нової ери – Концептуального віку, суть якого полягає у тому, щоб постійно винаходити те, "чого потребує світ, але не підозрює про це" [9, с. 19–20]. І було б наївно сподіватися, що продуктивне мислення (і перш за все в своїх провідних інституціоналізованих формах – науці і винахідництві), результатом якого і є згаданий потік інтелектуальних інновацій, запрацює на повну потужність завдяки якимось стихійним сприятливим обставинам. Необхідне адекватне і детальне розуміння механізмів і умов його здійснення, які поки що вивчені явно недостатньо.

Іншою обставиною, що викликає загострений інтерес до згаданого кола проблем, є своєрідне явище безпрецедентної соціальної престижності, яку набула креативність в сучасному світі, і на що звернули увагу фахівці [12, с. 9].

Що стосується вивчення продуктивності мислення, то сьогодні можна вести мову про два визначальні напрями аналізу – психологічний та епістемологічний. Перший, безсумнівно, є домінуючим, маючи тривалішу історію розвитку, спираючись на значно ширшу базу експериментальних даних та спостережень і зосереджуючи в своїх лавах набагато чисельніші кадри фахівців. Останній напрям є не менш науково значущим і плідним, проте менш зрілим. Фахівці, які докладають свої зусилля в цій царині, пов'язують перспективи його розвитку з наступними моментами: з впровадженням методів сучасної теорії складних адаптивних систем; синергетичними ідеями самодобудови для розуміння функціонування творчої інтуїції (Г. Хакен, С. П. Курдюмов); застосуванням тілесно орієнтованого підходу, в рамках якого людина розглядається як цілісна система "розум-тіло" (І. О. Бескова); використанням теоретичних настанов енактивного підходу в епістемології (enactive cognition), що розуміється як варіант конструктивізму (Ф. Варела, О. М. Князева) тощо [10, с. 6–7].

Авторські студії стосовно аналізу проблематики креативності також розгортаються в річищі епістемологічного напрямку, але мають свою специфіку. Остання визначається акцентом на значенні культурного контексту для продуктивності мислення. Адже жоден автор не творить "з нічого", одним своїм талантом. Він має з необхідністю виходити з деякої інтелектуальної даності. Нові твори виникають на ґрунті вже існуючих ідей, які становлять культурний багаж людини і черпаються нею з навколишнього інтелектуального середовища [7, с. 106]. Таким чином, культурний контекст розглядається нами не просто в якості середовища, а як скарбниця інтелектуальних ресурсів мислення.

У галузі теорії творчості (еврилогії, креатології) склалися міцні традиції, які відтворюються в роботах ось вже не одного покоління фахівців. Із завидною завзятістю відтворюються як достоїнства, так і недоліки. І головним з них є настанова щодо пріоритету психологічних методів, яка інколи обертається відвертим психологізмом.

Психологізація еврилогії – явище не випадкове і має багатоманітні прояви. Полягає воно в концентрації уваги дослідника майже повністю на психологічних чинниках креативного процесу. "Тим часом, – зазначає Г. С. Альтшуллер, – психологічні чинники є вторинними, похідними. Головне у винаході те, що ... система переходить з одного стану в інший, причому перехід здійснюється за певними законами, а не "абияк". Але саме цей – первинний об'єктивний – бік творчості залишається поза увагою психологів" [2, с. 10].

Проявом психологізму можна вважати наступну інтерпретацію креативного процесу. Стверджується, що в основі творчого мислення лежить індивідуальне мислення конкретної людини, яке підпорядковується суто психологічним закономірностям. При цьому одна з основних особливостей творчого мислення полягає в унікальній феноменології, що виникає із специфічного сприйняття розумового акту його суб'єктом. У свідомості суб'єкта спливає лише результат мислення – знайдене рішення, що супроводжується інтуїтивним відчуттям його адекватності, а сам процес залишається за кадром. Тому наукові відкриття зазвичай здійснюються у формі раптових осяянь ("інсайту") і в досить несподіваних ситуаціях [1, с. 29]. Сам процес творчого мислення, що *протікає за межами свідомості*, рефлексії, навіть спеціально організованою, не піддається.

З різко критичною оцінкою подібних поглядів виступив відомий експерт в царині творчого мислення Е. де Боно, вважаючи їх "містичними". На його думку, креативні явища свідомості засновані на закономірностях людського сприйняття як самоорганізуючої системи. Вони абсолютно позбавлені будь-якої таємничості [3, с. 13–14].

Навряд чи варто дорікати в психологізації еврилогії тільки самим психологам-професіоналам. Первинною базою для вивчення креативної активності були самозвіти відомих діячів науки і мистецтва, де описані "спалахи натхнення", "муки творчості". Ці задокументовані самоспостереження за рідкісним винятком є майже повністю метафоричними й

психологічними. Подібне характерне і для Г. Гельмгольца, і для А. Пуанкаре, і для А. Ейнштейна.

Загальна психологічна інтенція наклала свій помітний відбиток на розуміння природи того, що називається методами активізації творчого пошуку, зробивши їх інтерпретацію занадто однобічною.

У середині роках минулого століття А. Осборном був запропонований найбільш відомий з методів активізації – брейнштормінг ("мозковий штурм") [14]. Сьогодні ця інтелектуальна техніка знову викликає гостре зацікавлення фахівців у зв'язку із застосуванням її в нових сферах – бізнесі, рекламі, паблік рилейшнз [5] і можливостями використання комп'ютерних систем [13]. Методика ґрунтується на відокремленні етапів генерування і критики ідей. Було помічено, що одні люди більш схильні до висунення ідей, інші ж – до їх прискіпливого обговорення. У звичайних умовах, опинившись разом, вони заважають один одному. Крім того, відомо, що на початку пошуку дослідники, як правило, витрачають колосальні зусилля для подолання власних інерційних і самокритичних чинників. Тут і побоювання здатися смішним і непривабливості пропозицій, що знаходяться в ембріональному стані, і небажання вторгатися в сусідню галузь. Тому і з'явилася методика, спрямована на зниження критичності та самокритичності людини і підвищення тим самим її творчих можливостей.

За цим описом криється певна концепція – концепція суто психологічна. Типові пояснення підкреслюють її тісний зв'язок з теорією З. Фрейда, яка є дуже популярною на батьківщині А. Осборна. Згідно з положеннями даної теорії, керована свідомість є лише тонким нашаруванням на некерованій підсвідомості. Пануючі у свідомості логіка і контроль не пропускають бажань і асоціацій, що рвуться з глибин психіки. За А. Осборном, психологічна інерція якраз і породжена порядком, що панує у свідомості. Допомогти образам прорватися з підсвідомості в сферу свідомості – такий наріжний камінь філософсько-психологічної інтерпретації мозкового штурму. З цією метою необхідно звільнити підсвідомість: у групі генераторів не повинно бути примушення, контролю. Процес генерації ідей часто подібний до стихійного потоку: уявлення виникають начебто некеровано, мимоволі.

Описані моменти, проте, не вичерпують суті справи. За кадром залишається саме епістемологічна і методологічна природа технологій активізації пошуку. Складається дещо дивна картина. Такі, скажімо, способи пізнання, як спостереження, експеримент, ідеалізація, формалізація й інші вважаються "повноцінними" методами дослідницької діяльності і вивчаються методологією. А такі методики, як брейнштормінг, синектика, метод фокальних об'єктів і подібні до них, чомусь повністю знаходяться в юрисдикції психології. Тим часом справа не зводиться до визначення психологічних бар'єрів, стимуляції несвідомого і забезпечення високої самооцінки дослідника. Навіть поверхневий погляд дозволяє зафіксувати низку непсихологічних властивостей. По-перше, інерційність роботи і схильність до стандартних кроків часто пов'язана не стільки з особливостями психіки, скільки з особливостями організації сис-

теми знання, яке певним чином є диференційованим і між певними елементами якого є сильні і слабкі види зв'язку. По-друге, дослідник є носієм певного інтелектуального багажу (культурних ресурсів). Із підсвідомого можна витягнути лише частинку закумуляованого раніше досвіду. Досвіду, почерпнутого із загальної інтелектуальної скарбниці людства та індивідуального існування. Якщо якась модель, схема, конструкція ще не була винайдена людьми і не відобразилась у свідомості дослідника, то вона не може бути здобута з глибини його психіки. По-третє, при мозковому штурмі збираються часто представники різних спеціальностей, які є носіями різних знань, різних підходів.

Психологічний підхід, таким чином, задає цілком певний ракурс бачення змісту креативних процесів. Ключовими елементами опису емоційних станів і процесів, вольових зусиль і контрольних дій при цьому є "осаяння", "прозоріння", "натхнення", "здогадка", "занурення", "уява", "інтелектуальна інтуїція", "концентрація", "перемикання гештальта", "психологічна інерція", "бар'єри", "естетичне переживання", "підсвідоме", "сублімоване" і т. ін. Це доповнюється характеристиками особистостей – "спадковість", "обдарованість", "здібності", "талант", "геній", "бездарність", "генератор ідей", "критик", "репродуктор" тощо.

Вийти за межі традицій, що склались у сфері дослідження продуктивного мислення, до деякої міри можна шляхом розроблення культурологічних та епістемологічних підходів у даній сфері. У межах даної роботи проблема креативності ставиться як проблема ресурсної забезпеченості пошуку. Очевидно, існує суттєва залежність ефективності творчої діяльності від наявного в розпорядженні суб'єкта арсеналу інтелектуальних засобів. Питання успіху або невдачі наукового і художнього пошуку може бути в даному аспекті зведене до питання про наявність (відсутність) і доступність (недоступність) відповідних інтелектуальних ресурсів. З такої точки зору ефективність роботи – це не питання психології, не питання таланту, не питання психотехніки, що актуалізує підсвідоме і т. п. Це питання про можливість і межі того фонду ресурсів, який знаходиться в розпорядженні суб'єкта.

У Х. Л. Борхеса, якого іноді вважають передвісником багатьох епістемологічних та герменевтичних теорій сучасності [15, р. 127–128], є дуже цікавий твір – новела "Пошуки Аверроеса". Арабський філософ Ібн Рушд (Аверроес) коментує "Поетику" Аристотеля і знаходить два неясних йому слова – "комедія" і "трагедія". Ніхто у світі ісламу не може до ладу пояснити, що вони означають. Марно Аверроес перегортає сторінки Олександра Афродісійського, марно він звіряє версії несторіанця Хунайфа ібн-Исхака і Абу Біштра Матти. Відповіді нема. Річ у тому, що офіційній ісламській культурі невідомий театр. І уявити, що таке драматична дія, і відповідно комедія і трагедія, є вкрай важкою справою. Але не неможливою. У розповіді Х. Л. Борхеса такі можливості Аверроесу надаються. Він бачить, як у патіо троє хлопчиків грають в муедзіна і намаз. Один зображав муедзіна, інший – мінарет, а третій – того, хто

молиться. Хлоп'ята наслідували тому, що бачили в житті. Грали, наслідували діям. І саме це було потрібно для розуміння Аристотеля [4].

Зазначимо, що інтелектуальна робота мислителя не починається з нуля. Вона ґрунтується на інтерпретаційній базі, що вже існує, – ісламській релігійно-культурній традиції. Це і є банк інтелектуальних ресурсів арабського філософа. Аверроес стикається з труднощами в коментарі. Проблема тут полягає у *відсутності відповідних елементів для реконструкції понять*, а зовсім не в обдарованості чи станах психіки мислителя.

Зазначимо, що прийнята точка зору дозволяє знайти пояснення низки специфічних явищ продуктивного мислення. Явищ, пояснення яких у світі лі інших підходів викликає утруднення. Деякі феномени, супутні творчості, незмінно викликали збентеження дослідників. Один з них – роль дилетантів у здійсненні відкриттів і винаходів. Їх здобутки загалом визнаються. Відомо, що Н. Бор, А. Ейнштейн, М. Борн вважали себе дилетантами і часто говорили про це. Академік П. Л. Капіца у своєму відомому виступі "Професор і студент" наполягав на необхідності спілкування корифеїв науки з молоддю. Бо "безглузді питання, які задають студенти після лекції, надзвичайно стимулюють думку і примушують з абсолютно нової точки зору поглянути на ті явища, до яких підходимо завжди стандартно... Нарешті, студенти краще знають, ширше знають питання... ніж викладач. Викладач, як фахівець, підходить вузько, у нього немає широкого підходу. У студентів підхід набагато ширший. І коли студент розмовляє з викладачем, викладач дуже багато дізнається від студента" [6, с. 261]. І останнє зауваження, яке, на нашу думку, аж ніяк не слід сприймати як жарт. Згадаємо наведену раніше реконструкцію Х. Борхесом ситуації з пошуками Аверроеса: діти, що грали в намаз, швидше змогли б зрозуміти суть драматичного театру, ніж видатний арабський філософ.

Незважаючи на наведені факти, ставлення до дилетантизму швидше негативне, ніж позитивне. Відкриття і винаходи непрофесіоналів (а також осіб, що не отримали стандартної спеціальної вузівської підготовки) методологічна свідомість схильна сприймати як курйоз або випадковість, а вислови Н. Бора і А. Ейнштейна – як рафіноване кокетування.

Типові пояснення успіху дилетантів звичайно полягають у тому, що в них "свіжий погляд" на проблему, не обтяжений стереотипами, або що дилетант – носій нового, а професіонал – старого. Мають місце також посилення на обдарованість одного і сірість іншого. Ці тлумачення є вкрай поверхневими або помилковими. Немає жодної стійкої кореляції між професіоналізмом і схильністю до консерватизму або бездарністю. А, з іншого боку, дилетант не синонім генія або новатора. Неможливо пояснити факти й особливу роллю підсвідомого або інтелектуальної інтуїції у дилетантів.

Проте ситуація стає прозорою, якщо підійти до справи з іншого боку. А саме, якщо не вважати фахівця, професіонала, з одного боку, і дилетанта – з іншого, людьми, що втілюють відповідний набір морально-психологічних якостей. В одному випадку – позитивний, в іншому – негативний. Краще розглядати їх як носіїв істотно різних масивів інтелек-

туальних ресурсів. Адже професіонал є професіоналом у даній, суто конкретній галузі. І дилетантизм має на увазі також строго визначену сферу занять. С. Л. Оптнер [8, с. 45–46] наводить влучну і дотепну характеристику Ральфа Перрі з цього приводу, згідно з якою фахівця можна визначити як людину, яка з часом знає все більше і більше про все менше і менше, поки, нарешті, не дізнається все про ніщо. Йому протистоїть, згідно з Р. Перрі, "джеренераліст" (у вітчизняній літературі вживається термін "тематик" на відміну від "галузевик") – людина, яка з часом знає все менше і менше про все більше і більше поки, нарешті не дізнається практично нічого про все. Як можна переконалися, тут мова йде про два різних типи досвіду. Коли в приведеному вище зауваженні П. Капиці йшлося про широту погляду студента і вузькість підходу викладача, то малася на увазі саме ця обставина. Звичайно, дилетант не завжди є дженералістом. Він, скажімо, може бути фахівцем у якій-небудь іншій галузі. Але це не має принципового значення. Роль дилетантів в процесі відкриттів і винаходів пов'язана з необхідністю кардинальної зміни того масиву інтелектуальних ресурсів, який використовувється при осмисленні проблеми.

Світова наукова та освітня практика мають позитивний досвід такого роду. Відомий психолог Б. Г. Зейгарнік у першій половині минулого століття навчалася і працювала в славному Берлінському психологічному університеті у науковій школі Курта Левіна. У своїх спогадах вона звертає увагу, що видатним ученим згаданого університету було притаманно використовувати ідеї фізико-математичних наук в царині психології. В. Келер був учнем Макса Планка, М. Вертгеймер співпрацював з А. Ейнштейном, К. Левін захоплювався геометрією, використовуючи топологічні схеми. Сама Б. В. Зейгарнік відвідувала лекції А. Ейнштейна. Корифеї психологічної науки цілком слушно вважали, що таким чином відбувається запліднення ідеями однієї галузі наукового знання змісту іншої його галузі [11, с. 175].

Отже, аналіз культурних інтелектуальних ресурсів, будучи одним з варіантів епістемологічного напрямку вивчення продуктивності мислення, дозволяє запропонувати ефективні пояснення проблем, які в рамках інших підходів не знаходять адекватного осмислення. Перспективним вектором подальших дослідницьких зусиль є аналіз конкретних культурних феноменів (структур етнічних мов, метафор, архетипів, образів тощо) в плані їхнього впливу на креативні потенції людського розуму.

1. Аллахвердян А. Г. *Психология науки* / А. Г. Аллахвердян, Г. Ю. Мошкова, А. В. Юрвич, М. Г. Ярошевский. – М. : Флинта, 1998. – 312 с. 2. Альтшуллер Г. С. *Творчество как точная наука* / Г. С. Альтшуллер. – М. : Советское радио, 1979. – 176 с. 3. Боно Э. де. *Серьезное творческое мышление* / Э. де Боно; [пер. с англ. Д. Я. Онацкой]. – Мн. : Попурри, 2005. – 416 с. 4. Борхес Х. Л. *Поиски Аверроэса* [Электронный ресурс] // Х. Л. Борхес. – Режим доступа: <http://www.borges.su/poiski-averroesa/> 5. Грин Э. *Креативность в павлик рилейшнз* / Э. Грин; [пер. с англ. В. И. Писарева]. – СПб: Изд. Дом "Нева", 2003. – 224 с. 6. Капица П. Л. *Эксперимент. Теория. Практика* / П. Л. Капица. : [3-е изд., дополн.]. – М. : Наука, 1981. – 495 с. 7. Моль А. *Социодинамика культуры* / Абраам Моль; [пер с франц., вступ. ст., ред. и прим. Б. В. Бирюкова, Р. Х. Зарипова и С. Н. Плотникова]. – М. : Прогресс, 1973. – 408 с. 8. Оптнер С. Л. *Системный анализ для решения проблем бизнеса и промышленности* / Стан-

форд Л. Оптнер; [пер. с англ., вступ. ст. С. П. Никанорова]. – М. : Концепт, 2006. – 206 с. 9. Роу А. Дж. Креативное мышление /А. Дж. Роу;[пер. с англ. В. А. Островского]. – М. : НТ Пресс, 2007. – 176 с. 10. Эпистемология креативности; [отв. ред. Е. Н. Князева]. – М. : "Канон+" РООИ "Реабилитация", 2013. – 520 с. 11. Ярошевский М. Г. В школе Курта Левина: Из бесед с Б. В. Зейгарник / М. Г. Ярошевский // Вопросы психологии. – 1988. – № 3. – С. 172–179. 12. Hentig von H. Kreativität. Hohe Erwartungen an einen schwachen Begriff / H. von Hentig. – München und Wien: Hanser Verlag, 1998. – 76S. 13. Michinov N. Is Electronic Brainstorming the Best Way to Improve Creative Performance in Groups? An Overlooked Comparison of Two Idea-Generation Techniques /N. Michinov // Journal of Applied Social Psychology. – 2012. – Vol. 42. – P. E222 – E243. 14. Osborn A. F. Applied imagination: principles and procedures of creative problem solving / A. F. Osborn. – New York: Charles Scribner's Sons, 1963. – 417 p. 15. Stewart J. The Unity of Content and Form in Philosophical Writing: The Perils of Conformity / Jon Stewart. – New York: Bloomsbury Academic, 2013. – 232 p.

Надійшла до редколегії 17.02.14

М. М. Ведмедев

ПРОДУКТИВНОСТЬ МЫШЛЕНИЯ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ И КУЛЬТУРНЫЕ РЕСУРСЫ

Статья посвящена проблеме влияния культурных форм на продуктивность мыслительной деятельности. Сопоставляются психологический и эпистемологический подходы к изучению феномена креативности.

Ключевые слова: мышление, продуктивность, культурные ресурсы, психология творчества, эпистемология.

M. M. Vedmedev

PRODUCTIVITY OF THINKING: PSYCHOLOGICAL FACTORS AND CULTURAL RESOURCES

The article touches upon the problem of influence of cultural forms on the productivity of cogitative activity. The psychological and epistemological approaches in the study of the phenomenon of creativity are compared.

Keywords: thinking, productivity, cultural resources, psychology of creativity, epistemology.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СВОБОДИ СЛОВА В ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИНАХ

У статті йдеться про полісемантичний зміст категорії "свобода совісті", детально розглядається релігієзнавчий аспект. Особливий акцент робиться на міжнародних та державних документах, що забезпечують свободу слова та демонструють модель відокремленого функціонування церкви та держави.

Ключові слова: державно-церковні відносини, свобода совісті, свобода слова.

Одним з фундаментальних прав та свобод особистості виступає свобода совісті. Ця категорія охоплює своїм змістом широку сферу духовного, світоглядного буття людини, в якій вона самовизначається і самореалізується. Полісемантичне за характером, це право включає в себе й свободу релігії – свободу та самореалізацію особистості в системі релігійних координат. Забезпечення свободи совісті є показником гуманізації та демократизації суспільства, а також реалізовує модель відокремленого функціонування держави та церкви. Свобода слова в такій державі виступає запорукою прогресу суспільства і кожної людини в ньому.

Актуальність дослідження полягає в осмисленні та аналізі ступеня забезпечення конституційних свобод в питаннях релігії у законодавчо закріпленому форматі державно-церковних відносин України.

Стан розробленості теми в науці. У вітчизняному релігієзнавстві до осмислення засад поняття свободи совісті, моделей державно-церковних відносин, законодавчого забезпечення свободи совісті підходили М. Бабій, В. Єленський, А. Колодний, Г. Середя, І. Фенно, Л. Филипович, Є. Харьковщенко, З. Швед, П. Яроцький. Особливе місце у осмисленні ролі та функціональності "свободи совісті" займає праця М. Бабія "Свобода совісті: філософсько-антропологічне і релігієзнавче осмислення". Серед російських науковців розгляду цих питань присвятили ряд робіт В. Гараджа, В. Савельєв, І. Яблоков. Новизна дослідження полягає в аналізі права свободи слова в аспекті правової категорії свободи совісті в релігієзнавчому ключі та в контексті державно-церковних відносин сучасної України.

Мета даної статті – визначити правову базу та реальний стан забезпечення свободи слова державно-церковних відносин в українській державі. Відповідно до мети визначаються такі завдання: розглянути основні теоретичні підходи до категорії "свобода совісті", встановити її правовий статус та зафіксувати теоретичне обґрунтування, принципи реалізації категорії "свобода слова" в сьогоденні. Об'єктом виступає категорія "свобода слова" в релігієзнавчому осмисленні, а предметом – її практична реалізація в свободі слова з питань релігії.

Міждисциплінарний характер категорії "свобода совісті" засвідчує можливість її осмислення у філософському, правовому та релігієзнавчому ключі. Визнання свободи совісті в філософському дискурсі – це

ствердження цінності особистості. Погляди середньовічного мислителя Марсилія Падуанського (XIII ст.) в історії філософії справедливо вважаються витоками формування одного з найважливіших демократичних принципів та концепції державно-церковних відносин з відокремленим функціонуванням церкви та держави. Італійський мислитель в своїй праці "Захисник миру" ("Defensor Pacis") прийшов до висновку про те, що Євангельське слово є повчанням, але не законом, і у справі віри не може бути примусу. Віра – справа совісті кожного [7, с. 127]. Таке розуміння свободи совісті значно випереджало погляди його сучасників, так як для християнізованої Європи того часу характерним було визнання домінуючої ролі церкви та релігії в житті як особистості, так і суспільства в цілому. Гоніння на інакомислення, критичне, часом зневажливе, ставлення до науки не завадили Марсилію Падуанському сформулювати і відстоювати своє бачення. Ще одна виразна концепція обґрунтування свободи совісті наявна в творчому доробку англійського філософа доби Просвітництва – Джона Локка (XVII ст.). У своїх "Посланнях про віротерпимість" він розглядав свободу совісті через ставлення до Бога і церкви. На думку Локка, свобода совісті є природним правом кожної людини і нікого не можна примушувати у справах релігії законом чи силою [6, с. 130]. Відзначимо, що у філософському значенні свободи совісті важливе місце відіграє віра в людину, в її розум та високе покликання. Так і в концепції Джона Локка вихідною точкою в контексті питання свободи совісті була саме а особистість, а не держава.

В цей же час, правовий розгляд категорії "свобода совісті" відбувається в контексті всіх інших прав і свобод, що входять до правового статусу особи. Вона визначається як свобода переконань, тобто право людини обирати, відстоювати власні переконання і здійснювати їх. Захист цих свобод особистості здійснюється цивільним, кримінальним, адміністративним та сімейним правом. Так, зокрема, Цивільний кодекс України визначає право на свободу совісті особистим немайновим правом фізичної особи. В статті 269 читаємо: "Особисті немайнові права належать кожній фізичній особі від народження або за законом, не мають економічного змісту, тісно пов'язані з фізичною особою. Фізична особа не може відмовитися від особистих немайнових прав, а також не може бути позбавлена цих прав; володіє ними довічно" [14, с. 96]. Дана стаття гарантує захист цього права у взаємовідносинах з іншими громадянами чи державою. Кримінальний кодекс України, серед іншого, забезпечує охорону прав і свобод людини і громадянина. Він, відповідно до Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації", визначає винних в порушенні цього законодавства та визначає міру та характер відповідальності. Сімейний кодекс гарантує наступне: "Батьки або особи, які їх замінюють, за взаємною згодою мають право виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії". Сімейний кодекс України, в розділі III "Права та обов'язки матері, батька, дитини", у статті 151 "Права батьків щодо виховання дитини" доповнює це положення, вказуючи, що батьки мають право обирати форми та мето-

ди виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства" [9, с. 264]. Таким чином дитина отримує правову свободу, обумовлену поглядами сім'ї. При цьому, Конвенція про права дитини передбачає пріоритетні напрямки виховання, а стаття 14 зобов'язує в межах України (оскільки Україна є державою-учасницею цієї Конвенції) поважати право дитини на свободу думки, совісті та релігії [4, с. 129]. Тобто захист цієї свободи в разі порушення гарантується в межах останнього документу.

В релігієзнавчому осмисленні, за переконанням вітчизняного дослідника Михайла Бабія, поняття свобода совісті включає 3 складові – самовизначення особистості у палітрі релігійних традицій, здійснений ціннісно-орієнтований вибір та відповідальну самореалізацію на його основі. Це право людини вільно обирати релігію або переконання без зовнішнього тиску, загрози дискримінації, примусу, який може обмежувати права людини в духовній сфері; право змінювати свої переконання, діяти відповідно до своїх вподобань [1, с. 38]. Таке визначення і розуміння має методологічне значення для всіх типів релігієзнавчих досліджень, зорієнтованих на проблематику державно-церковних відносин. Реалізація цього принципу прямо пропорційна відокремленому функціонуванню в державі церкви, як інституції. Саме таку модель державно-церковних відносин гарантує громадянам України 35 стаття Конституції. Тут, зокрема зазначається: "Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова" [5, с. 14].

В Україні кожному громадянину надано право і забезпечується можливість вільно визначати своє ставлення до релігії, тобто сповідувати будь-яку релігію чи не сповідувати жодної. Дане гарантування здійснюється завдяки нормативно-правовій базі, джерелом якої є конституційні та міжнародні правові документи, імплементовані державою. Зокрема декларації, пакти, що стосуються прав людини, прийняті Організацією Об'єднаних Націй (ООН) та її структурами – Загальна декларація прав людини та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Серед документів з прав і свобод людини, що прийняті Радою Європи і Організацією по безпеці та співпраці в Європі (ОБСЄ), та стосуються питання свободи совісті – Конституція Європейського Союзу: Договір, який встановлює Конституцію для Європи, Європейська конвенція з прав людини, Прикінцевий акт наради з безпеки та співробітництва в Європі, Підсумковий документ Віденської зустрічі держав-учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ), Документ Копенгагенської наради з питань людського виміру НБСЄ, Паризька хартія для нової Європи.

Окремий аспект реалізації свободи совісті пов'язаний зі свободою слова, яка може розумітися як право вільно висловлювати свої думки в

засобах масової інформації (ЗМІ). Свобода слова виступає важливою складовою у побудові громадянського суспільства та знаходить своє місце у відокремленому функціонуванні церкви та держави в суспільстві. Ми акцентуємо увагу на розгляді цієї свободи у висвітлення питань державно-церковних відносин та релігії взагалі. Звернемо увагу на діяльність друкованих джерел, що направлені до масової аудиторії та доступні багатьом людям, зокрема на пресу.

Концепцію свободи преси обґрунтував ще в 1644 році Джон Мільтон у публіцистично загостреному памфлеті "Ареопагітика. Розмова про свободу друку парламенту Англії". Саме у ньому вперше сказано, що свобода друку є головним засобом боротьби з можливою всюдозволеністю влади; що свобода друку – основний елемент прогресу суспільства, насамперед – духовного [13, с. 103]. Вже в 1789 р. свобода преси була проголошена в Декларації прав людини і громадянина як право вільно засновувати друковані засоби масової інформації (газети, журнали тощо), вільно видавати та поширювати будь-яку друковану продукцію, а також як заборона цензури. Сьогодні, у зв'язку з появою у світі нових видів засобів масової інформації (телебачення, радіомовлення тощо), поняття "свобода преси" розглядається ширше, через поняття "свобода масової інформації", "свобода слова".

Свобода слова в Україні гарантується рядом міжнародних та державних документів. Так, наприклад, "Загальна декларація прав людини", а точніше стаття 19 визначає: "Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне вираження їх; це право включає свободу безперешкодно дотримуватись своїх переконань і свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів" [3, с. 21]. Наступний документ – "Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод". Стаття 10 носить назву "Свобода вираження поглядів" та гарантує 2 аспекти. По-перше, "Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватись своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств". А по-друге, "Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду" [2, с. 541].

В свою чергу Конституція України, стаття 34 зобов'язує громадян до виконання наступного: "Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має пра-

во вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб і на свій вибір" [5, с. 14]. Як бачимо, подібне формулювання запобігає будь-яким дискусіям щодо обмеження свобод, гарантованих Конституцією, у тому числі і щодо свободи слова.

Постанова Верховної Ради України "Про Засади державної політики України в галузі прав людини" від 17 червня 1999 року затвердила недопущення звуження змісту та обсягу існуючих прав і основних свобод людини, проголошених Конституцією України, законами України (зокрема Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" та підзаконними нормативними актами [10].

Відповідно до норм міжнародного права, а саме вони виступали базою для створення позиції української держави, реалізація свободи слова повинна відповідати трьом умовам: по-перше, узгоджуватись з законом, тобто не суперечити наявній та діючій законодавчій базі, наступне – мати праведну мету, тобто використовуватись для вираження особистої позиції та останнє – допомагати досягненню цієї мети, тобто забезпечувати дану свободу. Надійним інструментом гарантування свободи слова, захисту діяльності засобів масової інформації повинні виступати постійний контроль та удосконалення, що будуть здійснюватися всіма учасниками життя суспільства, особливо представниками відповідних державних структур, громадянами та журналістами. Зокрема, в листопаді 2013 року у Комітеті з питань свободи слова та інформації відбулося засідання робочої групи з підготовки нової редакції Закону "Про телебачення і радіомовлення". Тобто, на рівні держави, виходячи із стану чинного законодавства і враховуючи міжнародний досвід, підтримується курс на удосконалення та закриття прогалин з метою безумовного забезпечення свободи слова.

Та на практиці, в реаліях сьогодення, ми спостерігаємо не повне втілення закладених у вже існуючих законах і нормативно-правових актах принципів відносин розмежування функцій між державою і церквою (питання свободи совісті) та висвітлення цих фактів у ЗМІ. Зокрема, у статті 35 Конституції йдеться про відокремлене функціонування церкви і релігійних організацій від держави, чим і забезпечується свобода релігії та толерантність. Сьогодні і церква, і держава зацікавлені у духовно-моральному відродженні суспільства, то ж християнський світогляд і цінності набувають актуальності для розвитку України. Ідейне спрямування функціонування Української Православної Церкви (УПЦ) в світлі 1025-річчя Володимирівського Хрещення націлене в першу чергу на підвищення рівня релігійності населення, шляхом залучення до релігійного знання. Сьогодні УПЦ впливає на формування освітньої парадигми в Україні – впроваджує викладання духовно-моральних курсів в школі, поширює християнські та сімейні цінності у молодіжному середовищі. Тобто на практиці ми бачимо зближення та діалог Української Православної Церкви з центральними органами державної влади, і як результат – розширення зон впливу церкви через апеляцію до вірності православної традиції. Остання книга Віктора Єленського "Велике повернен-

ня: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця XX – початку XXI століття" – прямий доказ недооцінювання ролі віри у соціальній поведінці громадян. Сучасне становлення та розвиток України тісно пов'язують з реалізацією ідеї розбудови Української національної церкви. Українська Православна Церква не лишається осторонь цих процесів, ще й активно співпрацює з державою, проводить світоглядно-культурну, просвітницьку роботу. Також можемо спостерігати вирішення актуальних проблем суспільства в релігійному ключі, навернення в православну традицію. Таким чином, релігія використовується як чинник для об'єднання суспільства в умовах побудови громадянського суспільства. В свою чергу для ЗМІ головним обов'язком стає об'єктивне висвітлення інформації громадськості зі сфери державно-церковних відносин.

В цей же час розвинені демократичні країни демонструють наступну тенденцію – коли церква декларує наміри перебрати на себе деякі державні функції (наприклад, освітні) – це незмінно викликає реакцію і опір населення, що в першу чергу висвітлюється в ЗМІ. Це перша і необхідна реакція в умовах забезпечення свободи слова та виконання всіх правових норм.

Згідно з 34 статтею Конституції України, що гарантує право на свободу думки і слова: "Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя" [5, с. 14]. Ми не знаходимо цих причин в сучасній українській державі, тому не можемо говорити про умови стримання чи необхідності обмеження права на свободу слова.

Таким чином, категорії "свобода совісті" та "свобода слова" осмислюються, здебільшого, у правовій площині. Релігієзнавчий підхід до аналізу державно-церковних відносин показав, що практична реалізація задекларованих намірів (часто з боку церкви) виходить за межі правового поля. Наприклад, хоча констатувати очевидну суперечність діяльності церкви щодо наявної правової основи розмежування релігійної та світської освіти ми не можемо, все ж у громадській думці присутнє упередження та ідеї про те, що церква не обґрунтовано втручається сьогодні в освітній процес.

Перспективою подальшого дослідження виступає спостереження та відповідь на логічне питання про подальше забезпечення умов для реалізації конституційного принципу свободи совісті і свободи слова в питаннях релігії.

В умовах розвитку українського суспільства, держава повинна забезпечувати і зберігати права, свободи громадян, згідно з правовою базою країни та рядом підписаних міжнародних документів. Незрозумілим залишається пасивне сприйняття сьогодишніх тенденцій державно-церковних відносин та відсутність реакції супротиву в ЗМІ. Це може говорити

або про глибоку релігійність українського населення, або про відсутність практичної реалізації свободи совісті та свободи слова в державі.

1. Бабій М. Ю. Свобода совісті: філософсько-антропологічне й релігійнознавчеосмислення / М. Ю. Бабій. — К.: Вища школа, 1994. — 84 с. 2. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод // Международные акты о правах человека: Сборник документов / сост. и вступ. ст.: Карташкин В. А., Лукашева Е. А. — М.: Норма, Инфра-М, 1998. — С. 539–569. 3. Загальна декларація прав людини // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи: збірник / Упоряд. Ю. К. Качуренко. — 2-е вид. — К.: Юрінформ, 1992. — С. 18–24. 4. Конвенція про права дитини // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи: збірник / Упоряд. Ю. К. Качуренко. — 2-е вид. — К.: Юрінформ, 1992. — С. 123–146. 5. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. — К.: Преса України, 1997. — 80 с. 6. Локк Дж. Послание о веротерпимости / Локк Джон // Сочинения в трех томах: Т. 3. — М.: Мысль, 1988. — 668 с. — (Филос. Наследие. Т. 103). — С. 91–134. 7. Марсили Падуанский // Шершеневич Г. Ф. История философии права. — М., 1906. — С. 123–127. 8. Мильтон Дж. Ареопагитика. Речь о свободе печати от цензуры, обращенная к парламенту Англии (1644) [Электронный ресурс] : Библиотека Якова Кротова. Режим доступа: <http://krotov.info/acts/17/2/milton.htm>. 9. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України : Видання друге, доповнене / Харитонов Є. О., Харитонова О. І., Білоусов Ю. В., та ін. За ред. Є. О. Харитонова. — Х., 2008. — 560 с. 10. Постанова Верховної Ради України "Про Засади державної політики України в галузі прав людини" від 17.06.1999 р. // Голос України. — 1999. — 8 липня. 11. Резков М. І. Моделі взаємин церкви та держави в контексті політики української держави щодо церкви / Резков М. І. // Проблеми міжнародних відносин: [зб. наук. праць / наук. ред. Некряч А. та ін.]. — К.: КиМУ, 2010. — Вип. 1. — С. 50–62. 12. Свобода совісті та віросповідання в контексті міжнародних й українських правових актів та релігійних документів (витяги). Видання друге (доопрацьоване і доповнене) / Упорядник, автор передмови і приміток к. філос. н. М. Ю. Бабій. — К., 2006. — 164 с. 13. Соллодуха О. Мотивація сучасної преси в контексті "Ареопагітики" Джона Мільтона / Соллодуха О. // Вісник Львів. ун-ту Серія журналістика, 2007. — Вип. 30. — С. 103–107. 14. Цивільний кодекс України: станом на 19 березня 2013 р. — Х.: Право, 2013. — 440 с.

Надійшла до редколегії 17.02.14

О. А. Задоянчук

ОБЕСПЕЧЕНИЕ СВОБОДЫ СЛОВА В ГОСУДАРСТВЕННО-ЦЕРКОВНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

В статье речь идет о полисемантическом содержании категории "свобода совести", детально рассматривается религиозоведческий аспект. Особый акцент делается на международные и государственные документы, которые обеспечивают свободу слова и демонстрируют модель обособленного функционирования церкви и государства.

Ключевые слова: государственно-церковные отношения, свобода совести, свобода слова.

O. O. Zadoianchuk

ENSURING FREEDOM OF SPEECH IN THE CHURCH-STATE RELATIONS

The article is about polysemantic content of "freedom of conscience" category, going into details on the religious studies aspect. Particular emphasis is placed on the international and national documents that provide freedom of speech and providing a model of separate functioning of the church and the state.

Keywords: state-church relations, freedom of conscience, freedom of speech.

ІСТОРИЧНИЙ НІГІЛІЗМ М. СРІБЛЯНСЬКОГО В КОНТЕКСТІ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ТА ВІТЧИЗНЯНОГО МОДЕРНІЗМУ

Стаття присвячена аналізу творчості М. Сріблянського. Головна увага зосереджена на поглядах мислителя щодо місця та значення історії в українській культурі кінця XIX – початку XX ст. З'ясовуються засади історичного нігілізму М. Сріблянського та особливості його розуміння культури минулих віків як "культури некультури".

Ключові слова: історія / минуле, традиція, модернізм, історичний нігілізм, "культура некультури".

Український модернізм кінця XIX – початку XX ст. часто характеризують як "високу" культуру (Т. Гундорова), яка є амбівалентною щодо західноєвропейського модернізму (С. Павличко), міфологічною за своєю природою (Я. Поліщук) та маргіальною у формі прояву (О. Забужко) [9, с. 130]. Даний перелік є виправданим. Адже модернізм, як особлива естетико-філософська практика, – явище поліваріантне. Залежно від теоретико-методологічної настанови дослідника, ми отримуємо різні "сценарії" розвитку української культури "зламу епох", кожний з яких має достатні підстави вважатися істинним. Як зазначає В. Моринець, "модернізм був продуктом епохи, яка зазнавала радикальних змін, тому його обличчя не було простим, а було багатоліким. Відтак, будь-яке його висвітлення має бути зверненням водночас не у два, а в багато напрямів" [4, с. 14].

Різновекторність українського модернізму зумовила ту обставину, що сучасні вітчизняні історико-філософські та культурологічні дослідження зосереджені головним чином на розкритті окремих аспектів українського модернізму. Меншою ж мірою досліджується питання джерел формування модернізаційних процесів в українській культурі, які, фактично, об'єднують всі існуючі "сценарії" в єдиний дискурс Модерності. Пошук основ вітчизняного модернізму – не просто одне із завдань, яким може займатися дослідник. Це ключова позиція, що її повинен мати кожний науковець, який досліджує українську культуру кінця XIX – початку XX ст. Без такої позиції не можна вести мову про модернізм як про період зародження та функціонування нових художніх практик в історії вітчизняної культури. І тут не важливо, що є предметом дослідження: чи театр, чи музика, чи література... Кожний із цих напрямів творчості підпорядковується головній ідеї модерності – ідеї новизни. Її аналіз не з точки зору форми, а з точки зору змісту демонструє, що модернізм як мистецький напрямок кінця XIX – початку XX ст. відрізнявся від попередніх епох специфічним ставленням до історії / минулого.

У вітчизняній науці цілеспрямований запит на пізнання минулого України розпочався в другій половині XVII ст., результатом якого була поява цілого проекту козацько-старшинських літописів. Саме з того пе-

ріоду почав утверджуватися культ історичного знання. Спостерігалось упорядкування всієї існуючої інформації про минуле в формі фундаментальних наукових праць. Це – стало підґрунтям для творення історичної прози доби романтизму. Поява романтизованих версій минулого засвідчувала прагнення тогочасної людини емоційно зобразити те розуміння історії, яке у її свідомості створили старі пам'ятники та підручники. Як зазначає Я. Поліщук [6, с. 32], українська література того періоду взяла на себе важливе завдання – випрацювати адекватний образ вітчизняної історії. В результаті, ми розрізняємо дві моделі минулого України: збірну, коли історія твориться заради історії, та індивідуальну, коли історія є результатом діяльності непересічних індивідуальностей. Збірна модель минулого передбачає що "творення" історії є метою будь-якого розвитку. Адже вона (історія) являє собою не що інше як сукупність фактів, за яким можна простежити весь розвиток людського суспільства. При цьому, збірна модель минулого демонструє історію як традицію в найконсервативнішому розумінні. Тоді як індивідуальна модель демонструє історію як вияв творчих начал життя. Наприкінці XIX – на початку XX ст. спостерігалася цілковита зміна парадигм в розумінні історії, що дозволяє сьогодні нам говорити про існування ще одної специфічної моделі історії – модерністської. Її виокремлення пов'язане з самою природою модернізму, з його способом функціонування. Адже модернізм "зламу епох" постав як цілком нова форма комунікації, що була спрямована на руйнування раціональної та інструментальної однозначності "слова". Модерністська образність перестала бути наслідувальною. Вона набула характеристик конструктивно-творчої системи. Окрім цього, втрачалася й перевага означуваного, реального світу. Особлива роль відводилася суєтистності, грі уяви. Адже модерна свідомість ідентифікувала себе не з раціоналізмом просвітницького характеру, а з творчістю [2, с. 30]. В межах модерністського дискурсу дійсність поставала такою інтенціональною реальністю, якою її сприймала людина як самоцінність. Відтак, самоідентифікація вже не зводилась до простого наслідування позитивного досвіду минулого. Її варто розуміти як вияв ірреально-духовної практики, в межах якої, минуле – це творчість, аналог нерозчленованого потоку життя, в яке занурена людина.

Отже, історія. Яке місце вона посідала в модернізмі? Що означало для модерністської літератури бути історичним? І чи взагалі "історія" як певне філософське явище мало місце в українській культурі кінця XIX – початку XX ст. ? Подібного роду питання є досить актуальними, а відповідь на них – нагальним завданням сучасних *вітчизняних* (курсив мій – Т. З.) дослідників. Акцент на вітчизняних дослідженнях є принциповим. Адже саме в реаліях українського культурного простору найбільш гостро стоїть питання "модернізм та історія: проблема співіснування". Тому, щоб осягнути особливості розвитку українського літературного модернізму, ми маємо дослідити питання розуміння "історії / минулого" в українській культурі кінця XIX – початку XX ст.

Зауважимо, що в межах західноєвропейського модернізму історія розглядалася як деяке негативне явище, як щось, що полонить думки прогресивних людей, змушуючи їх жити у відповідності до застарілих норм та приписів. При цьому, ідея новизни проголошувалася найвищою метою будь-якого розвитку [10]. І якщо її вимогам не відповідали догми історії, то історії "позбувалися". Представники українського модернізму також скептично ставилися до історії. Проте тут варто зробити важливе уточнення, яке, фактично, відмежовує український модернізм від західноєвропейського, демонструючи його унікальний, національний характер. Так, вітчизняні модерністи критикували історію лише в якості оповіді про минуле, при цьому визнаючи її авторитет як носія традицій українського народу. Тобто, для представників української модерністської культури історія як минуле та історія як традиція – це дві різні історії. Адже, в першому випадку, ми говоримо про минуле крізь призму часово-просторових конотацій. Тоді як традиція в розумінні модерністів є поза часом та простором. Це певна трансцендентна сутність, з якої людина черпає сили для подальшого творчого переосмислення сучасності. Поняття "історії" та "традиції" не є синонімами. Не все, що є фактом історії може стати частиною традицій. Але, в той же час, кожний елемент традиції має свій історичний контекст. Проте, коли українські модерністи розглядали традицію, то "брали" її в "чистому вигляді". Для них традиція – це вищий рівень рефлексії відносно того як ця традиція формувалася (її передумов та наслідків). Такий підхід вітчизняних модерністів є свідченням певної діалектичності в їх поглядах на історію. Тоді як західноєвропейський модернізм ставив собі за мету відмежуватися від усіх проявів історичного, особливо від традиції, що за своєю природою суперечить ідеї новизни.

Прихильниками діалектичного підходу до питання історії в українському культурному просторі кінця XIX – початку XX ст. можна вважати представників часопису "Українська хата". Предметом їх ревізії став культ минулого, який почав формуватися ще за часів давньої Русі-України, козацтва ("Козаччина в українській поезії" М. Євшана), відродження та бароко ("Сандро Ботічеллі" М. Євшана), світовідчужання Г. Сковороди ("Г. С. Сковорода" А. Товкачевського) та Т. Шевченка ("Релігія Шевченка" М. Євшана, "Поет та юрба. (До характеристики "культу" Шевченка)" М. Сріблянського) та ін. В контексті нашого питання, серед усіх "хатян" на особливу увагу заслуговує творчість М. Сріблянського. Саме він заклав підвалини для історичного нігілізму в українській культурі. Він показав, що історію не слід розглядати як усталений феномен, що має чітку дефініцію та характеристики. На його думку, те розуміння історії, що її декларували народники (історія як оповідь про минулі подвиги героя, про народ, про старовину) є нічим іншим як метафоричним атрибутом "порожнього місця" [1, с. 33].

Історичний нігілізм М. Сріблянського виявився закономірним продовженням концепцій модерністичного історизму, що з'являлися в осередках німецької філософської думки (А. Шопенгауер, Р. Вангер, Ф. Ніцше

та ін.). Зокрема, значення традиції для розвитку національної культури М. Сріблянський досліджував крізь проекцію філософських ідей Ф. Ніцше, який діагностував кризу історичного мислення в культурі Західної Європи. Таких висновків Ф. Ніцше дійшов, проаналізувавши сучасну йому епоху. Дійсно, XIX ст. було названо "століттям історії". В цей час вперше був запропонований та розроблений принцип історичного підходу до дійсності, принцип, про який попередні культури, як культури замкнутах в собі життєвих укладів, знали досить мало, або й взагалі не знали. І лише Ф. Ніцше вдалося розгледіти всю небезпеку "історичної хвороби" [3, с. 362] XIX ст., яка, на його думку, паралізувала життя, позбавляючи його спонтанності та динамічної імпульсивності. "Передозування" минулим, за Ф. Ніцше, – форма найнебезпечнішої хвороби, бо історія зв'язує нам руки, перетворюючи нас в епігонів минулих епох і культур. Історія, якщо вона стає предметом чистого, ніяк не пов'язаного з життям, пізнання, якщо вона невірніважена творчою безпосередністю, то вона згубна, вона – смерть [5, с. 168]. Мислитель був переконаний, що до історії слід підходити виключно як до витвору мистецтва, лише за таких умов вона розкриває незбагненні таємниці людського життя. Ф. Ніцше вимагав відмови від історії заради того, що не є історичним – заради мистецтва. Він мріяв про час, коли можна буде, зайнявши "надісторичну" позицію, ставши осторонь від подій людської історії та викинувши з думок ідеї про маси, спрямувати всю увагу на тих гігантів, що рухають "колесо людської культури" вперед.

Подібне розуміння історії ми віднаходимо в М. Сріблянського. Зокрема, варто звернути увагу на його праці "На сучасні теми" та "Порожнє місце". Саме в них український мислитель викладає свої думки щодо проблеми історичного в українській культурі кінця XIX – початку XX ст. Окрім цього, манера їх написання слугує своєрідним підтвердженням загальної думки, що філософія Ф. Ніцше приваблювала "хатян", через властиву їй довільність у проголошенні ідей, а не слідуванню безвідносних категоричних імперативів. На думку дослідника С. Бабица, концепція критичного осмислення історії німецького філософа доби *fin de siècle* захоплювала "хатян" через вимогу перегляду національної історії з позицій естетичної незалежності та європеїзації національних ідей [1, с. 37].

Публіцистичні розвідки М. Сріблянського демонструють, що розуміння історії, яке існувало у вітчизняній культурі – це образ незрозумілої культури предків, що позбавлений будь-яких естетичних ознак. Це образ минулого, що сповнений "безпринципністю, глухістю і терпеливістю мас", "безтямністю колишніх проводирів", довкола яких "панувало мистецтво лаврських ченців" [8, с. 305]. На думку мислителя, подібне розуміння минулого загрожує культурі українців, адже стирає її основи, робить її мертвою.

Коли ми поглянемо на багатовікову історію української культури, то помітимо, що М. Сріблянський не є новатором у вимозі критичної візії вітчизняної історії. Він був близьким до бурлескної культури мандрів-

них дяків, до заперечення релігійної схоластики, до іронічного сприйняття порожньої та непродуктивної книжності, яка віддалялася від реальності [1, с. 35]. Про необхідність перегляду спадщини українського народу говорили історики М. Драгоманов та В. Антонович. Спроби її емансипувати від кайданків "минулого життя" також належали Л. Українки, О. Олесея, М. Вороного та О. Кобилянській. Український критик лише специфічним чином констатував факт історичної непродуктивності минулого. В цілому, його підхід до питання історії можна охарактеризувати як ефект гри з традицією, а не простим наслідуванням її зовнішніх форм та ознак. Тобто, для М. Сріблянського традиція не носила характер слідування накопиченим "правилам поведінки", вона вимагала творчої інтерпретації її основ.

Слід зазначити, що критика історії для "хатян" здійснювалася включно з позиції модерних цінностей, оскільки вони були джерелом національних та творчих спонук народу. Так, М. Сріблянський писав про пасивність предків у творенні політичної та національної культури, відсутність "власно-державницьких ідеологій" та "провідної державної ідеї" [8, с. 301]. Також згадує критик про ментальні стереотипи, яким підкорений український народ і яких сучасник має зректися. Він пише про страх перед "новшествами", "пієтет за старовиною" та небажання "розуміти нове" [8, с. 304]. Для нього, як для прихильника ідеї новизни, було незрозумілим шанобливе ставлення окремих письменників та політичних діячів до культу "давнини", що сприймався як певний знак якості. Поняття "зміни" для таких "фанатиків" носило характер неприємної події, як ознака випадковості та негативності. Саме в таких інтонаціях формувався та розвивався народницько-модерністський дискурс української літератури кінця XIX – початку XX ст. "Наші наукові товариства, – пише М. Сріблянський, – заняті переважно вивченням попівського книжництва <...> тупоумними віршами чернецтва" [8, с. 302]. Тоді як сучасність вимагала іншого образу минулого, який би не подавав історію як "курйоз у музеях" [8, с. 304].

З огляду на це, досить характерним виявляється, що М. Сріблянський, вимагаючи від свого сучасника зречення від минулого, мав на увазі таке минуле, яке позбавляло свідомість українців можливості до національної інтеграції та відродження, до сприйняття естетичних засад мистецтва. Головна позиція критика полягала не в тому щоб заперечити владу минулого в принципі, а в тому щоб відректися від її слабких та непродуктивних якостей. Він закликав позбутися того, що є мертвим в історії, заявляючи, що "ця пам'ять нічого не сіє" [8, с. 305].

Звісно, позиція М. Сріблянського лише частково виражає загальне устремління модерністів до радикального аісторизму. Адже в подібних питаннях завжди буде відкритим проблема критерію – що ми називаємо історією? М. Сріблянський подає своє розуміння історії. Проте дослідник, який претендує на об'єктивність свого дослідження, не повинен обмежуватися лише цим визначенням. Для нашого ж дослідження цінність має саме те визначення, автором якого є М. Сріблянський. Відтак,

український критик розумів історію як "суму дії окремих індивідів", що "підлягає оцінці з погляду індивідуального відчуття" [7, с. 352]. Мова не йде про примітивний фактаж, про суму подій, що мали місце. Він намагався підкреслити виняткове значення особистості, переконуючи сучасника у його спроможності творити нову історію, позаяк вона зосереджена не стільки у "книжкових фікціях", як у ньому самому. Вочевидь, орієнтиром для мислителя тут постають бергсоновські засади підпорядкування історичної тяглості особистості, що втілюється в творчому, інтуїтивному успадкуванні традицій. Як один із пріоритетів емансипації історичного у М. Сріблянського звучить заклик до "індивідуального, органічного чуття", на протигау антикварному "історичному думанню, основаному на книжкових квінтесенціях" [цит. за: 1, с. 42].

Модерністське розуміння історії "змусило" М. Сріблянського вибудувати алегоричний образ сучасника-українця, який прагне звільнитися з-під опіки предків та багатовікового історичного досвіду. Тут ми знову простежуємо певну співзвучність ідей українського критика з філософією Ф. Ніцше, коли він пише про ідеал сучасної людини, яка не повинна озиратися на минуле. Для української культури кінця XIX – початку XX ст. така ідея була новою. Як і більшість модерністів, М. Сріблянський створює для свого героя складну ситуацію вибору, відправляє його у далекі мандри, де той має спроектувати свою особистість. "Вийшовши з нетрів українського села, – пише М. Сріблянський, – глянувши в просторинь минулого, вкритого цвіллю, я можу лишень одно сказати: нічого од предків не дістав: ні імені, ні мови, ні науки, ні громадянського ладу <...>. Я лише був кріпаком <...>. Мої предки разів кілька програвали мене. <...> Встаю, щоб знайти своє ім'я, утворити собі мову, літературу, науку, форму кращого та ідеал справедливого життя!" [8, с. 306]. Не зайвим буде знову підкреслити, що динамізм уявного героя М. Сріблянського та його стремління подолати тяглість історичного досвіду є подібним до образу надлюдини Ф. Ніцше. Обігрування українським модерністом філософського поняття "надлюдина" свідчить не лише про максимальну свободу людини, її гордого відчуження від суспільства, руйнування старих вартостей, вихід на перший план естетики, а й про панування ідеї культурної досконалості.

В цілому, ревізія історії, здійснена М. Сріблянським, була не просто одним із завдань українського мислителя. В ній він намагався віднайти істинні основи української культури. Вибудовуючи власне розуміння історії, як симбіоз індивідуальних дій особистості з подальшим творчим їх прочитання, М. Сріблянський йде далі. Подібно до Ф. Ніцше, він спробував діагностувати минуле українського народу. В праці "Порожнє місце" мислитель зазначає, що "культури в нашій минувшині нема: коли б у нас була колись культура, то не було б такої сучасності, яку маємо [8, с. 300]. Тобто, на його думку, попередні покоління не просто не мали історії, вони не мали культури. Те, за що так палко виступали народники, що століттями оспівувалось в літописах, баладах, романах М. Сріблянський коротко визначає як "культуру некультурності".

Наведемо невеликий уривок з праці мислителя, що, без зайвих слів, у повній мірі розкриває специфіку стану "культурної некультурності", який український народ отримав у спадок.

"Все те, що творили наші предки в минулих віках – письменство, наука, мистецтво <...> це є і не письменство, і не наука, і не мистецтво. За нами в минулому не числиться ні один винахід, ні одна наукова чи філософська теорія, ні один технічний прилад вищого порядку. Ні держави, ні національних понять, ні мови, ні науки, ні літератури, ні мистецтва – нічого в нашій минувшині нема. А ці ж елементи дають поняття культури, являються її факторами. Коли цих прикмет нема, то про яку культуру говорять патріоти, який дух традиції, зв'язку, преемственности хочуть вони установити з нашою татарсько-польсько-московською минувщиною? І для чого власне треба цього зв'язку? Культури в нашій минувшині – нема!" [8, с. 304].

Отож, як можна помітити, М. Сріблянський був досить песимістично налаштований щодо того минулого, яке дісталось українській культурі в спадок. Хоча він і зазначав, що без минулого неможливо говорити про майбутнє, проте був глибоко переконаний, що краще починати творити своє майбутнє з "чистого аркушу", ніж прив'язувати його до тієї "темряви", що залишилась позаду. Тому наступні слова М. Сріблянського можна цілком розцінювати як своєрідний заповіт майбутнім поколінням.

"Дивно, що теперішні українці страшенно турбуються і клопочуть, щоб установити зв'язок з культурою минулих віків <...> бо почувають себе ніби без ґрунту в теперішності, ніби зв'язок з "лаврськими друками" збільшать наше право на розвиток української культури.

Не вклонимось, як на це кличуть патріоти, нашим предкам, нашим прадідам, що лишили нам одно наслідство – свою тупість, безпринципність, варварство та тьму. Це все те, чого нам тепер не треба, а того, що нам треба, предки не утворили і нам не лишили. Не пошануємо їхньою "культурою некультурності", не вклонимося перед їхнім мистецтвом, що цілком характеризує психіку напівлюдей.

Знати свою минувшість треба хіба для того, щоб ще більше її ненавидіти. Навіщо отруювати себе диханням гнилої історії та свідомо убивати себе для теперішності? Навіщо розповсюджувати отруйні мікроби старосвітської України на сучасність? Жити можна лиш тим, що бурлить в нашій крові, тремтить у нервах. Чуття музейно-архівного ми мусимо як найбільше остерігатися, бо воно держить нас в сфері колишньої обстановки, колишніх образів та ліній" [8, с. 305–306].

Слід зазначити, що погляди М. Сріблянського на проблему історії (минулого), незважаючи на їх рефлексивну довільність, є яскравим прикладом намагань тогочасної інтелігенції продемонструвати важливе значення національної традиції у процесі формування вітчизняного модерністського дискурсу. Не приймаючи нашарувань штучного і зовнішнього патріотизму, який утверджувався пафосом мертвої традиції, М. Сріблянський прагнув до пошуку "нової реальності", у якій знайдеться місце національному, естетичному та індивідуальному. Адже на його

думку, знати історію, традицію свого народу – ще не означає розуміти її. Лише творча складова людської особистості оживлює історію, надає її віковим традиціям сенс, віднаходить в ній життєдайну силу.

1. Бабич С. Діалектика "порожнього місця": рецепція культурної давнини в українському модернізмі // Актуальні проблеми сучасної філології. – 2001. – Вип. X: Український модернізм із столітньої відстані. – С. 33–47. 2. Ковальова О. Колізії українського модернізму (на прикладі творчості Лесі Українки) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – 2003. – Вип. 14. – С. 29–31. 3. Манн Т. Філософія Ніцше в світле нашего опыта // Собрание сочинений в 10 т. / [Пер. с нем. П. Глазовой]. – М. : Государственное издательство художественной литературы, 1961. – Т. 10. Статьи. – С. 346–391. 4. Моренець В. Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст. : Україна і Польща – К. : Основи, 2002. – 327 с. 5. Ніцше Ф. О пользе и вреде истории для жизни // Сочинения в 2-х томах / [Пер. с нем. Я. Бермана]. – М. : Мысль, 1996. – Т. 1. – С. 158–230. 6. Поліщук Я. Література як геокультурний проект: Монографія – К. : "Академвидав", 2008. – 304 с. (Монограф). 7. Сріблянський М. Апофеоз примітивній культурі // Українська хата. – 1912. – №6. – С. 345–361. 8. Сріблянський М. Порожнє місце // Українська хата. – 1913. – № 4–5. – С. 300–307. 9. Шумило Н. Модернізм і проблема національної іманентності. Українська проза кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Актуальні проблеми сучасної філології. – 2001. – Вип. X: Український модернізм із столітньої відстані. – С. 130–139. 10. Robert B. Pippin. Modernism as a Philosophical Problem: On the Dissatisfactions of European High Culture – Oxford: Basil Blackwell, 1991. – 256 pp.

Надійшла до редколегії 17.02.14

Т. П. Заика

ИСТОРИЧЕСКИЙ НИГИЛИЗМ Н.СРЕБЛЯНСКОГО В КОНТЕКСТЕ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОГО И УКРАИНСКОГО МОДЕРНИЗМА

Статья посвящена анализу творчества Н. Среблянского. Главное внимание сосредоточено на взглядах мыслителя относительно места и значения истории в украинской культуре конца XIX – начала XX века. Выясняются основы исторического нигилизма Н. Среблянского и особенности его понимания культуры прошлых веков как "культуры некультурности".

Ключевые слова: история / прошлое, традиция, модернизм, исторический нигилизм, "культура некультурности".

T. P. Zayika

M. SREBLYANSKY'S HISTORICAL NIHILISM IN A CONTEXT OF THE WEST-EUROPEAN AND UKRAINIAN MODERNISM

The article is devoted to the analysis of creativity of M. Srebylansky. The main attention is focused on the views of thinker about the meaning of history in Ukrainian culture of the end of the 19th – the beginning of the 20th century. The principles of the historical nihilism of M. Srebylansky and features his understanding of culture of the last centuries as "culture of the uncultured" have been clarified.

Keywords: history / the past, tradition, modernism, historical nihilism, "culture of the uncultured".

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗУМІННЯ АРГУМЕНТАЦІЇ У ЛОГІКО-ЮРИДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті розглядаються проблеми витлумачення понять "аргументація" та "юридична аргументація". Визначається: в яких сенсах вживається термін "аргументація" у сучасній науковій та навчальній українській літературі, а також його роль у теоретичних розробках у галузі права; які сенси поняття "юридична аргументація" слід виділяти при його тлумаченні.

Ключові слова: аргумент, аргументація, обґрунтування, спосіб обґрунтування, юридична аргументація, теорія, теорія юридичної аргументації.

Наприкінці XX – початку XXI сторіччя в рамках логічного знання особливої актуальності набуває аргументативна проблематика, дослідження якої передбачає поєднання теоретичних знань з їх практичним застосуванням. Найважливішою цариною застосування розробок дослідників аргументації є юридична аргументація. Багато хто з теоретиків і філософів права присвячує свої дослідження знаходженню можливих шляхів розв'язання проблем, пов'язаних з аргументацією у праві. Проте зрозуміло, що існуючих на цей час розроблених наукових підходів недостатньо, щоб у повній мірі розібратися у зазначеному феномені. Не в останню чергу цьому перешкоджають існуючі різні точки зору на розуміння понять "аргументація" та "юридична аргументація". Неоднозначне вживання дослідниками поняття "юридична аргументація" ускладнює розуміння їхніх позицій відносно запропонованого розв'язання певних проблем, що виникають у процесах аргументації в галузі права. Складність однозначного розуміння поняття "юридична аргументація" пов'язана з неоднозначністю сенсу терміна "аргументація".

Мета цієї статті – розглянувши проблеми витлумачення понять "аргументація" та "юридична аргументація", визначити, в яких сенсах вживається термін "аргументація" у сучасній науковій та навчальній українській літературі, а також його роль у теоретичних розробках у галузі права; визначити, які сенси поняття "юридична аргументація" слід виділяти при його тлумаченні.

Сам термін "аргументація" аналізувався дослідниками, які вивчають такий феномен, як аргументація. Робота, в якій здійснено герменевтичний аналіз термінології, пов'язаної з аргументацією, та позначуваними цими термінами явищ, була проведена дослідниками для англійської та російської мов [13; 4]. Як підкреслює Г. В. Гриненко, термін "аргументація" у більшості європейських мов є фонетична калька латинського іменника "argumentatio" та має у них приблизно те ж саме значення, що й у латині. Термін "аргумент" походить від латинського іменника "argumentum" [4, с. 49].

Звертаючись до англійської мови, розглянемо значення термінів "argumentation", "argument", "argue", що є важливими для нашого дослідження. Англо-український словник, укладником якого є М. І. Балла, містить такі значення дієслова "argue": 1) сперечатися; 2) аргументувати; 3) переконувати; 4) твердити, доводити; 5) свідчити, бути доказом (підтвердженням); 6) (юр.) визнавати винуватим, ухвалювати вирок, обвинуувачувати. Іменник "argument" в англійській мові за даними цього словника має такі значення: 1) довід, доказ аргумент; 2) аргументація; 3) дискусія, спірка; 4) короткий (стислий) зміст (книги); 5) (мат.) аргумент, незалежна змінна величина; 6) (лог.) середній термін силізму. Стосовно терміна "argumentation" зазначений словник подає тільки два значення, а саме: 1) аргументація; наведення доводів; 2) спір, спірка [1, с. 73]. Проте Ф. Х. ван Єємерен [Frans H. van Eemeren] зазначає, що у сучасній англійській літературі з мовної комунікації та дискурсного аналізу зазначений термін має такі значення: 1) довід або аргумент; 2) дискусія або обмін думками; 3) суперечка; 4) спосіб (форма) обґрунтування у логічному сенсі. До зазначених значень терміна "аргументація" Ф. Х. ван Єємерен додає ще одне – п'яте, визначаючи аргументацію як особливий вид діяльності. На його думку, аргументація є вербальною, соціальною та раціональною діяльністю, метою якої є переконання розумного судді у прийнятності (неприйнятності) будь-якої точки зору шляхом висунення сукупності тверджень, що призначена для того, щоб підтвердити (або спростувати) цю точку зору [13].

Звертаючись до української мови, розглянемо як зазначені слова, а також, дієслово, що утворене з того ж самого кореня, тлумачаться у розмовній мові. Одинадцятитомний "Словник української мови", який було видано у 1970 – 1980 роках, що став першим в історії тлумачним словником української мови, дає такі роз'яснення: "Аргумент – 1) підстава, доказ, які наводяться для обґрунтування, підтвердження чогонебудь; 2) (мат.) незалежна змінна величина. Аргументація – 1) те саме, що аргументування, тобто дія за значенням аргументувати; 2) сукупність аргументів. Аргументувати – наводити аргументи, докази; обґрунтовувати" [1, с. 57–58]. На цьому словнику ґрунтуються чи не всі сучасні українські тлумачні словники, зокрема "Великий тлумачний словник сучасної української мови" та оновлений "Словник української мови у 20 томах", публікацію якого розпочала Академія наук України у 2010 році. Вони містять такі самі значення розглядуваних слів.

Порівнюючи значення англійського терміна "argumentation" та терміна "аргументація" в українській мові, прописане у відповідних словниках, можна констатувати наступне. В обох словниках перше значення аналізованого терміна – це діяльність по наведенню доводів (аргументів). У цьому сенсі термін "аргументація" у повсякденній українській мові у своєму першому значенні близький до п'ятого значення зазначеного терміна, що надається йому в англійській науковій літературі з мовної

комунікації та дискурсного аналізу. Треба зазначити, що, виходячи із розглядуваного українського словника, спираючись на визначений у ньому сенс дієслова "аргументувати", аргументація як певна діяльність може розглядатися як синонім обґрунтування. Друге значення аналізованого англомовного терміна, визначене у зазначеному словнику (спір, спірка) та друге і третє його значення, яке зустрічається у науковій англомовній літературі (дискусія або обмін думками; суперечка), а також, третє значення слова "argument" (дискусія, спірка) у словниках української мови взагалі не пов'язані з терміном "аргументація". Також в українських тлумачних словниках відсутнє розуміння аргументації як способу обґрунтування у логічному сенсі, тобто четверте значення відповідного терміна, існуюче у сучасній англомовній науковій літературі.

Отже, у тлумачних словниках української мови одне із значень терміна "аргументація" – це певного типу діяльність, а саме, по наведенню аргументів, доказів; діяльність, пов'язана з обґрунтуванням. На таке саме значення зазначеного терміна у тлумачних словниках російської мови звертає увагу Г. І. Гриненко на початку власного аналізу наукових російськомовних робіт, в яких подано визначення аргументації. Г. І. Гриненко виділяє три основні значення аналізованого терміна у російській мові. Ідеться про розуміння аргументації як аргументативної діяльності, як власне обґрунтування тези та як спосіб обґрунтування тези. Аналізуючи взаємний зв'язок цих значень, російська дослідниця визначає аргументативну діяльність як обґрунтовуючу діяльність в аргументативній ситуації [4, с. 53].

В українському "Філософському енциклопедичному словнику" (2002 р.) термін "аргументація" визначається як "процес обґрунтування людиною певного положення (твердження, гіпотези, концепції) з метою переконання в його істинності, слушності" [9, с. 36]. Зазначимо, що в україномовній літературі термін "аргументація" розглядається в основному у навчальній літературі з логіки, еристики, а також у колективній монографії "Юридична аргументація. Логічні дослідження". Зазначений термін визначається, виходячи з предмета цієї дисципліни, з якої написано той чи інший підручник. Так, у власному підручнику з логіки для студентів юридичних факультетів А. Є. Конверський, попередньо називаючи аргументацію способом інтелектуальної діяльності, зазначає, що "аргументацію можна визначити як спосіб міркування, який складається із доведення і спростування, в ході яких формується переконання в істинності чи хибності якогось положення як у самого автора, так і у опонентів" [6, с. 315]. У підручнику з еристики І. В. Хоменко визначає аргументацію як "діяльність учасника суперечки, мета якої – захистити свою точку зору, переконавши співрозмовника в її прийнятності" [10, с. 51]. У підручнику під назвою "Юридична логіка", авторами якого є О. М. Бандурка та О. В. Тягло, у розділі "Логічні основи юридичної аргументації" зазначається таке: "Процедуру обґрун-

тування висновку з тієї чи іншої проблеми, яка полягає у наведенні більш-менш вагомої підстави висновку, називатимемо логічною аргументацією" [3, с. 154]. Колективна монографія "Юридична аргументація. Логічні дослідження", в якій юридична аргументація визначається як міждисциплінарний логіко-юридичний науковий предмет, містить такі сенси терміна аргументація: 1) "логічна процедура, в процесі якої здійснюється підтвердження одного судження за допомогою іншого" та 2) "процес підбору та побудови часткової або повної структури аргументів для подальшого обґрунтування якого-небудь твердження з використанням інших тверджень" [11, с. 8, 98].

Отже, так само, як і в російській мові, в українській мові наявні три основні значення терміна "аргументація". На нашу думку, із зазначених вище визначень аргументації, тлумачення аргументації як конкретної аргументативної діяльності містять підручники, авторами яких є А. Є. Конверський та І. В. Хоменко. Розуміння аргументації як власне обґрунтування наявне у згаданому словнику української мови, в українському "Філософському енциклопедичному словнику" та у другому визначенні зазначеного терміна у колективній монографії "Юридична аргументація. Логічні дослідження". Сенс терміна "аргументація", який, на думку Ф. Х. ван Ємерена, є четвертим значенням цього терміна, наявним в англійській літературі з мовної комунікації та дискурсного аналізу, тобто як способу обґрунтування тези, міститься у вище згаданому підручнику "Юридична логіка" та у першому його визначенні у зазначеній колективній монографії.

У даному дослідженні, виходячи із запропонованого Г. І. Гриненко розуміння аргументативної діяльності, будемо ґрунтуватися на тлумаченні аргументації в праві як обґрунтовуючої діяльності в аргументативній ситуації. Останню складають суб'єкти юридичної ситуації, їхні цілі, час, місце, різні відношення, що релевантні для юридичного аргументативного дискурсу та відношення обґрунтування у ньому. Така аргументативна діяльність передбачає переконання іншого в оцінці висунутого положення. З цією метою можуть застосовуватися як "механізми" формально-логічного доведення, так і риторичні прийоми.

Поняття "юридична аргументація" у сучасній науковій літературі вживається у різних значеннях. На жаль, не завжди можна зрозуміти з тексту статті, який саме сенс вкладається його автором у зазначене поняття. Аналіз літератури, пов'язаної з проблематикою аргументації у праві дозволив нам зробити висновок, що у сучасних логіко-юридичних дослідженнях під юридичною аргументацією розуміється: 1) аргументація в галузі юридичної діяльності (наукової та практичної); 2) наука; 3) царина дії особливих інституціональних норм та критеріїв (закону та права, інститутів влади та правозастосування тощо); 4) навчальна дисципліна логічного циклу, предметом якої є логічні засоби переконання у мовленнєвих діях юридичного значення при досягненні цілей права.

На нашу думку, розглядаючи статус юридичної аргументації, некоректно по відношенню до неї вживати поняття "наука". Так, наприклад, М. Д. Савенко вважає, що "юридичну аргументацію необхідно розглядати у вузькому значенні як науку про засоби, способи, методи переконання, наведення доказів, обґрунтування при розв'язанні спірних правових питань, вирішенні конкретних справ, що виникають в юрисдикційній сфері функціонування суспільства та діяльності держави" [7, с. 11]. Говорячи про науку, ми передбачаємо системно організовані знання про предмет дослідження, чого не можна сказати по відношенню до теоретичних розробок в галузі юридичної аргументації. Отже, вважаємо, що точніше було б стосовно юридичної аргументації говорити про напрямок наукових досліджень, мета яких полягає у розгляді різноманітних аспектів такого виду діяльності, як аргументація, а також, її специфіки у правовому контексті.

Вищою формою організації наукового знання є теорія. Говорячи про юридичну аргументацію як теорію, на нашу думку, слід уточнювати, в якому сенсі слова "теорія" використовується поняття "теорія юридичної аргументації". Вважаємо, що через складність аргументації як предмета дослідження, що стосується і специфіки цього феномена у праві, неможлива як строго наукова теорія аргументації (тобто теорія аргументації як наука), так і теорія юридичної аргументації як наука. Мова може йти про напрямок досліджень, тобто про теоретичні розробки у конкретній галузі знання. У цьому сенсі мова буде йти про широке розуміння теорії як особливої сфери людської діяльності та її результатів, яка включає в себе сукупність ідей, поглядів, концепцій, вчень, уявлень про об'єктивну діяльність. Теорія у такому розумінні протистоїть практиці як предметно-чуттєвій діяльності і водночас перебуває з нею в органічній єдності [5, с. 633]. Виходячи з такого розуміння теорії, можна говорити про різні підходи до побудови теорії аргументації взагалі та юридичної зокрема, головними з яких є логічний, риторичний, діалектичний.

Крім того, що фокусування на різних аспектах аргументації є підставою формування різних теорій юридичної аргументації, звернемо увагу на використання, як базового, поняття аргументації у теоріях праворозуміння. Ідеться про існування аргументативної теорії права. Загалом аргументативна теорія права, в основі якої лежить поняття "аргументація", є певним комплексом поглядів на сутність та призначення права, основні алгоритми його розвитку, систему методів його дослідження. Аргументативний підхід протиставляє себе іншим підходам до розуміння права. Він достатньо різномірний. Його прибічники близькі як до природно-правового (наприклад, Р. Алексі), так і до позитивістського (наприклад, М. Атієнза) підходів.

На думку іспанського теоретика М. Атієнзи, у реальній практиці правового спілкування головну роль відіграє дискусія, аргументація з приводу справедливості. Для нього справедливе означає розумне, встано-

влене у межах аргументації. У зазначеній позиції йдеться про тотожність правоти (права) та розумності, що виражається терміном "справедливість". Цінність справедливості є об'єктивно заданою, її потрібно лише виявити через аргументацію. Аргументація з приводу знаходження справедливості є правом [2, с. 234].

Визначаючи свою теорію як аргументативну, М. Атієнза не репрезентує її як форму синтезу інших підходів до права або того, що теоретики права називають типами праворозуміння. Хоча, як показує М. В. Антонов [2, с. 235], правова концепція цього іспанського мислителя є інтегративною, оскільки включає в себе елементи різних підходів до права. Близькими своїй концепції М. Атієнза називає таких теоретиків, як Р. Алексі, Н. МакКормік, А. Печенік, Н. Боббіо.

Право як форма аргументації репрезентується не тільки у концепції М. Атієнзи. Інша справа, що, на відміну від прибічників аналітичного підходу до права (так званого "ексклюзивного правового позитивізму"), М. Атієнза вважає, що право як форма аргументації містить в собі логічні, семантичні, матеріальні (соціально-культурні) аспекти юридичної практики, тоді як для одного із прибічників юридичного нормативізму Є. В. Булигіна важливою є нормативна системність права, його незмінна логічна структура. Для нього право постає скоріше як форма логічної аргументації. Як підкреслює М. В. Антонов [2, с. 230], різниця у підходах Є. В. Булигіна та М. Атієнзи міститься у розумінні поняття аргументації. За Є. В. Булигіним, обґрунтування та переконання є двома видами аргументації. Різниця між цими видами аргументації полягає у тих прийомах та способах, які використовуються. Ітиметься про обґрунтування у тому випадку, якщо певне положення підкріплюється логічними доводами чи доведеннями. Якщо ж певна пропозиція спирається на психологічну переконливість, сугестивність, силу емоційних тонів, тоді мова буде іти про переконання. Стверджуючи, що у багатьох царинах дійсності зазначені види аргументації переплітаються, Є. В. Булигін вважає, що психологічна аргументація не входить у межі поняття права.

М. Атієнза, вважаючи аргументацію одним із базових, неподільних на елементи фактів соціальної взаємодії, підкреслює, що для терміна "аргументація", так само, як і для терміна "гра", який він запозичує у Л. Вітгенштайна, неможливо знайти єдине визначення. Іспанський вчений заперечує ідею представників школи правового реалізму про збіг аргументації з практичною діяльністю судових органів, вважаючи, що вона містить у собі зазначену діяльність. Проте аргументація, на його думку, не є також виключно логічною діяльністю. М. Атієнза розуміє аргументацію достатньо широко, практично охоплюючи цим терміном всю сферу можливої комунікації у суспільстві. Він виділяє в аргументації такі чотири головні елементи: 1) мову як засіб комунікації; 2) проблему або питання, яке дає привід до початку справедливого рішення, справедливого положення речей, оскільки аргументація є свого роду діяльність,

яка відбувається між *a quo* term, проблемою та *ad quem* term, рішенням або відповіддю; 3) результатом зазначеного виду діяльності є набір висловлювань, в якому можна виділити такі елементи: засновки, висновок, вивід; 4) критерії, які дозволяють кваліфікувати аргумент як правильний або неправильний, переконливий або непереконливий тощо. Крім того, М. Атієнза виділяє три головні концепції аргументації: формальну, матеріальну, прагматичну. Підставою, за якою їх виділяє іспанський вчений, є характер проблеми, що породжує аргументативний дискурс. Перша концепція аргументації пов'язана з формальними проблемами, які є такими, оскільки мають справу з абстракціями. Проте, на думку М. Атієнзи, це не означає, що вони не пов'язані з жодною соціальною практикою: формальна логіка, наприклад, сама по собі є практикою; крім того, здійснювати рішення цього типу проблем є гарним тренуванням для вирішення інших не суто формальних проблем. Тут аргументація орієнтована на результат, а не на сам процес, вона зосереджується переважно на формальних зв'язках між засновками та висновками. Критерії правильності побудови міркувань надані правилами виводу. У другій концепції аргументації, яка пов'язана з вирішенням "матеріальних" проблем (пояснення певного явища, передбачення події, судження про обґрунтованість певної поведінки, рекомендація, що хтось повинен щось зробити тощо), значущими є матеріальні критерії правильності, обґрунтованості. Тут аргументація постає у світлі загальної діяльності по знаходженню цих критеріїв. Методологічні правила (щодо джерел, щодо обґрунтованості, щодо тлумачення) відіграють аналогічну роль, що і правила виводу в попередній концепції. Третя концепція аргументації (прагматична), за М. Атієнзою, ґрунтується на розумінні терміна "аргументація" як суперечки, дискусії, діалектики, тобто як взаємодії з іншою особою (чи іншими особами), у процесі якої ми стикаємось з проблемою, як захистити чи спростувати ту чи іншу тезу. Така аргументація має соціальний характер. Підґрунтям її виступають ті елементи, які роблять аргументи значущими для учасників дискусії (переконливість, правдоподібність). Тобто акцент тут робиться на ефективності аргументації. Правила, які регулюють різні типи діалогу та риторичні дискурси тут відіграють таку саму роль, яку у попередньо зазначених концепціях грають правила виводу та методологічні правила. Всередині прагматичної концепції М. Атієнза розрізняє риторичну та діалектичну концепції. На його думку, відмінність між ними полягає насамперед у тому, що відносини, які розглядаються, відбуваються між двома або кількома агентами (пропонентом та опонентом), які відіграють активну роль в аргументативному процесі (діалектична концепція), або між оратором і певними адресатами його дискурсу (аудиторією), де останні виконують принципово пасивну роль у зазначеному процесі (риторична концепція). На думку М. Атієнзи, в юридичній аргументації присутні всі зазначені підґрунтя виділених концепцій аргументації. Вона завжди має справу з достовірні-

стю (формальний аспект), правдою та справедливістю (матеріальний аспект) та знаходженням консенсусу (діалектичний аспект). Застосування аргументів юристами з метою переконання судді або журі у судових дебатах стосовно прийнятності висунутого положення становить риторичний аспект аргументації. При виділенні видів юридичної аргументації залежно від виду юридичної діяльності можна визначити питому вагу зазначених концепцій аргументації у кожному з цих видів. Ідеться про те, що, наприклад, для аналітичної роботи з законодавчим матеріалом важливим буде формальний аспект; центральне місце в аргументації судових рішень відводиться матеріальному аспектові; в аргументації адвокатів превалює діалектичний аспект [12].

Отже, можна стверджувати, що поняття "аргументація" у теоретичних розробках у галузі права постає підґрунтям формування теорій юридичної аргументації та аргументативного підходу до розуміння права. Крім того, на нашу думку, при обговоренні питань про роль аргументації у правовій методології мова повинна йти про методологічну функцію аргументації. У такому випадку аргументація в юридичних міркуваннях відіграє подвійну роль: з одного боку, є методологічним підходом у теорії та філософії права, а з іншого – одним із основних методів в юридичній практиці, виступаючи способом раціонального обґрунтування.

Вважаємо, що при тлумаченні поняття "юридична аргументація" слід виходити з розрізнення таких його значень: 1) аргументація в галузі юридичної діяльності (наукової та практичної); 2) напрямок досліджень, мета яких полягає у розгляді різноманітних аспектів такого виду діяльності, як аргументація, з урахуванням її специфіки у правовому контексті. У цьому сенсі теоретичні розробки, пов'язані з аргументативною проблематикою у праві, називають теорією юридичної аргументації. Такі розробки мають міждисциплінарний характер; 3) царина дії особливих інституціональних норм та критеріїв (закону та права, інститутів влади та правозастосування тощо); 4) навчальна дисципліна логічного циклу, предметом якої є логічні способи обґрунтування та засоби переконання у мовленнєвих діях юридичного значення при досягненні цілей права.

1. Англо-український словник : У 2 т. – Близько 120 000 слів / Склад М. І Балла. – К. : Освіта, 1996. – Т. І. – 752 с. 2. Антонов М. В. Ексклюзивний позитивизм и аргументативная теория права: к полемике между Е. В. Булыгиным и М. Атиензой // Правоведение. – 2010. – №1 (228). – СПб. : Юридическая книга, 2010. – С. 226 – 237. 3. Бандурка О. М. Юридична логіка : підручн. / О. М. Бандурка, О. В. Тягло : МВС України. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ. ; "Золота миля", 2011 – 224 с. 4. Гриненко Г. В. Аргументация: опыт герменевтического анализа // Мысль. – 2006. – Т. 6. – №1 – С. 48–63. 5. Йолон П. Теорія // Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – 742 с. 6. Конверський А. Є. Логіка. Підручник. 4-те вид. перероб. та доп. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 336 с. 7. Савенко М. Д. Юридична аргументація в конституційному судовому процесі: методологічний аспект // НАУКОВІ ЗАПИСКИ НаУКМА. – 2012. – Т. 129. – С. 11–15. 8. Словник української мови / І. К. Білодід та ін. В 11 томах. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1, 1970. – 827 с. 9. Філософський енциклопедичний словник / Гол. редколегії В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – 742 с. 10. Хоменко І. В. Еристика : Підручник. К. : Центр учбової літератури, 2008. – 280 с. 11. Юридична аргумента-

ція: Логічні дослідження : моногр. / О. М. Юркевич, В. Д. Титов, С. В. Куцепал та ін. ; за заг. ред. проф. О. М. Юркевич. — Х. : Вид. Іванченко І. С., 2012. — 210 с. 12. Atienza M. Argumentation in the Law // [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ivr-enc.info/index.php?title=Argumentation_in_the_Law. 13. Eemeren Frans H. van. Argumentation: an Overview of Theoretical Approaches and Research Themes // Аргументація, інтерпретація, риторика. — 2002. — Вип. 2. Електронний журнал: <http://www.argumentation.ru>.

Надійшла до редколегії 17.02.14

Е. Ю. Щербина

К ВОПРОСУ О ПОНИМАНИИ АРГУМЕНТАЦИИ В ЛОГИКО-ЮРИДИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

В статье рассматриваются проблемы толкования понятий "аргументация" и "юридическая аргументация". Определяется: в каких смыслах употребляется термин "аргументация" в современной научной и учебной украинской литературе, а также его роль в теоретических разработках в области права; какие смыслы понятия "юридическая аргументация" следует выделять при его толковании.

Ключевые слова: аргумент, аргументация, обоснование, способ обоснования, юридическая аргументация, теория, теория юридической аргументации.

O. Y. Shcherbyna

ON THE QUESTION OF ARGUMENTATION UNDERSTANDING IN THE LOGICAL AND LEGAL STUDIES

In this paper the problem of interpretation of the concepts of "argumentation" and "legal argumentation" is discussed. Determined: in what sense the term "argumentation" in the modern scientific and educational Ukrainian literature is used, as well as its role in the theoretical developments in the field of law; what meaning of "legal argumentation" should be allocated in its interpretation.

Keywords: argument, argumentation, justification, method of justification, legal argumentation, theory, theory of legal argumentation.

ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ З ПОЗИЦІЇ НЕЛІНІЙНОГО МИСЛЕННЯ

У статті йдеться про нелінійну модель особистості в контексті сучасної філософії освіти. Пропонується нова (синергетична) модель особистості – інноваційна людина, метою життя якої стає самоосвіта, самовизначення, що спонукають її до реалізації потенційних можливостей.

Ключові слова: нелінійність, модель, особистість, глобалізація, суспільство.

Становлення нелінійного мислення пояснюється не тільки внутрішніми причинами, але й особливим поєднанням подій та ідей, що кардинально вплинули на інтелектуальний стан суспільства, на всі сфери культури. Народження глобалізованого суспільства і, головне, – прорив інформаційних технологій практично в усі сфери діяльності призводить до змін у соціальному та індивідуальному бутті людини, до появи альтернативного типу раціональності, нового способу мислення в природознавстві, філософії, освіті, мистецтві, до зміни світорозуміння й світобачення.

У сучасній філософії та науці сформувалася постнекласична парадигма раціональності, в межах якої поруч із традиційними прийомами мислення, методами та принципами пізнання, освоєння світу застосовуються нові стандарти, методи, принципи, контексти та прийоми, раніше не притаманні логіці раціонального пізнання, такі що іноді їй протистоять. Вони позначаються як "стиль нелінійного мислення", що передбачає бачення світу з позиції його розвитку та нової необхідності, врахування поліваріантності перспектив світу, що самоорганізується, фактору суб'єктивної людської діяльності та її пропорційності при дослідженні об'єктивних природних процесів, включення в методологію наукового пізнання вимоги відповідальності людини як суб'єкта дії та пізнання за наслідки своїх дій. Як писали Пригожин і Стенгерс, першовідкривачі дисипативних структур: "... наше бачення природи зазнає радикальних змін у бік множинності, темпоральності й складності... Ми живемо в небезпечному і непевному світі, що викликає не почуття сліпої впевненості, а лише... почуття поміркованої надії" [5, с. 386].

XXI століття висуває принципово інноваційні завдання перед людиною і суспільством. Тому в усіх сферах соціуму постають нові вимоги й водночас виникають нові перспективи. З цим пов'язані спроби сучасних освітян (соціологів, політологів, філософів) та науковців виокремити основні загальноцивілізаційні тенденції, які суттєво впливатимуть на майбутнє і які вже нині зумовлюють ті історичні виклики, що спонукають людину до змін.

Серед таких загальносвітових тенденцій виділяють глобалізаційну інтеграцію світової спільноти, яка, елімінуючи межі та кордони, невпинно крокує до утворення єдиного економічного та інформаційного прос-

тору, до зміцнення взаємозалежності соціально-економічних систем та суспільних відносин різних країн світу, загострюючи при цьому конкуренцію між державами; а також до переходу людства від індустріальних до науково-інформаційних технологій, рівень розвитку яких визначається станом розвитку країни, її наукового потенціалу.

Нелінійна модель особистості ще не стала предметом спеціального дослідження у вітчизняних філософів, психологів, соціологів, педагогів. Теоретичні аспекти особистості досліджувались, передусім, у роботах зарубіжних філософів та психологів: Д. Зиглера, Дж. Келлі, Г. Ліндсей, С. Мадді, А. Фернхема, Р. Фрейджера, Д. Фрейдімена, Л. Хьєлла, П. Хейвена, К. Холла, російських – Б. Ананьєва, В. Ядова та ін. Теоретичним підґрунтям глобалізму є роботи А. Берґсона, Е. Гідденса, Дж. Льюка, К. Поппера, Ф. Фукуями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій підводить до висновку, що, попри існування значного масиву літератури, де більшою чи меншою мірою висвітлюються певні аспекти даної проблематики, стан її наукового осмислення не можна визнати достатнім. І не лише тому, що особистість не була у вітчизняній теоретичній думці окремим предметом дослідження, а через те, що ряд вузлових моментів осмислюваного феномену залишається поза увагою дослідників.

Очевидно, метою такого дослідження має бути побудова нелінійної моделі особистості в контексті сучасної філософії. Реалізація ж поставленої мети зумовлює: а) необхідність з'ясування сутності поняття особистості; б) узагальнення різних теоретичних обґрунтувань визначення поняття особистості; в) окреслення вимог щодо побудови нової (синергетичної) моделі особистості.

Нелінійність мислення є життєвою домінантою сучасної людини. Соціальні, духовні потрясіння кінця ХХ століття можуть бути розтлумачені як зумовлені зсувом епіцентру всього людського буття до полюсу нелінійності. Виклики часу, які відбулися в другій половині ХХ століття сучасної цивілізації, обумовлені нелінійністю постсучасного світу, новою динамікою соціокультурних явищ, які, найчастіше, непомітно зароджуються, спонтанно розбудовуються та зникають стають помітними.

У світі відбувається "событийный обвал современной самоорганизующейся материи" (В. С. Капустін), який неспіврозмірно перевершує кількість очікуваних подій, як наслідок цілеспрямованої діяльності людей. Необхідність існувати в постійній мінливості, пошукова активність, нелінійність мислення стають життєвими домінантами людей. Сучасна людина повинна бути готовою до зустрічі з випадковістю, правильно прогнозувати прийдешні ситуації, швидше орієнтуватися в потоках інформації, висувати ексклюзивні ідеї й швидко їх реалізовувати.

Зважаючи на нелінійність процесів у сучасному світі, представники різних сфер культури поставили в центр своєї уваги типове нелінійне, відобразивши його у філософії, освіті та науці як нелінійне мислення. Воно виявилось співзвучним із глобальними інформаційними технологіями, електронними формами комунікації, новими підходами до роботи з

текстами в електронному вигляді, зокрема, до інтертекстуальності, до дискурсу в рамках глобальної інформаційної мережі.

Філософія виявила плідність та евристичність застосування деяких своїх структур, категорій та понять для осмислення механізмів самоорганізації та з'ясування сутності нелінійного мислення. Зокрема, категорії детермінації та формоутворення, можливого та випадкового, будучи структурами діалектики, можуть успішно застосовуватись для дослідження самоорганізації нелінійного середовища: станів біфуркації, флуктуації, що передбачають існування та вибір між рівновеликими та рівно ймовірними варіантами. Як писав Г. Гегель: "Реальная необходимость содержит случайность не только в себе, случайность также становится в ней, но это становление как то, что внешне, само есть лишь в-себе-бытие этой необходимости, так как оно лишь непосредственно определено" [1, с. 197].

Уже в межах класичної філософії сформувалася невіршувана для класичного мислення проблема – трудність включення людини з її особистісними характеристиками – суб'єктивністю, свободою, волею та вільною діяльністю в об'єктивну фізичну картину світу. Цю проблему не змогла зняти остаточно й некласична філософія. Залучення сучасною філософією механізмів нелінійного мислення до осмислення даної проблеми та для з'ясування сутності сучасного, нелінійного розуміння особистості та її становища у світі здатне з нею успішно впоратись. Зокрема, М. Мамардашвілі – радянський філософ, що одним із перших почав застосовувати концепт нелінійного мислення у філософії, осмислюючи сутність людської особистості, зазначав, що людина – це поза-природна, надприродна сутність, яка до відомих природних сил не зводиться й тому не може бути виражена в вимірах сил природи. Головне в осмисленні людської особистості, на думку філософа, полягає в тому, що людина саморозвивається й їй ніяка природа для цього розвитку не потрібна [3, с. 28].

Відомо, що в процесі різнобічного аналізу людини використовуються різні терміни й поняття: людина, індивід, особистість, суб'єкт, індивідуальність. Відомий російський дослідник В. Ядов вважає, що "... особистість – це певний модус існування людини, тобто якась її певна якість, стан або прояв ... Людина – поняття загальне. Воно позначає вид у біологічній класифікації (*Homo sapiens*) і тому є переважно біосоціальною категорією. Людина, в її соціальній іпостасі, – це особистість. Особистість – це сутність людини, найголовніше в ній те, що відрізняє людський вид від усіх інших біологічних видів... Сутність людини не в її унікальності як індивідуума, а саме в протилежному – у її соціальній якості, зближенні її з подібними індивідами того ж роду, сутність – у її соціальності. Цю соціальну якість людини ми й називаємо особистістю" [6, с. 70].

Слово особистість ("personality") в англійській мові походить від латинського "persona". Спочатку це слово вживалось для позначення масок, які вдягали актори під час театральної вистави в давньогрецькій драмі. З самого початку до поняття "особистість" був залучений зовнішній, поверхневий соціальний образ, який індивідуальність набуває, коли виконує певні життєві ролі.

Дослідивши різноманіття значень поняття "особистість" згідно з поглядами і інших відомих американських дослідників у цій сфері : Гордона Олпорта, Реймонда Кеттелла, Сальваторе Мадді, Карла Роджерса, Джорджа Келлі, канадського вченого Альберта Бандуру, російського вченого Б. Ананьєва з впевненістю можемо стверджувати, що така несхожість наведених концепцій з позицій різних теоретичних уявлень, демонструє багатогранність змісту самого поняття.

Більшість теоретичних визначень особистості містять наступні загальні положення. По-перше, підкреслення значення індивідуальності або індивідуальних відмінностей особистості. В особистості виокремлюються такі особливі якості, завдяки яким даний індивід відрізняється від усіх інших. А зрозуміти, які особливі, специфічні якості або їх комбінації диференціюють одну особистість від іншої, можна тільки шляхом вивчення індивідуальних відмінностей. Тому й існує безліч визначень поняття "особистість". Але в кожному визначенні є своя специфіка:

1) кожна людина унікальна, однак існують різні базові характеристики або специфічні категорії, які можна використовувати для економного опису й класифікації людей (індивідуальні відмінності);

2) характеристиками особистості є поведінкові диспозиції в тому розумінні, що вони корелюють і з мотивами, і впливають на соціальну поведінку;

3) характеристики особистості відносно стійкі в часі й стабільно та узгоджено проявляються в різних соціальних ситуаціях;

4) щоб зрозуміти особистість людини, її особливості й риси можна й потрібно аналізувати, виділивши специфічні й фундаментальні частини, елементи й структурні складові, а також розглядаючи її як організовану цілісну систему.

По-друге, особистість змальовується у вигляді певної гіпотетичної структури або організації. Поведінка індивідуума, доступна безпосередньому спостереженню, принаймні частково, розглядається як феномен, організований або інтегрований самою особистістю. Тобто особистість – це певна абстракція, заснована на висновках, отриманих у результаті спостереження за поведінкою людини.

По-третє, у більшості визначень підкреслюється важливість розгляду особистості в співвідношенні з життєвою позицією індивідуума або перспективами його розвитку.

По-четверте, особистість характеризується в еволюційному процесі в якості суб'єкта впливу внутрішніх і зовнішніх факторів, включаючи генетичну й біологічну схильність, соціальний досвід і мінливі обставини навколишнього середовища.

По-п'яте, у більшості визначень особистість представлена тими характеристиками, які відповідають "за стійкі форми поведінки". Особистість відносно незмінна й стала у часі й мінливих ситуаціях; вона забезпечує відчуття безперервності в часі й навколишньому середовищі. Слід додати, що величезна варіативність у визначеннях особистості, а також ті або інші визначення особистості не обов'язково істинні або хибні, проте, вони

більш-менш корисні фахівцям при аналізі, дослідженнях, поясненні закономірностей людської поведінки, а також при обговоренні результатів.

Сучасне глобалізоване суспільство, що орієнтується на інновації й ризик, динамічність розвитку, раціоналізм суспільної свідомості, урбанізацію, індивідуалізацію, ослаблення колективістської свідомості, підвищення рівня конкурентності в різних сферах – ставить нові вимоги до особистості.

"Стратегічними орієнтирами розвитку інформаційного суспільства стають відкритість, активізація людського фактору, поглиблення міжкультурної та міжнаціональної взаємодії. За таких умов зростають вимоги до особистості, яка, перебуваючи у процесі постійної адаптації і самозміни відповідно до швидкозмінних суспільних тенденцій, переживає кризовий, переломний, пороговий етап свого становлення. На сьогодні виникає потреба в особистості, яка є не лише накопичувачем певної суми знань, умінь і навичок, необхідних для професійної діяльності, а володіє способами здобуття необхідних знань та стратегіями життєдіяльності в суспільстві" [2, с. 3].

У сучасної людини відзначається стійка тенденція до усвідомлення необхідності вибудовування своїх життєвих стратегій, з урахуванням ризиків і суперництва, тому що в умовах невизначеності й невідповідності розвитку світу зростає роль індивідуальної волі, яка може впливати на інших. У той же час загострюється протиріччя між зростаючою креативністю громадян у всіх сферах їхньої життєдіяльності й обмеженням цієї активності державними інститутами, правовими нормами, податковими стягненнями. Вирішити зазначене протиріччя можна тільки створюючи умови для найбільш повного розкриття людського потенціалу всього суспільства, творчих можливостей людини, груп, соціальних організацій, вдосконалюючи всю систему керування державою, суспільством і соціальними групами, спрямовуючи її на самоорганізацію й самовдосконалення.

Прояв духовної сили особистості вможливується сьогодні лише завдяки її вмінню мислити критично, ціннісно-вибірково, нелінійно, а також вмінню відстоювати власну позицію в рамках складних динамічних аксіологічно-процесуальних систем. "Духовна активність людини здійснюється в контексті її взаємин із навколишньою дійсністю. Як суб'єкт власної духовної активності, вона управляє "клапанами", через які зовнішні впливи "проникають" у її особистісну структуру, причому, часто з претензією домінувати в ній. Ця здатність, яка характеризує людину як особистість, притаманна всім людям, але реалізують вони її по-різному. Власне, людина і є особистістю в тій мірі, в якій вона здатна управляти цими "клапанами" і в свою чергу впливати на оточення. Із позиції синергетики, людина і зовнішнє оточення, взаємодіючи, утворюють системну єдність" [4, с. 47]. Для гармонійного співрозвитку в такій єдності людина має володіти ознаками високорозвиненої особистості, здатної до гнучкого реагування на зовнішні впливи, до самостійного створення атрактивних ціннісних систем і активнісних біфур-

каційних ситуацій, до духовної самореалізації, яка особливо актуальна в епохи та періоди соціальних флуктуацій.

Очевидно, слушною є позиція тих дослідників, які стверджують, що відповісти на всі виклики часу може тільки творча людина, відкрита новому, людина, що володіє сміливістю й мужністю діяти в умовах невідомості й ризику. На відміну від нелінійного трактування соціальної дійсності, лінійний підхід до розвитку в класичній науці інтерпретується як безальтернативний поступальний рух, коли подолане складає лише історичний інтерес; якщо і є альтернативи, – то вони є лише випадковими відхиленнями від магістрального шляху, обумовленому загальними законами еволюції універсуму. Усі альтернативи, врешт-решт редукуються, поглинаються головним перебігом подій.

Світ, у якому ми живемо, є нелінійним і відкритим. Він є креативним на всіх рівнях своєї структурної організації, наповнений таємницями. Несподіване для нас нове з'являється в ньому. Нелінійний світ часто дарує нам сюрпризи. У такому світі зростає ймовірність здійснення навіть малоімовірних подій. Тому надія на краще майбутнє не полишає нас і може бути пов'язана не тільки з осмисленням вибору дій, погоджених із внутрішніми тенденціями розвитку складних організацій, але й зі щасливим випадком, коли досягається, здавалося б, недосяжне.

У нелінійних ситуаціях нестабільності й розгалуження шляхів еволюції, людині відводиться вирішальна роль у виборі бажаної – і в той же час досяжної – майбутньої структури, однієї зі спектра можливих структур-аттракторів. У своєму посланні майбутньому поколінню засновник синергетики І. Пригожин розбудовує свою філософію нестабільності, відповідно до якої складні малі флуктуації, нерідко спостережувані в людській історії, а також цілі зони біфуркацій в цивілізаційному процесі, роблять майбутнє принципово відкритим і непередбачуваним для нас, але разом з тим і підвладним нашому впливу, історичній співтворчості.

Виходячи з вищевикладеного, можна зрозуміти й те, що ми – не зовнішні спостерігачі майбутнього, але учасники самої гри. Ми – усередині самих тенденцій суспільного розвитку. Ми не може пасивно чекати, що відбудеться, а ми повинні стати творцями бажаного майбутнього. Невипадково угорський фізик Деніс Габор відзначав, що найкращий спосіб передбачити майбутнє – це його створити. Якщо нам вдасться визначити спектри цілей у розумінні складних систем, то надзвичайно зросте роль і відповідальність суб'єктів у виборі найбільш сприятливих сценаріїв розвитку. Вона повинна будуватися з орієнтацією (свідомої або несвідомої, інтуїтивної) на одну з можливих (і здійснених) у даному соціальному середовищі структур-аттракторів розвитку. Ключові характеристики мислення, орієнтованого на майбутнє, – розгляд множинних можливостей майбутнього розвитку, альтернативного майбутнього, альтернативних перспектив; орієнтація не тільки на бажане, але також на досяжне майбутнє.

Нелінійний підхід дозволяє сприймати особистість як активного суб'єкта свого життя, здатного до самоорганізації й саморегуляції. Тому ми розглядаємо активність як одну з головних якостей, притаманних особи-

стості. Носієм же стратегії життя може виступати тільки зріла особистість, що стратегічно мислить, а не абстрактна людина взагалі. Стратегію життя особистості можна розглядати як раціоналізовану, орієнтовану в просторі й у часі, звернену на перспективу систему взаємин людини й суспільства, що здійснюється стратегічно мислячою особистістю на основі керування ресурсами, виходячи із самоцінності життя. Молоде покоління, на наш погляд, має здійснювати рефлексію своєї діяльності на двох рівнях організації людського життя – засобах (соціальна й психічна складові стратегії життя) і просторово-часовому-просторово-тимчасовому факторові, що співвідноситься з поняттями "життєвий світ", і є визначальним методологічним конструктом нашого дослідження.

1. Гегель Г. В. Ф. Нука логики / Гегель Г. – М.: Мысль, 1971. – Т. 2. – 197 с. 2. Гуменюк А. М. Становлення нелінійного мислення педагога в умовах модернізації вищої педагогічної освіти. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. Спеціальність: 09. 00. 10 – філософія освіти / Анна Гуменюк. – К., 2010. – 20 с. 3. Мамардашвили М. Быть философом – это судьба / Мамардашвили М. // Как я понимаю философию: сб. ст. – М.: Прогресс, 1990. – 28 с. 4. Порус Б. Синергетика, экзистенциализм та персонологія у концептуальній основі освітнього процесу / Борис Порус // Освіта на Луганщині. Науково-методичний журнал. – 2010. – № 2 (33). – С. 44 – 53. 5. Пригожин И. Порядок из хаоса / Пригожин И., Стэнгерс И. – М., 1986. – 386 с. 6. Ядов В. А. Личность как предмет изучения / В. А. Ядов // Социальная психология в трудах отечественных психологов: хрестоматия. – СПб.: Питер, 2000. – 512 с. – (Хрестоматия по психологии).

Надійшла до редколегії 17.02.14

Т. В. Кичкирук

ФОРМИРОВАНИЕ СОВРЕМЕННОЙ КОНЦЕПЦИИ ЛИЧНОСТИ С ПОЗИЦИИ НЕЛИНЕЙНОГО МЫШЛЕНИЯ

В статье речь идет о нелинейной модели личности в контексте философии образования. Предлагается новая (синергетическая) модель личности – инновационный человек, целью жизни которого становится самообразование, самоопределение, побуждающие ее к реализации потенциальных возможностей.

Ключевые слова: нелинейность, модель, личность, глобализация, общество.

T. V. Kichkiruk

FORMATION OF THE MODERN CONCEPT OF IDENTITY THROUGH NON-LINEAR THINKING LENS

The article exposes the nonlinear model of personality in the context of modern education. The new (synergetic) model of personality offers an innovative people, the purpose of life of which becomes a self-education, self-determination, stimulating a man on own, yet not discovered possibilities.

Keywords: non-linearity, model, personality, globalization, society.

THE INFLUENCE OF THE CARTESIAN DUALISM UPON THE THEORY OF KNOWLEDGE OF RALPH CUDWORTH

This article focuses upon the influence of the Cartesian dualism on the theory of knowledge of Ralph Cudworth, a Seventeenth-century Platonist from Cambridge.

Keywords: Ralph Cudworth, the Cartesian dualism, a theory of knowledge.

Ralph Cudworth was an outstanding thinker of his time and a prominent figure of the so called school of Cambridge Platonism. In point of fact, the seventeenth-century English school of philosopher theologians from Cambridge was for a long time granted only occasional attention. One of the reasons why the representatives of the Cambridge movement were neglected so resolutely by historians in the past and are not paid sufficient attention to nowadays is, perhaps, that for a great many of them, particularly for the scholars of the elder generation, the history of modern English thought coincided predominantly with the history of English empiricism. Consequently, the Cambridge Platonists fell completely out of consideration. As Ernst Cassirer has demonstrated in his research, even the most celebrated German historians of philosophy, namely Kuno Fischer and W. Windelband held this biased view, and for them empiricism "always appeared as the central planet of English thought, about which all the other schools of thought gravitate like mere satellites." [1, p. 4].

The true value of the philosophical heritage of Ralph Cudworth was appreciated only in the twentieth century. Cudworth is said to be "the real founder of British Idealism" [6, p. 35], "the only philosopher of the Cambridge group" [8, p. 199] and "the most tough-minded and lucid among the Cambridge Platonists" [5, p. 96].

In our research we want to pay an attention only to one aspect of the Cudworth's extensive system – the relationship between the epistemological questions and the Cartesian problem of mind and body.

The problem of relation between mind and body or dualism became the subject of a major philosophical debate due to René Descartes' "Meditations on First Philosophy". However, the question had arisen before him and had been actively discussed by the Greek atomists, as well as by the Medieval Arabic philosophers. But unlike them, Descartes not only gave it the status of a fundamental problem, but also changed the very essence of the issue. Descartes proposed to focus not on finding a place where body and soul are in contact, but on questioning how it became possible to connect so different categories at all. And though the decision of Descartes dissatisfied his contemporaries because it triggered a number of contradictions, it has greatly stimulated the inquiries in the field of metaphysics and epistemology. And in the latter the conception of Ralph Cudworth has played a significant role.

For Cudworth the epistemological question of whether things made knowledge or knowledge things is obviously the center of the whole problem

of philosophy, morality, and religion. To answer this question he embarks upon investigating some essential theoretical issues. In his view the great virtue of the new science was that it had revived the atomic theory of body. Cudworth was certain that this teaching had firmly reasserted the most secure of all foundation for religion in general and theism in particular.

Anyhow, he describes two main advantages of the atomic hypotheses. First, it renders the corporeal world being intelligible to us. So, Cudworth agrees with the atomists that all qualities of things, except figure, position, and motion, are unreal. He thinks unless the atomistic position is taken, "the sensible and corporeal world is altogether unintelligible" [2, p. 3]. To import occult qualities and forms to explain the external world is to admit our ignorance of that world or "to make our ignorance of the cause, disguised under the terms of form and quality, to be itself the cause of the effect" [2, p. 110]. The atomic view makes qualities, such as hot or white, fancies and passions in us, and not qualities in bodies distinct from their mechanical disposition. It enables us to have a clear, rational definition of body as that which has only figure, motion, site, and magnitude, and thus gives us a rational, metaphysical grasp of the nature of matter. If we do not accept the atomic view we must agree with the Platonists in disparaging corporeal things as being outside of the realm of reason entirely. [3, p. 73].

The second advantage of atomism is that it "prepares an easy and clear way for the demonstration of incorporeal substance, by settling a distinct notion of body" [2, p. 87]. A sense image cannot be intelligently spoken of as a mode of motion. Motion itself requires some other concept beside body to explain its origin; and the atomic hypothesis itself is arrived at not by sense organs but by closing the senses.

Cudworth started building his philosophical thinking with critical analysis of the ancient Greek philosophy. The aim of this enterprise appears to have been to absorb what fits the framework of the perennial and thus true philosophy, and repudiate what came to be its denigration. When Cudworth scrupulously considers such important historical detail as Aristotle's assertion that Anaxagoras was the first to introduce "nous" or reason into philosophy, that some of the old Greek philosophers were completely immersed in matter and had not managed to see the real cause of things he does it to elaborate his own. And this is designed to repudiate any claim of materialism.

Cudworth's position is defended in various ways as an answer to every atheistic argument. So, he uses all his ingenuity and power of logic to clarify the concepts of mechanism and life to apply them to the problems of theology, metaphysics, ethics and epistemology. His own philosophy is an attempt to appreciate the mechanistic principles which Hobbes and Descartes so clearly presented, and yet unite these with ideal values. Cudworth's arguments to prove the connection between atomism and dualism is logically necessary is quite distinct from historically prior. Moreover, "he is involved in a modification of the Cartesian dualism, which assumes at his hands a form more characteristic of Idealism" [7, p. 20].

Cudworth presupposes that body is passive by nature. It fills space, and in that consists its whole nature. Thus, it can be moved only under external

pressure. "No body, or extension, as such being able to move itself or act upon itself" [2, p. 394]. Evidently, the world cannot consist entirely of body. To account for motion we must recognize that there are centers of "self-activity". In Cudworth's view, these cannot be other than incorporeal because they are self-active. They have their own force or "internal energy" which nothing corporeal can have. The atomists who hold that everything is corporeal cannot avoid the position of Eleatism when world would be uniformly and eternally at rest [7, p. 21]. But once we made the distinction between the corporeal and incorporeal, we can accept the atomic theory of the corporeal, yet affirming the reality of change and motion, deriving it from the activities of the incorporeal. Cudworth is certain that there is no other way of reconciling atomism with experience. He argues that it is implicit in the atomist's theory of perception that mind is not a corporeal entity. And a good proof to this hypothesis is the atomist estimation of such things as color, scent, cold to be not the properties of bodies.

Cudworth insists bodies can only give rise to forming of these subjective qualities in our mind. Yet they are formed by mind itself since it is the only active power. Eventually, Cudworth concludes that if a mind to be considered as merely an extended bulk of matter played upon it could neither make discoveries nor fall into error. "There must be something of self-activity in the soul itself, by means whereof it can give its assent to things not clearly perceived, and so error" [2, p. 427]. The fact that discovery and errors are possible proves mind to be active, and hence, by hypothesis not corporeal. Obviously, Cudworth managed to see what later on Locke was not to see, namely that passive mind cannot perceive.

Initially, Cudworth highly praised Descartes for the revival of "pure atomism" with its necessary conclusions of existing of incorporeal substance. He applauds the Cartesian postulation of two distinct metaphysical principles, mechanism and spirit, which gave a man the method of rational approach to the world of senses. Yet Cudworth had severe criticism for Descartes method of dealing with these principles. In short, his criticism can be reduced to such basic points. First, Descartes completely ruled out all final causes. As a result, God was reduced to a position of a mere "idle spectator of the various results of the fortuitous and necessary motion of bodies" whose wisdom is rendered "altogether useless and insignificant as being a thing wholly enclosed and shut up within His own breast and not at all acting abroad upon anything without Him" [2, p. 220]. Cudworth appreciates Descartes's thought of emphasizing the mechanistic side of nature. He evidently sympathizes with the desire for mathematical clearness and exactness. But Cudworth does not believe that men's ignorance of God's final causes allow them to neglect all teleology and to assume simple mechanism as an adequate explanation of the wonderful structure of the bodies of animals or the harmonious relation of all the phenomena of nature.

The second Criticism is that Descartes "makes the essence of cogitation to consist in express consciousness" [2, p. 275]. According to Cudworth, not everything which is incorporeal is mental, and not everything which is mental is conscious. For him to identify in the Cartesian manner the incorporeal with

the conscious would be to make reason itself corporeal. Cudworth assumes that the essential division must be drawn not between the unthinking and the thinking, but between the mechanical and teleological. So, he rejects the Cartesian view that animals are mechanisms, and along with it the sharp distinction between the animal and human. What links the human with the animal are instincts. Cudworth maintains they are certainly not mechanical. Unlike the latter they have ends, which no mechanism can have, and because they are not mechanical they are considered to be not corporeal.

Cudworth also asserts that "there is something incorporeal that cannot be accounted for in terms of the pressure of the extended masses, whenever ends are pursued, whether or not that pursuit is deliberate" [7, p. 24]. If for Descartes there is existing only the dualism of mind and matter, for Cudworth dualism comes as the dualism of the active and the passive principles. It enables Cudworth to make a further distinction within the active between "plastic powers" which pursue ends without deliberation, as in case of animals, and the deliberate operations of the human reason. It can be said that "his plastic natures are a sort of "third man" designed to bridge the gap between God and matter, mind and body; they are reasons immersed and plunged into matter and, as it were fuddled in it and confounded with it" [7, p. 28].

Criticizing Descartes's theory of knowledge Cudworth says that, instead of making thought and extension two basic substances, the French philosopher should have made them extension and life. The latter as an internal activity, in turn, must be subdivided into both acts with express consciousness and acts without it. Cudworth claims that if Descartes had adopted this principle he would have had a mediating principle between pure extension and pure consciousness, and would have obviously saved his system from its utter dualism.

A third criticism has reference to Descartes's view that all truth, even a mathematical theorem, is dependent upon the will of God and determined by his arbitrary decision. In Cudworth opinion, this view ruins the very nature of reason and morality, destroying the nature of God himself. Instead, Cudworth asserts that Reason is primarily in God's nature, and His will is dependent upon it. In other words, for him it is the Reason in God than the will that is God [4, p. 171]. So, Cudworth's argument runs thus: "Truth is not factitious; it is a thing which cannot be arbitrary made, but is. The divine will and omnipotence itself hath no imperium upon the divine understanding, for if God understood only by will He would not understand at all" [2. p. 33].

In any case, at the end of his discussion of the history of the atomic philosophy Cudworth gives five main conclusions which, in his opinion, resulted from a clear definition of body. First, life and thought cannot be qualities of body; second, an unmoved mover distinct from body is necessary to be supposed to explain motion of bodies; third, corporeal phenomena cannot be explained without appeal to the reason, which can hardly be a mode of body; fourth, since secondary sense qualities do not exist objectively in bodies, they must be regarded as the creation of the reason's activity; fifth, there must be a higher criterion of truth concerning bodies and senses. So, man is said to be able by using a higher principle to differ subjective from objective and thus determine what they really are.

All of these conclusions direct an epistemological subject to search for a higher activity than simple mechanism. According to Cudworth, the knowledge process can only be explained as the functioning of self-active beings, for even the lowest form of that activity which we see in sensation is a kind of creative activity. He attempts to define and estimate in the knowledge process the value of the sense perception and reason. As a result, he points out that perceptions themselves are neither pure passivity as the followers of mechanists and empiricists claim, nor pure activity as the Platonists held. It is rather a unity of the two.

Actually, in his arguments against the mechanistic philosophers Cudworth insists upon the place of sensation as a real activity of the self-active spirit. According to him, the function of sense is unfolded in three ways, namely, to furnish man with evidence regarding external objects; to give suggestions for the nature of bodies and thus enable the reason by its own native powers to find explanation of the phenomena provided by senses; and, eventually, by presenting objects to the reason to give it the occasion to begin its own inward activity. Cudworth argues that in all these activities sense remains a stranger to the real nature of the objects with which it deals. Because sense objects are external, they remain foreign to it. Whereas "to know and understand a thing is nothing else but by some inward anticipation of the mind, that is native and domestic, and so familiar to it, to take acquaintance with it" [2, p. 212].

To illustrate the process by which man's reason, when received a stimulus from outside, unfolds out of its own inner resources a great variety of ideas which enable man to penetrate to the very essence of the presented object, Cudworth uses the example of what happens when our eye sees a white triangle. When such a white surface is presented as an object of our perceptive faculty, that faculty "passively perceives an appearance of an individual thing, – and it will perceive no more than this, though it dwell never so long upon this object" [2, p. 350]. But reason begins by means of its "innate vigour and activity" gradually to unfold a series of ideas regarding that object". Among these ideas are those of corporeal substance, of existence of individual things outside itself; of the subjective nature of sense qualities; of causality as relation existing between the experience of colors in it, and the position of atoms in the object; of ideal triangularity involving perfection of lines, angles, surface; and finally of whole system of geometrical truths. None of these is taken from sense experience. Instead, all are the direct result of reason's activity. Cudworth concludes that it is the nature of perception passively to receive and remain content. It is the nature of reason, when stimulated by an object, not to remain content, but to go beyond that object.

As a matter of fact, Cudworth speaks of his conceptions as ideas of the reason and as objects of knowledge, but his treatment of them makes it clear that he thinks of them predominantly not as objects, but as manifestations or modes of the active power of the reason, as instruments by means of which the reason interprets a reality wider than its own finite powers. Apparently, his frequent assertion that these ideas as objects of knowledge cannot be

distinguished from the reason which knows them but exists only in being known shows that Cudworth thinks of them as activities of the reason which are instruments used in the knowledge process.

Cudworth's verdict is that sensation has no casual relation with the knowledge process. He gives this matter clearly from the viewpoint of Platonists, opposing it to what he conceives to be the scholastic doctrine of forming abstractions, according to which the "intellectus agens" by process of "hammering, beating, or unveiling" makes "intelligible ideas" out of sensations [2, p. 371]. The fact that sensation is the occasion which stimulates the reason to activity must not lead man to confuse reason and sense, or to assert that sensations cause ideas. Cudworth uses here the illustration of the way in which the idea of one's friend is aroused by seeing a picture which may bear but a very inexact resemblance. The vivid presence in the mind of all the ideas connected with our friend is not caused by some painted lines but by the fact that these ideas are latent in us. In general, all "intelligible ideas" arise not out of man's relations with corporeal things but out of the inward activity of the incorporeal, out of which men's reasons are made.

1. Cassirer, Ernst. The Platonic Renaissance in England/ Ernst Cassirer. – New York: Gordian, 1970. – 207 p. 2. Cudworth, Ralph. The True Intellectual System of the Universe: Wherein All the Reason and Philosophy of Atheism is Confuted, and Its Impossibility Demonstrated. / Ralph Cudworth // The True Intellectual System of the Universe: Wherein All the Reason and Philosophy of Atheism is Confuted, and Its Impossibility Demonstrated. Volume I / ed. by Thomas Birch. – New York: Gould & Newman, 1837. – P. 29-804. 3. De Boer, John John. The Theory of Knowledge of the Cambridge Platonists / John John De Boer. – London: Methodist Publishing House, 1931. – 160 p. 4. Lowrey, C. E. The Philosophy of Ralph Cudworth: A Study of the True Intellectual System of the Universe / C.E. Lowrey. – New York: Phillips & Hunt, 1884. – 212 p. 5. Mintz, Samuel I. The Hunting of the Leviathan: Seventeenth-Century Reactions to the Materialism and Moral Philosophy of Thomas Hobbes. / Samuel I. Mintz. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 200 p. 6. Muirhead J. H. The Platonic Tradition in Anglo-Saxon Philosophy. / J. H. Muirhead. – London: George Allen and Unwin, 1931. – 446 p. 7. Passmore J. A. Ralph Cudworth: An Interpretation / John Arthur Passmore. – Cambridge: Cambridge University Press 1951. – 120 p. 8. Shorey, Paul. Platonism: Ancient and Modern / Paul Shorey. – Berkeley: University of California Press, 1938. – 259 p.

Надійшла до редколегії 17.02.14

А. С. Колесник

ВПЛИВ КАРТЕЗІАНСЬКОГО ДУАЛІЗМУ НА ТЕОРІЮ ПІЗНАННЯ РАЛЬФА КЕДВОРТА

У статті досліджено вплив картезіанського дуалізму на формування теорії пізнання представника школи Кембриджського платонізму XVII століття Ральфа Кедворта.

Ключові слова: Ральф Кедворт, картезіанський дуалізм, процес пізнання.

А. С. Колесник

ВЛИЯНИЕ КАРТЕЗИАНСКОГО ДУАЛИЗМА НА ТЕОРИЮ ПОЗНАНИЯ РАЛЬФА КЕДВОРТА

В статье исследовано влияние картезианского дуализма на формирование теории познания представителя школы Кембриджского платонизма XVII века Ральфа Кедворта.

Ключевые слова: Ральф Кедворт, картезианский дуализм, процесс познания.

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ СКЛАДНОСТІ: БАГАТОМАНІТНІСТЬ ВАРІАНТІВ

Стаття присвячена філософсько-методологічному аналізу концепту "складність" та розгляд проблематичності єдиного визначення цього терміну через багатоманітність його смислів в різних контекстах застосування.

Ключові слова: складність, самоорганізація, раціональність.

В ході революції в природознавстві, яка розпочалась у 70-ті роки ХХ століття, об'єктами нелінійної науки виявились принципово складні системи, що самоорганізуються. В зв'язку з цими змінами стає актуальним та активним дослідження проблеми складності, котра розглядається у співвідношенні з такими поняттями як "простота", "цілісність", "хаос" тощо. Теорія складних систем почала використовуватися як підхід до вирішення проблем в природознавстві, починаючи з квантових систем і закінчуючи клітинними організмами і мозком. Моделі систем, що самоорганізуються, застосовуються в сучасній інженерній науці, щоб керувати складними процесами. Сьогодні загально прийнято, що багато з глобальних соціальних, політичних, економічних й екологічних проблем також є складними і нелінійними за своєю природою.

Проблеми, що виникають під час дослідження терміну "складність" утворюються через те, що він розглядається та вживається в різних контекстах і набуває, відповідно, різного смислу: мова йде про принципову складність фракталів (Б. Мандельброт), специфіку складності в системах, що самоорганізуються – екологічних, соціальних, техногенних – складність сучасних NBIC-технологій та ін. І це потребує розгляду застосування концепту "складність" на засадах його філософського осмислення. Проблема полягає в багатоманітності смислів терміну "складність", і саме тому мова йде про концепт "складність", а не про поняття, оскільки в різних контекстах можна спостерігати різноманітність смислового навантаження відповідного терміну (І. Пригожин, І. Стенгерс, В. С. Стьопін, С. П. Курдюмов, О. М. Князева та інші природничники та філософи науки). Тепер спостерігається переплетення, взаємне посилення всіх підходів, які зокрема зосередилися в методологічному принципі рефлексії складності (В. І. Аршинов, Я. І. Свірський).

Прояснення категоріального контексту розуміння складності в сучасній науці вимагає зокрема з'ясування специфіки так званої "складної причиновості" (Е. Морен), відмінності співвідношення можливого та дійсного, необхідного та випадкового в розумінні нелінійної динаміки складних процесів порівняно з ймовірнісними закономірностями в статистичному хаосі (В. Г. Буданов, І. С. Добронравова).

Актуальним є прояснення співвідношення концепції складності з вимогою принципової простоти в наукових теоріях. Визнання принципової складності дослідницьких об'єктів не відміняє дії цієї вимоги, але засіб,

яким забезпечується дія цього принципу в нелінійних теоріях вимагає окремого аналізу. У постнекласичній раціональності складність переростає у складнісність як поєднання складності онтологічної зі складністю процесів пізнання, взаємодії того, хто пізнає, з тим, що пізнається, з рефлексивністю, самореферентністю, конструктивністю та когерентністю цих процесів.

Складне, латиною *complexus*, означає те, що сплетено разом, зіткано. Цей термін застосовується для позначення систем, що само розвиваються та мають велику кількість елементів, наприклад, для соціальних систем, що сформувалися в епоху інформаціоналізму (М. Кастельс), для позначення нового підходу в пізнанні з використанням природничих, соціогуманітарних, технологічних підходів, для позначення складного системного мислення (Е. Морен) [10].

Якщо в лінійній науці складне розглядалося як складене, то в нелінійній складність як така є процесом і вона не є складеністю.

Поняття складності в буденній мові використовується для пояснення чогось заплутаного, неоднозначного, а також для багатовимірного явища. Але, в науковому вимірі, цей термін має інше значення. Звернімося до двох найбільш поширених пояснень складності: 1) вона окреслена нашим сприйняттям, як заплутане; 2) вона об'єктивна характеристика речей.

Витоки проблеми складності можна спостерігати ще в антиноміях античних греків, в проблемах теорії алгоритмів, в фундаменталізації наукового пізнання, в зануренні науки в свої основи, в потягу до самопізнання.

Існують різні підходи до визначення специфіки складного. Усіх їх поєднують акценти на складностях структурної побудови, взаємозалежності та взаємодії різноякісних складових частин, які функціонують у межах системи.

Один з таких підходів пропонує французький учений Едгар Морен, стверджуючи "сложность – это прогресс познания, который приносит нам неизвестное и таинственное. Тайна не открывается только избранным; она освобождает нас от всякой бредовой рационализации, которая претендует

на то, чтобы свести реальное к идее, и она несет нам, в поэтической форме, весть о непостижимом и невероятном" [6, с. 439]. Займаючися проблемою розуміння складності світу в якому ми живемо, він дійшов до висновку, що сама складність багатоаспектна й на фоні цього, виділив два її фундаментальних аспекти: перший з них, це холістичність, з'єднання частин або елементів для створення єдиного цілого, котре отримує нові властивості; другий аспект складності полягає в тому, що будь-яке складне пізнання чи структурне утворення в природі та суспільстві носить багато суперечностей, котрі не тільки не руйнують складне, але навпаки будують його. Е. Морен формулює також принципи складного мислення: голографічність пізнання, принцип генеруючої петлі, принцип автоекоорганізації, принцип діалогу і принцип повторного введення у процес пізнання того, хто пізнає. Ці принципи доповнюють один одного, пертинаються та є взаємозалежними. На цих засадах Е. Морен пропо-

нує наступним чином розуміти складне: "Сложность возникает в самой сердцевине Единого одновременно как относительность, соотносённость, разнообразие, несхожесть, двойственность, двусмысленность, неопределённость, антагонизм, и в объединении этих понятий, которые являются по отношению друг к другу дополнительными, конкурирующими и антагонистическими. Система – сложное образование, которое есть нечто большее, меньшее, иное по сравнению с ней самой. Она является одновременно и открытой и закрытой. Не существует организации без антиорганизации. Не существует функционирования без дисфункции..." [6, с. 183–184]. Таким чином, складність виявляється, на думку дослідника, у єднанні єдиного та множинного.

Князева О. М. спираючись на зазначені вище принципи Морена, звертає увагу на ту обставину, що пізнавальні парадигми, які спрощують, редукують світ людини до світу природи чи розглядають його лише як елемент соціуму заважають розумінню складності людської природи як подвійної єдності людського буття (одночасної приналежності людини до природи та відокремлення людини від світу природи). Людина за своєю природою є множинною єдністю та унікально багатоманітністю. Щодо ідеї розуміння складності, то О. М. Князева дотримувалася двоїстого поділу складності: дезорганізована (це велика кількість підсистем або частин, що взаємодіють між собою випадково, не детермінованим способом) та організована складність (це така складність, яка будується на невідповідних, взаємозалежних відношеннях між підсистемами або частинами), на фоні цього авторка здійснила опис властивостей складності: складність є множинність елементів системи, що з'єднані нетривіальними, оригінальними зв'язками один з одним; складність є динамічна мережа елементів; складність є внутрішня різноманітність системи, її елементів та підсистем, котрі роблять її гнучкішою, здатною змінювати свою поведінку в залежності від конкретної ситуації; складність є багаторівневістю системи. Після цих досліджень авторка дійшла висновку, що складне мислення – це мислення про складне або мислення в складності. Воно нам потрібне, щоб досягнути складність світу та складність складних систем [4].

Досить важливим є синергетичний підхід щодо проблеми розуміння складності. Вивчаючи будь-яку систему синергетика відволікається від її початкової природи, зводить її до моделі, а потім цю модель вивчає своїми методами. За допомогою методів синергетики системи різної природи можуть бути зведені до певних моделей, котрі потім можуть входити або бути надбанням однієї науки та переходити в інші. Крім того, базис синергетичної методології складає уявлення про дискретні спектри еволюційних шляхів розвитку складного (складних систем). Синергетика розглядає будь-який розвиток як нелінійний та багатоваріантний, доводить безпосередній зв'язок порядку та хаосу.

Важливо пам'ятати, що самоорганізація є атрибутивною властивістю всіх складних відкритих систем, незалежно від їх природи. Тому можна виділити наступні чотири характеристики, якими синергетика пояснює процес самоорганізації в складних системах: по-перше, самоорганізація

в складних системах, переходи від одних структур до інших, виникнення нових рівнів організації матерії супроводжуються порушенням симетрії. При описі еволюційних процесів необхідно відмовитися від симетрії часу, характерної для повністю детермінованих і оборотних процесів в класичній механіці; по-друге, система повинна бути відкритою. Закрита система відповідно до законів термодинаміки повинна в кінцевому результаті прийти до стану з максимальною ентропією і припинити будь-яку еволюцію; по третє, відкрита система повинна бути досить далека від точки термодинамічної рівноваги. У точці рівноваги як завгодно складна система має максимальну ентропію і не здатна до якої-небудь самоорганізації. У положенні, близькому до рівноваги і без достатнього припливу енергії ззовні, будь-яка система з часом ще більше наблизиться до рівноваги і перестане змінювати свій стан; і нарешті, по-четверте, фундаментальним принципом самоорганізації є виникнення нового порядку і ускладнення систем через флуктації (випадкові відхилення) станів їх елементів і підсистем [2].

Процеси самоорганізації на рівні складності В. І. Аршинов та В. Г. Буданов запропонували називати "синергетика – 3". Ця парадигма прагне пояснювати процеси конструювання людиною навколишнього середовища на основі спільних закономірностей самоорганізації космосу. На цьому рівні стає не актуальним розрізнення об'єктивних та суб'єктивних параметрів, складність являє собою спосіб буття систем, що само організуються, в яких фізичне та ментальне конвергентно взаємодіють.

Також ці дослідники пропонують ідею, що дослідження складних систем потребує міждисциплінарного підходу, оскільки природа складності – це природа багаторівневої цілісності та комплексної організації. Для них складні системи – це системи, які складаються із множини взаємодіючих агентів, що володіють здатністю породжувати нові якості на рівні макроскопічної колективної поведінки, проявом якої є спонтанне формування помітних темпоральних, просторових або функціональних структур. Феномени цілісного політичного, економічного, соціального, екологічного і культурного життя соціуму на фоні глобалізації планети та інших проблем людства вивчаються різними дисциплінами. Досліджуючи та вивчаючи шляхи розвитку цього феномена в історії науки слід звернути увагу на те, що остання постає перед нами історією зближення наукових дисциплін і знищення кордонів між ними, трансдисциплінарним переносом понять, когнітивних схем, формування дисциплін – гібридів. Таким чином, ми констатуємо, що в науці має місце лінійне і нелінійне мислення. Тобто сама сутність сучасних досліджень у галузі нелінійних динамік, складних систем, соціальної трансформації та інших зв'язана із здатністю переносити моделі складної поведінки із однієї дисциплінарної області в іншу. Пишуть про це так "Дисциплінарний підхід вирішує конкретну задачу, що виникла в історичному контексті розвитку предмета, підбираючи методи з наявного інструментарію. Прямо протилежним є міждисциплінарний підхід, коли під наявний універсальний метод шукаються задачі, що ефективно вирішуються ним в самих різноманітних сферах діяльності. Це принципово

інший холістичний спосіб структурування реальності, де домінуючим є поліморфізм мов, аналогія, закон композиції, синхронізм, а не каузальний початок. Тут хід від методу, а не від задачі" [1, с. 235].

У цьому ж напрямі працює Клаус Майнцер, який при аналізі прояву складності та самоорганізації в соціальних системах, звертає увагу на те, що лінійне мислення та лінійні дії можуть привести до глобального хаосу, і це незважаючи на наші наміри. Наприклад, самоорганізація в людських системах враховує те, що люди володіють своєю власною інтенційністю та передають або розповсюджують інформацію за допомогою комунікації (саме це відрізняє людську систему від інформаційної) [5, с. 69].

І. Пригожин приділяє велику увагу питанню про складність, стверджуючи, що наше бачення світу має охоплювати множинність, темпоральність та складність. В своїй роботі "Порядок з хаосу" Пригожин разом зі Стенгерс, стверджує, що одна й та ж система в різних умовах може виглядати по-різному, тим самим викликаючи в нас враження "простоти" та "складності". Автори розглядають сферу перебування складності як таку, що знаходиться на межі між порядком та хаосом, в зоні де знаходяться дивні атрактори, контингентність випадковості та детермінізму. В кінцевому рахунку навіть ми перебуваємо в цій складності. Нам потрібно реконструювати суб'єкта складного пізнання, як суб'єкта, спонтанно усвідомлюючого нередуковану складність самої природи і людини, як органічної складової всередині цілого, що еволюціонує.

"Человеческое общество представляет собой необычайно сложную систему, способную претерпевать огромное число бифуркаций, что подтверждается множеством культур, сложившихся на протяжении сравнительно короткого периода в истории человечества. Столь сложные системы обладают высокой чувствительностью по отношению к флуктуациям. Это вселяет в нас одновременно и надежду и тревогу: надежду на то, что даже малые флуктуации могут усиливаться и изменять всю структуру систем (это означает, в частности, что индивидуальная активность вовсе не обречена на бессмысленность); тревогу – потому, что наш мир, по-видимому, навсегда лишен гарантий стабильных, непреходящих законов" [8, с. 276].

Складність, на думку Пригожина, асоціюється з тими ситуаціями, в яких кореляції порівняно великі відносно до розмірів одиниць, що входять в склад системи. Еволюційно-синергетична парадигма прагне побудувати єдину картину світу, в якій людина є укоріненою в природі. Світ і людина сумірні, побудова штучної природи та соціальних інститутів здійснюється в єдиному середовищі взаємодії.

Складні системи є відкритими, їх діяльність не може бути редукована до взаємодії частин, з яких ці системи складаються. Відкритість забезпечує буття складних систем. Як зазначає І. Пригожин, саме відкритість систем є однією із суттєвих умов для виникнення самоорганізації. Свій підхід до розуміння відкритості як властивості складних систем висловлює Е. Морен. На думку дослідника, для складних систем є властивими і відкритість, і закритість. Ці стани обумовлюють один одного. Процес відкрит-

тя/закриття розуміється як нелінійний процес саморозвитку систем, у яких у відкритості приховується закритість (як певна межа) і навпаки. У такому єднанні альтернатив реалізується можливість самоорганізації системи як процесу самовпливу (рекурсивної петлі). Будь-яке складне явище, пізнання, мислення, на думку дослідника, містить у собі протиріччя, що не руйнують складне, а створюють його балансуючи на межі хаосу.

Пояснюючи складність як ціле І. С. Добронравова звертається до здатності середовищ породжувати самоорганізацію складних систем, що пов'язана з їхнім станом цілісності. Наприклад, для статистичного хаосу – це стан в точці біфуркації, в якому вже не існує середніх значень, а має здійснюватися випадковий вибір між різноманітними варіантами "подальшого порядку". Тим паче це вірно для динамічного хаосу, коли хаотична поведінка притаманна параметру порядку, який окреслює процеси самоорганізації. Тому, складність – це процес, тобто складна кооперативна поведінка елементів середовища [3, с. 98].

Добронравова І. С. розглядаючи складне як процес, показала, яким чином принципами нелінійного мислення можна доповнити принципи складного мислення по Морену. Для початку зазначу, що авторка розглядає нелінійне мислення в двох планах: позитивному та негативному. В негативному плані в нелінійному мисленні не можна екстраполювати закони без доповнюючого дослідження умов існування системи в інших просторово-часових масштабах; незворотність розвитку систем, що само організуються; неможливість передбачити поведінку цілого лише на основі досліджень поведінки елементів складу. В позитивному плані нелінійний стиль мислення орієнтує на готовність до появи нового.

В одній із своїх статей 2013 року, а саме, "Нелінійне й складне мислення", авторка намагалася викласти деякі думки про нелінійне й складне мислення в їх співвідношенні. Спираючись на дослідження Стюпіна В. С., Кримського С. Б., Пригожина І. Р., Хакена Г., Гегеля Г. Ф., Мандельброта Б. дослідниця дійшла до висновку, що хоча Е. Морен, узагальнивши та систематизувавши в своїх роботах багато методологічних досліджень, зроблених представниками різних наук, як наслідок запропонував власні, але Ірина Серафимівна вважає, що відкритість принципів складного мислення, що були описані Мореном, передбачають подальше їх розроблення і також прояснення філософських основ складного мислення як стилю мислення сучасної науки та практики.

На думку І. Добронравової новий стиль мислення пов'язаний з формуванням нової картини світу, де останній представлений як такий, що самоорганізується як в цілому, так і на багатьох рівнях свого існування. Ця обставина змінює ідеали пояснення, які досі були вживані в математичному природознавстві. Теоретичне освоєння процесів самоорганізації зробило предметом розгляду мінливе існування в його становленні та минулості, в той час як неklasична фізика услід за класичною була орієнтована на пошуки сутності, причому універсальність сутнісних законів продовжувала тлумачитись як вираз субстанційної незмінності шуканої сутності.

Складність виникає внаслідок пов'язаності та взаємодії елементів, з яких складається система елементів різної природи. Шляхи виникнення їх взаємодії та її способи ще не вивчені. Не існує чіткої відповіді на питання, яким чином такі елементи спроможні створювати нові системи, структури та моделі, як в умовах дії елементів різних типів зберігається їх організаційна єдність цілого. В цьому плані складність має такі характеристики, як нелінійність, самоорганізація, виникнення нових якостей, спроможність функціонувати у нерівноважному стані чутливість до зміни вихідних умов.

Значне місце складності наука почала приділяти нещодавно. Сьогодні доволі часто говорять навіть про формування циклу наук про складне, наприклад, про складні об'єкти, що еволюціонують. Складність постає транс дисциплінарним науковим поняттям. Однак так було не завжди, до цього етапу наука прагнула до простоти при цьому не приділяючи складності належну увагу, оскільки не бачила в ній продуктивну та конструктивну значущість ні в онтологічному, ні в гносеологічному плані.

Традиційно складність протиставляють простоті. Для того, щоб визначити, в чому сутність перегляду традиційного розуміння складності, я представлю один з варіантів історико-методологічної реконструкції процесу освоєння наукою цього феномену – феномену складності. У динаміці вказаного освоєння виділимо три якісно своєрідних і пов'язаних між собою етапу розвитку уявлень про складність і способи опису складних об'єктів.

Перший етап охоплює становлення та розвиток класичної науки. Тут серед регулятивних принципів наукової картини світу основне місце займав принцип простоти. Простота до того ж в цей час виступала ідеалом наукового опису природи, ідеалом наукової раціональності.

Стверджувалося, що світ простий (принаймні в сенсі його фундаментального устрою), а також закони, що описують його, і моделі також прості. "Культ розуму" в Новий час передбачав, що світ – простий, і можна досягнути цю простоту, якщо прагнути овоїти мову, якою написана "книга природи", і вміти ставити їй коректні питання. Складність розглядалася як своєрідне "чужорідне тіло" в тодішній картині світу. У ній домінував принцип зведення складного до простого, невідомого і незвичного, – до відомого і звичнішого і тому подібне. Велику роль в затвердженні такої позиції зіграли атомістичні ідеї і взагалі аналітичний підхід до дослідження Природи.

Другий специфічний етап на шляху освоєння наукою феномену складності пов'язаний, по-перше, з формуванням статистичної фізики (кінетична теорія газів, статистична механіка) і, по-друге, із становленням і розвитком кібернетики, а також теорії інформації, теорії систем і тому подібне.

Проблему співвідношення складності і організованості можна розглядати на основі поняття різноманітності. Ще Д. Нейман показав, що в загальному випадку складність систем є не лише функція їх різноманітності, але і функція (взагалі кажучи нелінійна) числа елементів і підсис-

тем [7]. Далі було показано, що об'єктивно існують умови, при яких зміна різноманітності (складності) може прямо корелювати зі змінами відносної організованості системи. А успішніше оцінка того і іншого буде тоді, коли для порівняння беруть істотно різні системи.

На другому етапі освоєння наукою складності на прикладі дослідження випадковості первинний агностицизм і суб'єктивізм поступають місцем реальній розробці ефективних засобів наукової репрезентації випадкових процесів і масових явищ, формуванню специфічних ймовірно-статистичних способів опису з якісно новими модельними об'єктами. Вже на цьому етапі виявляється міждисциплінарність при дослідженні великих складних систем. Це знайшло своє яскраве вираження, наприклад, в методі системного моделювання. Цей метод забезпечує досить високу міру передбачуваності при описі динаміки таких систем, як біосфера, екосистема та ін.

Третій етап освоєння наукою феномену складності передусім характеризується відмовою від пріоритету простоти як найважливішого регулятивного принципу наукового пізнання. Світ вже не уявляється дослідникові простим, і простота перестає бути ідеалом його опису. Предметом нелінійної динаміки стають, зокрема, складні рухи, описи, що не репрезентуються традиційними динамічними способами. Добре відомими прикладами тут можуть бути динаміка нелінійних дисипативних систем, динаміка турбулентності, динаміка дивного атрактора і тому подібне.

Проте на третьому етапі важливий акцент не стільки на організацію, скільки на самоорганізацію. При цьому однією з особливостей концептуального і методологічного оновлення на цьому етапі є визнання того факту, що самоорганізація стає загальною властивістю складних систем. Значною мірою це визнання прийшло з синергетикою.

Таким чином, проведений аналіз еволюції наукових уявлень про складність і статусу принципу простоти показує, що нині складність диктує необхідність зміни образу наукової раціональності, до перегляду її класичних норм і ідеалів. Ці зміни можна коротко звести до наступних пунктів:

1. Перехід до нелінійних способів опису істотно розширив сферу можливостей наукової репрезентації таких об'єктів, які раніше були поза увагою науки, за горизонтом наукової раціональності.

2. Відмова від протиставлення жорстко-детерміністських і ймовірно-статистичних способів опису веде також до лібералізації норм і критеріїв наукової раціональності і поглиблення концепції детермінізму.

3. Відмова від традиційного трактування співвідношення порядку і хаосу, в якій хаос розглядався раніше поза полем наукової репрезентації, часом навіть як ірраціональний феномен [9].

Отже, проблема складності нині виникає не випадково, бо об'єктами нелінійної науки стають принципово складні системи, що самоорганізуються. Тому важливим та актуальним є дослідження терміну "складність". В зв'язку з цим існує низка підходів до філософсько-методологічного дослідження цього поняття. І саме тут відбувається ускладнення, оскільки складність показує нам багатоманітність своїх смислів в залеж-

ності від того як і до чого ми будемо її застосовувати. Саме через це і не існує єдиного визначення цього терміну, яке ми могли б застосовувати відносно різних контекстів. І як наслідок маємо багатоманітність варіантів "складності".

1. Аршинов В. И., Буданов В. Г. Синергетика наблюдения как познавательный процесс // Философия, наука, цивилизация. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – С. 231–255. 2. Гальчинский А. Методология складных систем // Економіка України: Політико-економічний журнал. – К. : Преса України, 2007. – №8. – С. 4–18. 3. Добронравова И. С. Нелинейное и сложное мышление // Философия мышления. – Одесса: Печатный дом, 2013. – С. 91–105. 4. Князева Е. Н. Темпоральная архитектура сложности // Синергетическая парадигма. "Синергетика инновационной сложности". – М. : Прогресс-Традиция, 2011. – С. 66–86. 5. Майнцер К. Сложность и самоорганизация. Возникновение новой науки и культуры на рубеже века // Синергетическая парадигма / [Пер. с англ. Ю. А. Данилова] – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 56–79. 6. Морен Э. Метод. Природа. Природы / [Пер. с фр. Е. Н. Князевой]. – М. : Прогресс-Традиция, 2005. – 564 с. 7. Нейман Д. Общая и логическая теория автоматов // Тьюринг А. Может ли машина мыслить? / [Пер. в англ. Ю. А. Данилова]. – М. : Государственное издательство физико-математической литературы, 1960. – С. 59–101. 8. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / [Пер. с англ. Ю. А. Данилова]. – М. : Прогресс, 1986. – 430 с. 9. Ратников В. С. Синергетический подход в контексте проблемы научной рациональности // Практична філософія. – 2003. – №1. – С. 39–76. 10. Черникова И. В., Черникова Д. В. Сложность как способ бытия саморазвивающихся систем // Синергетическая парадигма. "Синергетика инновационной сложности". – М. : Прогресс-Традиция, 2011. – С. 195–208.

Надійшла до редколегії 17.02.14

P. Ю. Коперлес

МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ СЛОЖНОСТИ: МНОГООБРАЗИЕ ВАРИАНТОВ

Статья посвящена философско-методологическому анализу концепта "сложность" и рассмотрению проблематичности единого определения этого термина, из-за многообразия его смыслов в разных контекстах применения.

Ключевые слова: сложность, самоорганизация, рациональность.

R. Yu. Koperles

METHODOLOGY OF SCIENTIFIC COGNITION OF COMPLEXITY: MULTIPLICITY OF VARIANTS

The article is devoted to philosophical-methodological analysis of concept "complexity" and consideration of problematical character of the unique definition of this term, through variety of its senses in the different contexts of application.

Keywords: complexity, self organization, rationality.

АНТИКУЛЬТОВИЙ РУХ ЯК ВИЯВ РЕЛІГІЙНОЇ НЕТОЛЕРАНТНОСТІ (на прикладі Франції та Німеччини в 1990-х роках)

У статті розглядаються особливості функціонування антикультового руху в Європі. Проаналізовано визначення поняття "антикультовий рух". На прикладі Франції та Німеччини, показано форми прояву елементів релігійної дискримінації за участю державних органів.

Ключові слова: антикультовий рух, дискримінація, комісія, культ, новий релігійний рух, секта.

У соціології релігії, а також у богословських та інших дисциплінах, котрі мають справу з сакральним, існує багато суперечок стосовно різноманітних форм релігійних організацій. До них належать дискусії щодо "сект" та "культів", котрих позначають соціологи загальною назвою, за термінологією Айлін Баркер, – нові релігійні рухи (НРР). Нові релігійні рухи були причиною виникнення суспільних, політичних та міждержавних конфліктів. Традиційні церкви, котрі постійно плямують нові релігійні рухи, проголошують їх сатанинськими, тоталітарними та квазірелігійними феноменами. Це дало поштовх для виникнення сил, які активно протистоять цим релігійним групам та ведуть пропагандистську діяльність серед суспільства, відкрито показуючи свою релігійну нетерпимість. Дані сили виступають проти відхилення від традиційних релігійних норм та актуалізуються в антикультовому та антисектантському рухах.

Антикультовий рух (АКР) – це міжнародний рух, що створив мережу організацій, завданням яких є контроль за діяльністю НРР. В сучасних умовах, АКР є багатогранним і має негативне відношення до НРР. Це протистояння базується на переконанні, що "культи" є руйнівниками соціальних інститутів і несуть небезпеку для людини.

Представники антикультових організацій намагаються отримати підтримку з боку державних органів по обмеженню діяльності НРР. В це протистояння також можуть бути втягнуті суспільні інститути і представники владних структур, що займаються питаннями взаємодії релігійних організацій і державних органів. А з іншого боку, зусилля антикультового руху по обмеженню прав і свобод віросповідання за допомогою правової дискримінації НРР можуть мати негативні наслідки як для традиційних конфесій, так і держави.

Метою статті є проведення релігієзнавчого аналізу форм прояву релігійної нетолерантності з боку антикультового руху в європейських країнах (на прикладі Франції та Німеччини).

Європейський антикультовий рух виникає в 70-х роках ХХ століття. В цей час починається процес розповсюдження нових релігій, за якими закріпилась назва "секти" (американський аналог "культ"). Першопочатково "культами" дослідники називали гетеродоксальні протестантські

групи. З появою в релігійній мережі США нових релігійних рухів слово "культ" набуло, крім старого, ще одного значення. Кольтами почали називати релігійні групи, в яких застосовувались особливі форми впливу на свідомість людини – "промивання мозку" та "контроль свідомості". Поняття та ідеологію "промивання мозку" та ідеологічної обробки свідомості північноамериканські антикультіві активісти експортували до Європи для пояснення незвичайної поведінки віруючих НРР.

Термін "антикультівий рух" вживається як позначення певної, звичайно світської, організованої опозиції новим релігійним рухам. Професор соціології Віргінського університету Дж. Хадден визначав, що "антикультівий рух оголошує ряд світських істин, перевірка яких відкрита для емпіричного дослідження. Представники антикультівового руху говорять про методи, які використовуються для залучення максимальної кількості adeptів до культів: "промивання мозку", "управління свідомістю" та "реформування мислення" [5].

На думку, доктора філософських наук Сергія Іваненко, виразною особливістю антикультівового руху часто виступає "демонізація" опонентів, віра в деструктивність нових релігійних рухів, їх кримінальну природу, а також впевненість в необхідності заборони сект і культів [1]. Доктор теології Володимир Мартинович описує п'ять "шкіл сектознавства", серед яких він виділяє "антикультівову школу". Антикультівова школа ставить собі за мету боротьбу з "сектами" і нівелювання їх впливу на суспільство. Головним методом боротьби є створення негативного іміджу НРР в суспільстві за допомогою виявлення негативної інформації про їх методи і форми роботи з своїми послідовниками. В якості одного з головних джерел інформації про секти постають свідчення колишніх членів "сект" і тих, хто постраждав від їхньої діяльності. Праці представників антикультівової школи вирізняються описовим характером і направлені на розкриття всіх реально або потенційно деструктивних складових НРР [2].

В статті ми зупинимось на двох країнах Західної Європи, де вплив антикультівового руху на державні органи був найбільш резонансним. До цих країн належать Франція та Німеччина. Події в Європі за участю АКР вдало ілюструє Джеймс Річардсон, стверджуючи що "різноманітні так звані панєвропейські правоохоронні органи, які гарантують свободу віросповідання, показали свою безпорадність у втіленні в життя статті 9 Конвенції про захист прав людини і загальних свобод" [7, s. 29].

Традиція відділення церкви і держави завжди виявлялась наріжним каменем для АКР, але не у європейських країнах. Стівен Макфарланд, виконавчий директор Комісії з Міжнародних релігійних свобод США (створена Конгресом у 1988 році) описав міжнародний стан релігійних свобод як "досить гнітючий" [9]. У Звіті з Міжнародних релігійних свобод (2000 рік) опублікованого Американським департаментом Державного бюро демократії, прав людини та праці, окремо говорилось про Францію, де прослідковувались елементи нетолерантності та упередженості щодо релігійних меншин. Головною проблемою стосовно НРР у Франції до середини 90-х років існував страх того, що віруючі піддаються "мані-

пуляції свідомості" (пізніше перейменовано активістами АКР як "стан залежності"). Як наслідок, це спричинило занепокоєння та ряд протестів серед громадськості та офіційних церков у Франції проти НРР.

В 1995 році Національна Асамблея Франції створила Парламентську Комісію з дослідження та розслідування проблем, пов'язаних з діяльністю НРР. Комісія опублікувала досить дискусійну доповідь, яка характеризує нові релігійні рухи "сектами", як організації, котрі являють собою фізичну та ідеологічну небезпеку для її членів, полюють на дітей та молодь, руйнують сім'ї та підривають державний і громадський порядок. Такі організації нібито практикують "маніпуляцію свідомості" для вербування та утримання своїх членів. У даній доповіді 172 групи (очевидно досить умовним способом) були ідентифіковані як "проблемні секти". Список досить різноманітний і цікавий, та відображав ксенофобські настрої влади до нових, "імпортованих" релігійних груп. Наприклад, Асоціація Святого Духа за Об'єднання Світового Християнства, Свідки Ієгови, Міжнародна Церква Сайєнтології були визнані "сектами" в цьому списку. З точки зору релігійних груп котрі потрапили до списку, Парламентська Комісія своєю доповіддю фактично дискредитувала АКР – не було відкритих громадських слухань за участю офіційних церков та представників НРР, не надавалось логічних доказів, чому та чи інша група залучалась до списку, не створено умов для опротестування висновків Комісії. Деякі релігійні групи повідомляли, що їх послідовники страждають від нетолерантності з боку громадськості, після того як опинились в "списку сект". Висновки Комісії також призвели до закликів обмежити діяльність "сект" на законодавчому рівні, але Парламент Франції їх відхилив на основі принципів релігійних свобод. Натомість Міністерство юстиції видало наказ для відповідних державних установ здійснювати моніторинг можливих правопорушень з боку НРР і відстежувати їх потенційну злочинну активність.

Далі французька влада легалізувала "Організацію з контролю за діяльністю культів та сект" для аналізу та формулювання пропозицій політикам у законодавчих ініціативах. Попередній звіт 1996 року виявився досить важливим для європейського антикультизму. В ньому пропонувалось надати юридичного статусу АКР та дозвіл розпочинати судові процеси або брати в них участь проти НРР. Серед інших заходів, у звіті говорилось про звуження правової бази для НРР, щодо надання статусу звільнених від оподаткування; зобов'язання для нових релігійних організацій у відкритті інформації стосовно джерел і управління фінансами; формування державних представництв в кожній провінції щодо розповсюдження інформації про секти державними службовцями; створення постійної комісії в межах Ради Європи для координації антикультової діяльності; вдосконалення стратегії з відстеження доступності членів нових релігій до професійних навчальних програм.

Головним антикультовим представником у формуванні подібних звітів та посередником між північноамериканським – європейським АКР був психіатр Жан-Марі Абграль, призначений в 1996 році членом "Організації з контролю за діяльністю культів та сект". Не дивлячись на відсу-

тність контактів з НРР, Ж. -М. Абграль активно допомагав Парламентським комітетам при підготовці доповідей стосовно діяльності НРР в Франції та Бельгії, а також був представником АКР у європейських ЗМІ (особливо на телебаченні). Це приклад відносин з НРР, котрий Ж.-М. Абграль взяв в своїх північноамериканських колег, таких як Луїс Вест, Маргарет Сінгер, Джон Кларк, Майкл Лангоун. Ж.-М. Абграль використовував північноамериканську антикультову парадигму "контролю свідомості" та "промивання мозку" в своїй праці "Природа сект".

Також, Ж.-М. Абграль негативно відгукувався про соціологів, називаючи їх захисниками "культів" так і апологетами антикультизму. Він був оригінальним в інтерпретації практик НРР. Наприклад, характеризував процедуру аудиту (консультування) Міжнародної Церкви Сайєнтології як "регрес прекліра до дитячої залежності". Ж. -М. Абграль, в підсумку, визнав "Комісію з контролю за діяльністю культів та сект" занадто помірною до НРР та одночасно пропонувалось створити та організувати "Місію по боротьбі з культами". Північноамериканський психолог та юрист Дік Ентоні розкритикував поверхові припущення, засоби та твердження Ж.-М. Абгралю та відкинув їх як псевдонаукові [3]. Але в тодішньому культурному кліматі, навпаки, упереджені погляди Ж.-М. Абгралю схвалювались пошуком законодавчих основ по обмеженню нових релігійних рухів.

В лютому 1997 року в окрузі Кентон(у франкомовній частині Швейцарії) вийшла резолюція, яка закликала національне законодавство протистояти проблемі "маніпулювання свідомістю". Цього ж року за підтримки та рекомендаціями Ж.-М. Абгралю, бельгійська Парламентська Комісія підготувала експертну доповідь на 600 сторінок, в якій надавалась інформація про 189 нових релігійних рухів(не 173 як у французькій версії). Цей новий бельгійський список навіть включав релігійні організації, котрі є фактично традиційними в західноєвропейській релігійній палітрі – Релігійну Спілку Друзів, Асамблею Бога та Молодіжну Християнську Асоціацію. Щодо кроків по створенню трансєвропейської організації з дослідження "сект", американський соціолог Гордон Мелтон зазначив: "Думки висловлені на Раді Європи та в Європейському Парламенті вказують на відродження по всьому континенту намагань протидіяти поширенню новим релігіям. В цілому, інтенсивне протистояння зростаючому релігійному плюралізму, має місце у всіх європейських країнах" [6, s. 16].

В той же час уряд Франції радикалізував свої позиції стосовно НРР. В 1998 році "Організація з контролю за діяльністю культів та сект" була замінена "Міжміністерською місією боротьби проти сект" (MILS), котра займалась розповсюдженням інформації та координацією офіційних заходів, що стосуються релігійних меншин. Національна Асамблея Франції ініціювала "Комісію з розслідувань обігу фінансових ресурсів в сектах". Наслідком діяльності Комісії та висновків її розслідувань був позов до суду членів НРР на депутата Національної Асамблеї Жана Гаярда у зв'язку з подачею спотвореної інформації в звіті. Звіт виявився недостатньо обґрунтованим, побудованим на неправдивій або застарілій інформації. Реакцією на цей звіт був протестний публічний вступ Міжнародної Церкви Сайєнтології.

В 2000 році MILS оголосила перший річний звіт, в якому містилась інформація з проблем, пов'язаних зі свободою совісті та віросповідання і діяльністю так званих "деструктивних культів". Національна Асамблея затвердила законопроект "Про попередження та профілактику сектантських течій, що обмежують права та свободи людини", який сприяв обмеженню діяльності НРР. Цей Закон закликав до конкретних заходів: розпустити "сектантські групи" у разі скарги членів сімей віруючих; заборонити проповідницьку діяльність та відкриття культових споруд поблизу "вразливих" місць, таких як школи та лікарні; заборонити перейменовувати або реорганізовувати "секти"; застосування кримінальної відповідальності за "маніпуляцію свідомості". Також в Законі були прописані норми та відповідальність за їх порушення щодо шахрайства, нелегальної медичної практики, неправдивої реклами та сексуального насильства в "сектах". Також, ухвалений законопроект дозволяє групам АКР ставати сторонами (або позивачами) в судових справах проти НРР.

Це викликало багато протестів не лише серед НРР, таких як Церква Сайєнтології, але й серед християнських, ісламських та індуських груп. В той же час представник АКР Алан Вівієн почав перегляд можливих наслідків для свободи віросповідання в процесі реалізації Закону після того як більшість французьких церков приєднались до протестів. Представники АКР завдали удару у відповідь. У звіті MILS, який у лютому 2000 року був направлений прем'єр-міністру Лайонелу Джоспіну, говорилось про те, що США надавали занадто велику підтримку новим релігіям. Була зроблена заява датчанином Йоганом Агардом, в якій наголошувалось, що США деякою мірою несе відповідальність за суперечки навколо "сект". Таким чином до 2001 року остаточна законодавча ситуація фактично була вирішеною і в багатьох дискусіях заслуги АКР були досить значимими.

Державно-церковні відносини у Німеччині є більш напруженими ніж у Франції (де досить чітка відокремленість держави та церкви). Найбільше протистояння НРР стосувалось Церкви Сайєнтології (в порівнянні з іншими НРР), чому є просте пояснення. В кінці 1970-х років створена антикультова група "Спеціальна освітня інформація" (Aktion bildung information, AB) для протистояння лише Міжнародній Церкві Сайєнтології. AB заснувала справжнє надомне виробництво німецьких антисайєнтологічних публікацій [6]. Після трагедії в Джонстауні 1978 року позиція Німеччини щодо НРР дуже радикалізувалась, що спонукало Міністерство молоді, сім'ї та спорту спонсорувати загальноєвропейські організації з вивчення нових релігійних рухів та їх соціальних мереж. Для реалізації цього дослідження був призначений Європейський центр соціального забезпечення (м. Відень). Коли висновки дослідження не підтвердили очікувань АКР щодо руйнівного впливу на психічне та фізичне здоров'я новими релігіями на їх членів, то результати дослідження не прийнялись до уваги.

Німеччина, як і Франція, засвідчила послідовність федеральних розслідувань, комісій та антикультово натхненних законодавчих документів. Ця країна також була свідком релігійної дискримінації в таких масштабах про які тільки мріяли активісти північноамериканського АКР. Здійснюва-

лись поліцейські рейди на служіння Християн Віри Євангельської, поширювались за підтримки держави буклети, в яких містилась інформація про небезпеку Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів, виключали зі шкіл дітей чиї батьки були віруючими Церкви Уніфікації, відмовляли брати на роботу віруючих Міжнародної Церкви Сайєнтології та виключення чи заборона їх членства в політичних партіях. Дані дії повністю суперечили Конвенції з прав людини та загальних свобод. "Так звані "психокультути", такі як Міжнародна Церква Сайєнтології, на ряду з більш традиційними індуськими, мусульманськими та єврейськими групами були спіймані у залякувально-сектантську сітку" [4, s. 89]. До того ж, фільми за участю акторів, котрі належали до Міжнародної Церкви Сайєнтології, Тома Круза, Джона Траволти та Крісті Елі заборонялись з підтримки уряду та відмінялись концерти музикантів, наприклад, джазового виконавців Чіка Кореа.

Континентальний європейський антикультизм завжди наганяв страх будь-якій релігійній групі. Для прикладу можна навести випадок лобювання американських інтересів у цьому регіоні. В журналі "Огляд культур" (2000 рік) антикультової організації "Американський Сімейний Фонд" повідомлялось, що критики Американської Церкви Сайєнтології Роберт Мілтон і Стейсі Брукс побували в Гамбурзі на запрошення голови Німецької урядової групи з дослідження Міжнародної Церкви Сайєнтології. В ході зустрічі Агентству внутрішніх справ Німеччини була надана інформація, що Церква Сайєнтології це в основному ринково орієнтована корпорація, головною метою якої є лише фінансові інтереси. Сайєнтологія набирала обертів саме в Гамбурзі і таким чином уряд висунув попередження лідерам цієї організації.

Деякі дослідники (Г. Мелтон, Дерек Девіс) не вбачають в позиції Німеччини стосовно НРР унікального сучасного підходу. Наприклад, в 2000 році адвокат, історик Д. Девіс повідомив, що в 1996 році в межах кампанії, яка забороняла деякі комерційні права для сайєнтологів, Міністерство зайнятості Німеччини видало директиву (яка чинна до сьогодні) відділам кадрів помічати файли компаній, якими володіють сайєнтологи буквою "С" [4]. Це є доказом того, що німецький уряд зневажає свободами своїх релігійних меншин шляхом прямого порушення міжнародних угод з прав людини. Застосування такої практики та німецька байдужість до світової точки зору стосовно цих заходів становить серйозну загрозу.

Існує документальне зібрання випадків дискримінації та переслідувань німецьким АРР, що складене послідовниками сайєнтології. Очевидно, що Міжнародна Церква Сайєнтології мала свій інтерес у збереженні цього негативного досвіду несприйняття, який в Німеччині був стилізований під переслідування. У буклеті "Що Америка має знати про дискримінацію в Німеччині" опублікованому в 1977 році Міжнародною Церквою Сайєнтології та розіслану широкому колу науковців, описано безліч порушень Конституції Німеччини щодо дискримінації при працевлаштуванні, переслідування митців і навіть заборона відвідування шкіл. В буклеті ці переслідування ображались (можливо навмисне) як спроби репресій раннього нацизму. У буклеті розмежовуються випадки дискримінації членів Церкви

на початку 1990-х років на політичні, громадянські (державні та муніципальні), бойкоти (бізнесу пов'язаного з Церквою Сайєнтології), виключення з політичних партій, доноси, осуди та політичні сектансько-суперницькі дії домінуючих конфесій, факти дискримінації митців, звільнення з роботи, через прихильність працівників до сайєнтології, дискримінація дітей-сайєнтологів в школі, завдання тілесних пошкоджень сайєнтологам, напади на їх майно та погрози вбивством, викрадення і т. д. Припустивши, що це лише приклади дискримінаційних заходів направлених проти однієї групи, можна лише здогадуватись, які були б масштаби дискримінації, якби зібрати аналогічні дані проти інших груп.

Типовим прикладом, направленим перш за все проти Церкви Сайєнтології в Німеччині, було введення на підприємствах так званого "фільтру сект" або "релігійного тесту". Претендент на роботу в державних та приватних секторах повинен пройти даний тест для визначення його причетності чи непричетності до будь-якої з "сект". Подібне протистояння виникло, коли стало відомо що частина програмного забезпечення Windows 2000 корпорації Microsoft було розроблене фірмою Executive Software International Inc. під керівництвом представника Церкви Сайєнтології. Корпорація Microsoft наказала, щоб частина ОС Windows 2000 була вилучена, на знак солідарності з "фільтром сект". Також було запроваджено посаду "комісара сект" в багатьох великих підприємствах. Хуберт Сюверт, професор порівняльних досліджень і директор Інституту релігійних досліджень в Лейпцизькому університеті, досліджував цю тенденцію. Він працював в Слідчій Комісії, яка була утворена Федеральним урядом в 1996 році, де досліджував і звітував по "сектам" і психологічним групам. Він розповідає про політичні погляди, розбіжності та компроміси, на які йшли члени комітету для досягнення мети. Х. Сюверт говорить про "великий сайєнтологічний страх" і як Міжнародна Церква Сайєнтології стала прототипом, за яким інші групи називались "сектами" та були заклеймовані. (Така ж ситуація була в Північноамериканському АҚР, де Церква Уніфікації була цим прототипом) [8].

З-поміж європейських країн, Німеччина забезпечила найбільш плідну основу для процвітання антикультизму. Лютеранська церква в лиці пастора Фредеріка Вільгельма Гаака надала свою підтримку АҚР через власні організації. Автор багатьох книг та брошур. Ф. Гаак атакував, як він сам називав "молодіжні релігії" за те, що вони віддаляли молодь від кар'єри та будь-якої відповідальної позиції в суспільстві.

Підбиваючи загальні підсумки з досліджуваної проблеми, автор статті дійшов наступних висновків. Антикультовий рух виникає як реакція на поширення на Заході, в 60-х – 70-х рр. минулого століття, нових релігійних рухів (НРР) або культів. АҚР – це організована світська опозиція новим релігійним рухам, котра піддає критиці культу за те, що останні застосовують неетичні методи впливу на психіку своїх adeptів.

Європейський антикультовий рух намагався домогтися підтримки з боку державних органів по обмеженню діяльності НРР. Цю підтримку він отримав в таких країнах як Франція та Німеччина. Державні органи

Франції у взаємодії з антикультовими активістами створили кілька слідчих комісій та при сприянні Парламенту легалізували антикультове законодавство. Німеччина як і Франція засвідчила послідовність федеральних розслідувань, комісій та антикультово натхнених законодавчих документів. Ця країна також була свідком релігійної дискримінації, нетолерантності та упередженості до релігійних меншин. Здійснювались поліцейські рейди на зібрання нових релігійних рухів, обмежувалось право участі у політичних партіях, відбувався постійний контроль та облік віруючих НРР. Можна з впевненістю сказати, що антикультизм в Європі інституціалізувався з державною підтримкою.

1. Иваненко С. Религиоведческие аспекты изучения антикультового движения и его воздействия на государственно-конфессиональные отношения в современной России [Електронний ресурс] / С. Иваненко // Религиополис : Центр религиоведческих исследований. – 2009. – Режим доступа : <http://religiolopolis.org/archive/22-ivanenko.html> / , вільний. 2. Мартинович В. А. Введение в понятийный аппарат сектоведения : пособие для студентов Института теологии БГУ / В. А. Мартинович. – Минск : БГУ, 2008. – 103 с. 3. Anthony D. Pseudoscience and Minority Religions : An Evaluation of the Brainwashing Theories of Jean-Marie Abgrall // Social Justice Research Vol. 12 (4), 1999. – p. 421–561. 4. Davis D. H. Religious Persecution in Today's Germany : Old Habits Renewed // Religious Liberty in Northern Europe in the Twentieth Century. – Waco, Tx : Baylor University, J. M. Dawson Institute of Church-State Studies, 2000. – 238 p. 5. Hadden J. K. Conceptualizing "Anti-Cult" and "Counter-Cult" [Електронний ресурс] / Jeffrey K. Hadden // Internet archive : Wayback machine. – 1998. – Режим доступа : <http://web.archive.org/web/20060827230938/http://religiousmovements.lib.virginia.edu/cultsect/biblio.htm> / , вільний. 6. Melton J. G. Anti-cultists in the United States : an historical perspective // New Religious Movements Challenge and response / Edited by Bryan Wilson and Jamie Cresswell. – London : Taylor & Francis e-Library, 2001. – pgs 213–235. 7. Richardson J. T. Minority Religions, Religious Freedom, and the New Pan-european Political and Judicial Institutions // Religious Liberty in Northern Europe in the Twentieth Century. – Waco, Tx : Baylor University, J. M. Dawson Institute of Church-State Studies, 2000. – pgs 11–32. 8. Seiwert H. The German Enquete Commission on Sects: Political Conflicts and Compromises // Social Justice Review Vol. 12 (4), 1999. – pgs 323–340. 9. Shupe A. Agents of Discord: The North American-European Anticult Connection [Електронний ресурс] / Anson Shupe, Fort Wayne and Susan E. Darnell // Center for Studies on New Religions. – 2001. – Режим доступа : <http://www.cesnur.org/2001/CAN1.htm> , вільний.

Надійшла до редколегії 17.02.14

А. С. Пашковский

АНТИКУЛЬТОВОЕ ДВИЖЕНИЕ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ РЕЛИГИОЗНОЙ НЕТОЛЕРАНТНОСТИ (на примере Франции и Германии в 1990-х годах)

В статье рассматриваются особенности функционирования антикультового движения в Европе. Проанализировано определения понятия "антикультовое движение". На примере Франции и Германии, показано формы проявления элементов религиозной дискриминации с участием государственных органов.

Ключевые слова: антикультовое движение, дискриминация, комиссия, культ, новое религиозное движение, секта.

O. S. Pashkovskyi

THE ANTI-CULT MOVEMENT AS A MANIFESTATION OF RELIGIOUS INTOLERANCE (an example France and Germany in the 1990s)

The article considers the functioning of the anti-cult movement in the Europe. The definition of "anti-cult movement" is analyzed. Elements of religious discrimination by public authorities are shown on examples of France and Germany.

Keywords: anti-cult movement, commission, cult, discrimination, new religious movement, sect.

ХУДОЖНІЙ ОБРАЗ В ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОМУ ДИСКУРСІ

Стаття присвячена аналізу художнього образу в естетичних, мистецтвознавчих концепціях та мистецьких практиках постмодернізму.

Ключові слова: художній образ, модернізм, постмодернізм, деконструкція, творчість, симулякр.

Коли стратегія модернізму створювати нове була вичерпана, з'явилась нова стратегія, названа постмодернізмом. Вона довго визрівала в лоні класичного модернізму і авангарду. "Постмодерністи, – відзначає В. Седельник, – остаточно відкинули страх перед наслідуванням, несамостійністю, перед використанням вже відомого; оригінальності вони досягають витонченим комбінуванням. Намагаючись показати відносність того, що було до них, вони почали вдаватися до пародії, іронії, до поєднання просто непоєднуваного, а кричуще непоєднуваного..." [3, с. 61].

В. Арсланов, автор фундаментальної праці "Западное искусствознание XX века" пише: "Коли знайомишся з літературою про постмодернізм, то виникає враження, що розум XX ст. остаточно зазнав поразки" [1, с. 608].

Основні характеристики постмодернізму, на думку В. Арсланова, в різних його проявах такі: абсолютний релятивізм, нігілізм, заперечення істини як метафізичної хибної цінності. Всі ці риси в тій чи іншій мірі проявлялись в модернізмі і авангарді, але в постмодернізмі вони отримали гіпертрофований характер. Якщо порівняти дві точки зору на постмодернізм критиків та його апологетів, то по суті справи, вони характеризують постмодернізм так само як і ті, що заперечують його. Тільки там, де критики ставлять знак мінус, апологети, а також ті, що співчували йому, ставлять знак плюс. Постмодернізм на думку його апологетів повинен розхитати сучасний світ, який закостенів в догмах, а існування об'єктивної істини для всіх часів і народів, вважають вони, є нісенітницею, проявом тоталітарного типу особистості і мислення.

Якщо підсумувати сказане вище про постмодернізм, – відзначає В. Арсланов, – то критика його є справою нескладною: тотальний нігілізм і релятивізм в дійсності є його первородним гріхом. Принцип "піддавай все сумніву" отримує в постмодернізмі застиглість абсолютної догми. Такий парадокс постмодерністського мислення, який відмічають численні автори, що пишуть про нього. Як же відповідають на цю критику постмодерністи? Вони, здається, взагалі не помічають її. Або ж відповідають настільки складно, що читач просто потопав в словах "не здатний дібратись до суті. А, може бути, і суті – то ніякої нема?" [1, с. 610].

Гострі дискусії про постмодернізм ведуться сьогодні на предмет виявлення його філософсько-естетичних основ, його співвідношення з модернізмом, авангардом, неоавангардом, масовою культурою. Полеміка ведеться і навколо стилевих особливостей постмодернізму в різних

видах, з його свідомою орієнтацією на еклектичність, мозаїчність, пародійне переосмислення традицій.

Постмодернізм як модний термін, нерідко тлумачиться есеїстськи – розпливчато, погрожуючи перетворитись в нову догму.

Цей термін з'являється в період Першої світової війни в роботі Р. Панвіца "Криза європейської культури" (1914). В 1934 р. в своїй книзі "Антологія іспанської і латиноамериканської поезії" літературознавець Ф. де Оніс застосовує його для визначення реакції на модернізм. Однак в естетиці цей термін не приживається. В 1947 році А. Тойнбі в книзі "Вивчення історії" надає йому культурологічного змісту: постмодернізм символізує кінець західного панування в релігії і культурі. Американський теолог Х. Кокс в своїх роботах початку 70-х років, присвячених проблемам релігії в Латинській Америці, широко користується поняттям "постмодерністська теологія". Однак популярність термін "постмодернізм" здобув дякуючи Ч. Дженксу в 1975 р. В книзі "Мова архітектури постмодернізму" [5] він відмічав, що хоч саме це слово і застосовувалось в американській літературній критиці 60–70-х років для означення ультра-модерністських літературних експериментів, автор надає йому принципово іншого змісту. Постмодернізм означав відхід від екстремізму і нігілізму неоавангарду, часткове повернення до традицій, акцент на комунікативну роль архітектури. Обґрунтовуючи свій антираціоналізм, атифункціоналізм і антиконструктивізм стосовно архітектури, Ч. Дженкс наполягав на приматі в ній створення естетизованого артефакту.

Виникнувши як художнє явище в США, спочатку в візуальних видах мистецтва – архітектурі, скульптурі, живопису, а також дизайні, відеокліпах, – постмодернізм стрімко поширився на літературу і музику.

В наш час існує ряд взаємоповнюючих концепцій постмодернізму як феномену культури. Х. Кюнг пропонує використовувати термін "постмодернізм" не стільки в літературознавчому або мистецтвознавчому, як у всесвітньо-історичному плані [6, с. 10]. Він бачить в ньому евристичне поняття, попередній шифр, проблемно-структуруючий пошуковий термін, який застосовується для аналізу явищ, що відрізняє нашу епоху від епохи модернізму. Специфікою модернізму, що ототожнюється з європейським Новим часом, Кюнг вважає виникнення в XVII столітті нової віри – віри в розум і прогрес, які привели до панування чотирьох домінуючих сил – природознавства, техніки, індустрії і демократії.

Надлом системи модернізму, який торкнувся основ всіх його цінностей, він пов'язує з руйнуванням європоцентристської картини світу в епоху Першої світової війни. Поворот від модернізму до постмодернізму пов'язується з епохальною зміною парадигм, всесвітньо-історичними індикаторами яких є заміна модерністського європоцентризму постмодерністським глобальним поліцентризмом, поява постколоніальної, постіндустріальної моделі світу.

Суттєві трансформації в контексті постіндустріальної культури переживає і мистецтво. Все більшого значення набувають комп'ютерні методи виробництва артефактів, які найбільш яскраво свідчать про те, що

"просунуте" мистецтво прагне не наслідувати життя, а бути ним, формуючи ігровий, альтернативний тип особистості. Постіндустріальна культура в цілому орієнтована на світ уяви, сновидінь, підсвідомого як найбільш відповідного хаотичності, абсурду, ефемерності постмодерністської картини світу. З такою орієнтацією пов'язане і визначення переходу від модерністської свідомості до постмодерністської.

В культурологічному аспекті постмодернізм постає перш за все як поняття, що дозволяє виділити новий період в розвитку культури. Ф. Джеймсон пов'язує його виникнення з потребами відображення в культурі нових форм суспільного життя і економічного порядку – суспільства споживання, театралізованої політики, мас-медіа і інформатики. На його думку більшість видів постмодернізму виникають як специфічна реакція по відношенню до форм високого модерну, по відношенню до того чи іншого пануючого типу високого модернізму, який завоював університети, музеї, художні галереї, художні фонди. Це означає, що повинно було з'явитися стільки ж різних форм постмодерну, скільки і відповідних форм високого модерну, так як перші на початковій стадії являли собою локальні і специфічні протидії цим моделям. Очевидно, що останнє ніскільки не полегшує завдання описати постмодернізм як ціннісний феномен, так як єдність цього нового імпульсу дана не в ньому самому, а саме в тих типах модернізму, місце яких він намагається зайняти [4].

Представники точних наук трактують постмодернізм як стиль постнекласичного наукового мислення. Психологи вбачають в ньому симптом панічного стану суспільства, есхатологічної туги індивіда. Мистецтвознавці розглядають постмодернізм як новий художній стиль, який відрізняється від неоавангарду поверненням до краси як до реальності, оповідності, сюжету, мелодії, гармонії (італійський трансавангард і піперманьєризм, французька вільна фігуративність, німецький новий експресіонізм, американський "поганий живопис"). В основному дискусії про постмодернізм стосуються двох проблем: співвідношення постмодернізму і модернізму і специфіки постмодерністської естетики та мистецтва.

Чи є постмодернізм однією з форм модернізму, чи це принципово нова естетична і художня система яка концептуально відрізняється від модернізму? Обидві точки зору мають своїх прихильників, які полемізують між собою. Одні дослідники вважали, що постмодерністська настанова на відмову від раціоналістичних проєктів Відродження та Просвітництва виникла не після модерну, а разом з ним і тому не зовсім вірно вибудовувати хронологічний ланцюжок: "модерн-постмодерн". У Ж. Ліотара, наприклад, постмодерн не є антитезою модерна, він входить в модерн, являє собою частину модерна. Тому постмодернізм це не кінець модернізму, не нова епоха, а модернізм у стадії чергового оновлення. Модернізм продовжує ґрунтовно розвиватись разом з своїм постмодернізмом. Причому, постмодернізм має свої античні, середньовічні, новочасові та інші платформи. На відміну від модернізму, в постмодернізмі новим є домінуючий плюралізм. Ж. Ліотар, у відповідності з цим, сформулював відношення постмодернізму до модернізму так, що постмодернізм визначає своє по-

ложення не після модернізму, а в опозиції до нього. Постмодернізм вже містився в модерні, – тільки приховано [7, с. 146].

Інше тлумачення модернізму Ю. Хабермаса: постмодернізм направлений проти проекту модернізму як проекту Просвітництва, тобто проти започаткованого і сформованого у XVIII віці модернізму. В своїй статті "Модерн – незавершений проект" Ю. Хабермас говорить про те, що проект модернізму полягає в тому, щоб неухильно розвивати об'єктивуючі науки, універсалістські основи моралі і права, автономне мистецтво з збереженням їх свавільної природи, але одночасно і в тому, щоб звільняти накопичені таким чином когнітивні потенції з їх вищих езотеричних форм і використовувати їх для практики, тобто для розумної організації життєвих умов" [8, с. 33].

Прихильники зближення модернізму і постмодернізму бачать в останньому або свідоцтво виснаження і провалу модерністського проекту, або, навпаки, доказ зрілості модернізму, його самоствердження в постмодерні. Їх опоненти висувують концепцію відділення постмодернізму від модернізму на підставі його зближення з масовою культурою, що і дозволяє їм досліджувати відмінні ознаки культури постмодернізму. Існує, розуміється, і ряд компромісних варіантів, які розглядають постмодернізм як теорію і художню практику культурного "переходу", "проміжку". Багатообразні концепції постмодернізму як злету або падіння модернізму конкурують з уявленнями про постмодернізм як естетику перехідного періоду, що готує заміну втомлених художніх форм на нові, як це не раз вже відбувалось в історії культури. Під таким кутом зору постмодернізм – не наступник і не ворог модернізму, а компенсація кінця новаторських утопій, естетика постреволюційного примирення.

Думка про те, що постмодернізм міцно стоїть на якорі модернізму, його автономне плавання ще не почалось, пов'язане з концепцією стабільності естетичного суб'єкта, що не змінюється під впливом зростаючих інформаційних і комунікативних потоків. Поняттю постмодернізму протиставляється інше – "постмодерн". Однак отождолення модернізму і постмодернізму – скоріше виключення. Більш поширеною є думка про нееквівалентність цих понять, яка затруднює їх порівняння, вважає Н. Маньковська. "Якщо поняття модернізму (modernité) як сучасності, що наслідує протидії Просвітництва і Романтизму ширші, ніж модерністське мистецтво (art moderne), то постмодернізм сприймається як амбівалентний термін, який означає як продовження, так і подолання модернізму. В цьому зв'язку розрізняються терміни постмодерн (post-moderne) – ревізія філософських основ модернізму, постмодернізм (postmodernisme) – перегляд мистецтва модернізму, постмодерність (postmodernité) – захід героїчного початку в сучасному житті" [7, с. 143–144].

Трактовка постмодернізму як регресу модернізму заснована на констатації ерозії тих високих естетичних ідеалів і філософських цінностей, котрі пов'язувались з іменем Хайдеггера, Фрейда, Сартра, Камю і інших корифеїв модернізму. Замінивши ієрархію цінностей їх реконструкцією, відмовившись від змістожиттєвих відповідей на філософські, естетичні,

політичні питання, але зберігаючи деякі формальні модерністські прийоми, постмодернізм опинився, на думку його критиків, паразитарним, зіпсованим модернізмом. Відмова від високих цілей, ідеї прогресу виразилась в оповідному стилі, "розколотому" пародією, парадоксом, гіперболою. Втрата цілісності і ідентичності в інтертекстуальній постмодерністській ситуації сприймається як свідчення "астеничного синдрому" естетики модернізму, чий фундаментальні постулати перетворюються в елементи лінгвістичної гри. Якщо ідеалом модернізму була свобода самовираження художника, а контркультури – свобода від культурних норм, розчинення мистецтва в житті, креативність будь-якого індивіда, то суб'єкт постмодернізму, переконаний в непрозорості і хаотичності оточуючого його технізованого світу, надає переваги можливості маніпуляції чужими художніми кодами над індивідуальною свободою.

Естетичний підхід до концептуального усвідомлення постмодернізму відрізняється вбачанням в ньому ознак метисної параестетики, своєрідної мутації модернізму, що замінила модерністську форму, намір, проєкт, ієрархію постмодерністською антиформою, грою, випадковістю, анархією. Його характерними рисами є реконструкція естетичного суб'єкта; перетворення естетичного об'єкта в пусту оболонку шляхом імітації контрастних художніх стилів (стильового синкретизму), домінуючим серед яких є гіперреалізм; інтертекстуальність, мовна гра, цитатність як метод художньої творчості; невизначеність, культ неясностей, помилок, пропусків; фрагментарність і принцип монтажу; іронізм, пародійність, деканонізація традиційних естетичних цінностей, аксіологічний плюралізм; тілесність, поверхнево-чуттєве відношення до світу, гедонізм, який витісняє категорію трагічного з естетичної сфери; естетизація потворного; зміщення жанрів, високого і нікчемного, високої і масової культури; театралізація сучасної культури; репродуктивність, серійність і ретрансляційність, орієнтовані на масову культуру, споживацьку естетику, новітні технологічні засоби масових комунікацій [7, с. 140–141].

Таким чином, взаємозв'язки між філософським і художнім постмодернізмом з його еkleктизмом, пародійністю, імітаторством, стилізацією є досить складними і опосередкованими.

Сучасна фаза розвитку постмодернізму і постмодерністського мистецтва, яка почалась в кінці 70-х років, асоціюється з часом його зрілості. Теоретичний лідер цього періоду – Ж. Дерріда.

Для естетичної концепції Ж. Дерріди особливе значення мала рефлексія ідей Ф. Ніцше, Ж. Хайдеггера, З. Фрейда, Е. Гуссерля. Його висхідним посиланням стала теза про вичерпність філософії і розуму в класичних формах, заснованих на розумінні буття як присутності. Засобом подолання кризової ситуації в філософії він вважає запропонований ним метод деконструкції.

Деконструкція тут означає підготовку до виникнення нової естетики: "Деконструкція не являється симптомом нілізму, модернізму і постмодернізму. В процесі деконструкції ніби повторюється шлях будівництва і руйнування Вавилонської вежі, чий результат – нове розлучення з уні-

версальною художньою мовою, зміщення мов, жанрів, стилів літератури, архітектури, живопису, театру, кінематографу, руйнування меж між ними. І якщо можна говорити про систему деконструкції в естетиці, то нею стане принципова асистематичність, незавершеність, відкритість конструкції, множинність мов, що народжує міф про міф, метафору метафори, оповідання про оповідання, переклад перекладу.

В цьому зв'язку Дерріда пропонує одне з можливих визначень естетики постмодернізму як естетики "непредставимого, непредставленого" [9, р. 139]. Її центральним елементом стає ритм.

Ритмічна деконструкція поширюється Дерріда на всі види постмодерністського мистецтва.

Найбільш чітких форм деконструктивізм Дерріда набуває при аналізі ним постмодерністської архітектури. Її результатом є не хаос руйнування, а безмежність нової архітектурної мови – "іншої", асемантичної, божевільної в своїй неміцності, яка заперечує традиційні для опозиції горизонталь – вертикаль, природа – культура, форма – зміст, житлове – нежитлове. Якщо традиційна архітектура – це референційний простір мімезису, то постмодерністська архітектура – "майбутній нерозбірливий проект", невідома школа, невизначений стиль, безлюдний простір, винахід нових парадигм... Деконструювати артефакт, названий "архітектурою", означає мислити його як артефакт безлюдної техніки" [9, р. 510, 513].

Архітектура – це просторовий лист, аркуш в структуру якого входить подійний вимір, що має власну драматургію, хореографію, естетику кадра, нарративність, серійність. Специфіка постмодерністської архітектури полягає у втраті нею своєї автономності, зхрещуванні з іншими типами художнього листа – кінематографічним, фотографічним, хореографічним, літографічним. Зхрещування може здійснюватися в формі трансфера, перекладу, транскрипції, прививки, гібриду. В результаті такого складного нарративного монтажу виникає трансархітектура події, зверненої до іншого, думка від споглядального естетизму і користування.

Постмодерністська архітектура – це єдність деконструкції і реконструкції, "право на роз'єднання в просторі об'єднання" [9, р. 489]. Деконструкціоністські процедури дестабілізації, роз'єднання, розчленування, розривання створюють передумови для об'єднання відмінностей, але не в рамках нової архітектонічної системи, а в просторі "іншої архітектури". Її відмінність не в формі, системі або кінцевому змісті. "Архітектура іншого" – це подія, твір, артефакт, пам'ятник, що сприймаються не як мистецтво, а як природне середовище проживання, "архітектура архітектури".

Матеріальна і духовна міцність традиційної архітектури перетворює її, на думку Дерріди, в останню фортецю метафізики. Вона підкоряється чотирьом аксіоматичним інваріантам, які визначаються ззовні в якості символічних функцій архітектури: служити житлом; матеріалізувати соціальну ієрархію; матеріалізувати теологію – політичної, економічної, релігійної, утилітарної функцій; відповідати статусу витонченого мистецтва своєю цілісністю, порядком, красою, гармонією. Ці інваріанти, які відповідають принципам класичної західної культури в цілому, підляга-

ють не руйнуванню, але переоцінці, що призводить до дистанціювання від них, їх поступової ерозії. Результатом такого зсуву буде нульовий градус архітектурного листа, що характеризується не жорстокістю, некорисністю, беззмістовністю, нігілістичною деструкцією, а пробудженням естетичної енергії мета-архітектури, здобуттям нею нового дихання.

Прикладом постмодерністської архітектури Дерріда вважає творчість Б. Чюмі, який здійснив у Парижі свій проект "Безумства". В основі проекту – точки-магніти, які об'єднують фрагменти розколотої паркової системи – атракціони, ігри, екологічні артефакти. Переривчасті червоні цятки, націлені на зв'язування енергії безумства і її семантичну перезарядку. В цьому експерименті Дерріда вбачає єдність деструкції і реконструкції: руйнування традицій французького парко-садового мистецтва приводить не до хаосу анархії або новому порядку, а до естетичного зсуву, що породжує синтез задоволення і культурного, ігрового, педагогічного, наукового, філософського застосування.

Показовий досвід практичного здійснення деяких мотивів Дерріда в архітектурі. Разом з архітектором П. Ейзенманом Дерріда створив проект "Хоральний твір", який вміщує в себе літературний і архітектурний дискурс. При цьому Дерріда виступив в якості дизайнера, а його співавтор – як літератор. В результаті виник зразок багатомовної, багатомовної "архітектури – поліглота" – псевдосад без рослин, де поєднуються тверде і рідке, вода і каміння. "Словесний дизайн" включає в себе хореографію, музику, спів, ритмічні експерименти. Виступ хору вбачається як архітектурна подія; з посиланням на "Собор Паризької Богоматері" В. Гюго, книга прирівнюється до храму, руйнується ієрархія зовнішнього і внутрішнього, активного і пасивного, видимого і невидимого, тимчасового і просторового. Суб'єкт творчості розсіюється, і перформанс в цілому наділяється неантропоцентричним, постгуманістичним змістом.

Теоретичний висновок Дерріда з такого роду експериментів полягає в широкому, вільному розумінні естетики, яка давно прорвала оболонку своєї античної назви – каліграфії, калістики. Такій реінтерпретації і сприяє деконструкція, яка розхитує найбільш міцні елементи класичної естетики. Архітектура в широкому сенсі уподібнюється логосу: деконструкція "логоцентричної філософії архітектури" в дусі нового раціоналізму означає включення інноваційного потенціалу метафоризму, уяви, підсвідомого в тканину наукової творчості в цілому.

Однією з відмінних властивостей постмодернізму в порівнянні з модернізмом полягає в тому, що іронія, висловлювання в квадраті дозволяє брати участь в мета-мовній грі і тим, хто її не розуміє, сприймаючи цілком серйозно. Постмодерністські іронічні колажі можуть бути сприйняті широким загалом глядачів як казки, перекази снів. В ідеалі постмодернізм опиняється над сутичкою реалізму з ірреалізмом, формалізмом з "змістонізмом", зносячи стіну, що відділяє мистецтво від розваги.

Особливої уваги в контексті естетики постмодернізму заслуговує симулякр як одне з його ключових понять. Терміном "симулякр" Ж. Бодрійяр починає оперувати в 1980-му році. Саме в цей період відкривається

ся постмодерністський етап в його творчості. Однак його більш ранні праці багато в чому підготували перехід на постмодерністські позиції. Вони були присвячені свого роду соціологічному психоаналізу світу речей та суспільству споживання, не відчужені від семіології, структуралізму і неомарксизму (великий вплив на Бодрійяра здійснили погляди Ф. де Соссюра, Р. Барта, Г. Лукача, Г. Маркузе, А. Лефевра). В дусі ліво-радикального протесту Бодрійяр критикує естетику суспільства споживання, чітко підмічає втому від надлишковості – як в споживанні, так і в виробництві речей-об'єктів, що домінують над суб'єктом.

Симулякр – свого роду виправдання, що свідчить про недостатність, дефіцит "натури" та культури. Він начебто повторює в згорнутому вигляді перехід: природний світ замінюється його штучною подобою, вторинною природою. Симулякри ж сприймаються як об'єкти третьої природи. Таким чином споживання випереджає виробництво, гроші заміщуються кредитом – симулякром власності. Речі стають все більше крихкими, ефемерними, ілюзорними, їхні покоління замінюються швидше, аніж покоління людей. Вони наслідують не стільки флору чи фауну, як це було раніше, скільки повітря чи воду (крило автомобіля або літака – як фантазм швидкості, міф польоту), форма набуває дедалі більшої алегоричності. Втрачається принцип реальності речей, його замінюють фетиш, сон, проект (хеппенінг, саморуйнівне та концептуальне мистецтво). Нарцисизм середовища речей повстає симулякром втраченої сили і реклама як симуляція спокуси, любовної гри – еротизує побут: "Все – спокуси, і нема нічого, крім спокуси" [2, с. 65]. І якщо людина вкладає в річ те, чого їй не вистачає – знаки фрустрації – свідчать про зростання людської недостатності. А оскільки нема обмежень насиченням знаками, культура поступово підмінюється ідеєю культури, її симулякром, знаковою пірвою.

Симулякр подібний до макіяжу, що перетворює реальні риси обличчя в штучний естетичний код, модель. Перекомбінуючи традиційні естетичні коди по принципу реклами, що конструює об'єкти як міфологізовані новинки, симулякри провокують дизайнізацію мистецтва, виводячи на передній план його вторинні функції, пов'язані із створенням певного речового середовища, культурної аури. Перехідною ланкою між реальним об'єктом та симулякром є кіч – як збіднене змістовністю кліше, стереотип, псевдоріч. Отже, якщо основою класичного мистецтва слугує єдність речі – образ, то в масовій культурі із псевдоречей виростає кіч, в постмодернізмі – симулякр. Символічна функція об'єкту в традиційному мистецтві замінилась автономізацією та розпадом в авангарді (кубізм, абстракціонізм), пародійним воскресінням в дадаїзмі та сюрреалізмі, зовнішньою реабілітацією в мистецтві нової реальності і, нарешті, перетворенням у постмодерністський симулякр – "речообраз в зеніті". Якщо реалізм – це "правда про правду", а сюрреалізм – "неправда про правду", то постмодернізм – "правда про неправду", що означає кінець художньої образності.

Аналіз мистецтва, здійснений Ж. Бодрійяром, дає відповідь на питання чи все, що твориться сьогодні як мистецтво є ним насправді і чи термін "мистецтво" може бути примінений до всіх явищ художньої куль-

тури. Оперуючи таким поняттям ми свідомо чи несвідомо ставимо знак рівності між класичним мистецтвом і явищами сучасної культури, далекими від мистецтва. Організатори виставок, ділери від мистецтва, мистецтвознавці повинні брати до уваги цей факт і називати все своїми іменами, наприклад, виставка авангарду, концептуалізму, гіперреалізму, абстракціонізму і т. д. Різномісна креативна діяльність має право на життя, але публіка також має право знати, на що вона може розраховувати, відвідавши такі виставки.

1. *Арсланов В. Г.* Западное искусствознание XX века / Виктор Григорьевич Арсланов. – М. : Традиция, 2005. – 864 с. 2. *Бодрийяр Ж.* Фрагмент из книги "О соблазне" / Жан Бодрийяр // Иностранная литература. – 1994. – № 1. – 59–66. 3. *Германия XX век.* Модернизм. Авангард. Постмодернизм / [Седельник В. Д., Топер П. М. [и др.]; под ред. В. Ф. Колязина. – М. : РОССПЭН, 2008. – 607 с. 4. *Джеймисон Ф.* Постмодернизм и общество потребления [Электронный ресурс] / Фредрик Джеймисон. – (Библиотека Якова Кротова) // Ист. : Интернет-журнал "Логос". – Режим доступа : http://www.ruthenia.ru/logos/number/2000_4/10.htm. 5. *Дженкс Ч.* Язык архитектуры постмодернизма / Чарльз Дженкс ; [пер. с англ. А. В. Рябушина, М. В. Уваровой; под ред. А. В. Рябушина, В. Л. Хайта]. – М. : Стройиздат, 1985. – 138 с. 6. *Кюнн Г.* Религия на переломе эпох. Тринадцать тезисов / Ганс Кюнн // Иностранная литература, 1990. – № 11. – С. 223–229. 7. *Маньковская Н. Б.* Эстетика постмодернизма / Надежда Борисовна Маньковская. – СПб. : "Алетейя", 2000. – 347 с. 8. *Хабермас Ю.* Модерн – незавершенный проект / Юрген Хабермас // Вопросы философии, 1992. – № 4. – С. 40–53. 9. *Derrida J.* Psychée. Intention de l'autre. – Р., 1987. – Р. 33, 35.

Надійшла до редколегії 17.02.14

Р. М. Русин

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ В ПОСТМОДЕРНИСТСКОМ ДИСКУРСЕ

Статья посвящена анализу художественного образа в эстетических, искусствоведческих концепциях и произведениях искусства постмодернизма.

Ключевые слова: художественный образ, модернизм, постмодернизм, деконструкция, творчество, симулякр.

R. M. Rusin

ARTISTIC IMAGE IN POSTMODERN DISCOURSE

This article analyzes an "artistic image" in aesthetics and art criticism theories and postmodern works of art.

Keywords: artistic image, modernism, postmodernism, deconstruction, art, simulacrum.

ФЕНОМЕН ЛЮБОВІ У РАННІХ ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ ФІЛОСОФІВ: ВІД МІФУ ДО ЛОГОСУ

У статті на основі збережених фрагментів представників досократичних шкіл робиться реконструкція їх погляду на сенс любові. Автор доводить, що для ранніх давньогрецьких мислителів, любов була фундаментально значуща не лише як першооснова світу, але й як екзистенціаль людського існування.

Ключові слова: любов, досократики, античність, людина, життя, ерос, філія.

Антична філософія любові – початок усвідомленого розуміння даної ідеї в історії людства, початок формування культур любові, зокрема – романтичної і куртуазної. Унікальною особливістю давньогрецької традиції осягнення любові є її "словник любові". Саме він заклав основу не тільки для роздумів над даним феноменом в працях античних мислителів від Емпедокла і Піфагора до Плотіна і Ямвлиха, а й вплинув і досі впливає на історико-філософський дискурс (причому не тільки щодо любові). Філософія доби досократиків, в першу чергу, асоціюється з натурфілософськими розвідками, пошуками віднаходження "архе". Однак, в цих пошуках мислителі ранньої давньогрецької філософії не могли оминати ідею любові, адже людина, як зазначають науковці, почала усвідомлювати значущість любові у світі з тих пір, коли зрозуміла, що без Ти неможливе Я.

Серед західних публікацій присвячених означеній темі, слід виокремити таких дослідників як А. Чрьоуст, Ф. Пітерс, А. Коксон, Д. Кірк, але в них лише можна побачити окремі аспекти в того чи іншого раннього давньогрецького мислителя. Серед російських досліджень варто виокремити студії О. Чанишева та О. Єгорова, які досліджують ідею любові у Парменіда та Емпедокла відповідно. Проте комплексного та систематичного аналізу означеної проблеми в них не можна віднайти. Що ж до підбірки мислителів-досократиків, для даної наукової студії, то ми послуговувалися в цьому контексті фундаментальним зібранням творів Дільса-Кранца (DK).

В даній науковій розвідці ми спробуємо реконструювати цілісно та систематично погляд на любов у ранніх давньогрецьких філософів.

Любов-ерос як первоначало. Відомий російський антикознавець О. Чанишев щодо причин того, що любов (ерос/філія) постає онтологічним принципом/началом підкреслює наступне: "філософія, виникнув з міфологічного світогляду під впливом зміцнілого в самому житті, а також в сферах спеціального знання інтелекту, логосу (логос не слід ототожнювати з філософією, логос – це те, завдяки чому існує філософія), все ж не змогла до кінця вижити антропоморфізм. Ним філософи немовби "закривали прогалини" у своїх філософських системах. Для цього використовувались і міфологічні образи любові, що залишались в античних мислителів та авторів, насамперед Афродіти, Ерота та Філії" [9, с. 56].

Так, згідно свідчень відомого античного мислителя та оратора Максима Тірського Ерот, для Ферекіда, знаходиться посередині між Зевсом та Хтонією – Геєю (ἀλλὰ καὶ τοῦ Συρίου τὴν ποιήσιν σκόπει καὶ τὸν Ζῆνα καὶ τὴν Χθονίην καὶ τὸν ἐν τοῦτοις "Ερωτα, καὶ τὴν "Οφιονέως γένεσιν καὶ τὴν θεῶν μάχην) (71 A11 DK) [14, S. 201]. Також щодо Ерота у космогонії цього протофілософа, Прокл у своєму "Коментарі на Платонів "Тімей" зазначає наступне: "збираючись творити світ, Зевс перетворився на Ерота: створив космос з протилежностей, він привів їх до ладу та любові і посіяв у всьому тотожність та єдність, яка пронизує універсум" (καὶ ὁ Φερεκίδης ἔλεγεν εἰς "Ερωτα μεταβεβῆσθαι τὸν Δία μέλλοντα δημιουργεῖν, ὅτι δὴ τὸν κόσμον ἐκ τῶν ἐναντίων συνιστὰς εἰς ὁμολογίαν καὶ φιλίαν ἤγαγε καὶ ταυτότητα πᾶσιν ἐνέσπειρε καὶ ἐνώσιν τὴν δι' ὅλων διήκουσαν) (71 B3 DK) [14, S. 203].

Розглядаючи останній фрагмент, західний вчений Д. Кірк у своїй праці "Досократичні філософи: критична історія з вибраними текстами" пише про те, що в фрагменті присутньо "ὅτι δὴ" і відповідно, відчувається стоїчна інтерпретація з неплатонівським забарвленням, що не свідчить нам про давньогрецького мислителя, проте думка перед цим є дійсно його. Англійський дослідник підкреслює також, що в цьому фрагменті присутні головним чином два моменти:

По-перше, Зевс не може сутнісно сам по собі творити, і відповідно для цього перетворюється на Ерота;

По-друге, він творить його з допомогою любові і скоріше за все через акт любові (з Хтонією) [15, р. 62].

Вже з сивих давен розумілося те, що тільки завдяки любові існує світ з його складнощами, суперечностями, але водночас такий різнобарвний, неповторний та багатограний.

Далі, інший представник ранньої давньогрецької філософії, Акусілай, згідно праці Дамаскія "Про перші причини" вважає, що Ерот разом з Ефіром та Метисою є дітьми Еребу та Ночі: ("Ακουσίλαος δὲ Χάος μὲν ὑποτίθεσθαι μοι δοκεῖ τὴν πρώτην ἀρχὴν ὡς πάντῃ ἀγνωστον, τὰς δὲ δύο μετὰ τὴν μίαν "Ερεβος μὲν τὴν ἄρρενα, τὴν δὲ θήλειαν Νύκτα ... ἐκ δὲ τούτων φησὶ μυχθέντων Αἰθέρα γενέσθαι καὶ "Ερωτα καὶ Μῆτιν ... παράγει δὲ ἐπὶ τούτοις ἐκ τῶν αὐτῶν καὶ ἄλλων θεῶν πολὺν ἀριθμὸν") (73 B1 DK). Тієї ж думки притримується і автор "Схолій до Феокріту" (73 B3 DK) [14 S. 207].

Платон у "Бенкеті" пише, що цей давньогрецький мислитель щодо походження Ероту, підтримується тієї ж думки, що і Гесіод: ("Ἡσιόδος (Theog. 116) πρῶτον μὲν Χάος φησὶ γενέσθαι αὐτὰρ ἔπειτα Γαῖ' εὐρύστερνος, πάντων ἕδος ἀσφαλὲς αἰεὶ, ἥδ' "Ερος φησὶ <καὶ> μετὰ τὸ Χάος δύο τοῦτω (γενέσθαι), Γῆν τε καὶ "Ερωτα. Παρμενίδης δὲ τὴν Γένεσιν λέγει πρῶτιστον μὲν "Ερωτα θεῶν μήτισατο πάντων. (28 B 13 DK) 'Ἡσιόδῳ δὲ καὶ 'Ακουσίλῳ ξύμφησιν. οὕτω πολλαχόθεν ὁμολογεῖται ὁ "Ερως ἐν τοῖς πρεσβύτατος εἶναι" (Symp. 178b) [18, р. 174]. Проте, існує явне протиріччя між ранніми (Дамаскій і "Схолії...") та пізніми (Платон) свідченнями щодо космогонії та походження Ероту у Акусілая, але беззаперечним є той факт, що цей ранній давньогрецький філософ говорить про ключову роль Ерота у створенні та впорядкуванню світу.

Після двох ранніх давньогрецьких мислителів подальшу лінію Ерота як космологічного начала продовжує представник елейської школи – Парменід. Проте, на відміну від них, філософ пише більше навіть про Афродіту ніж про Ерота. Так, у своїй поемі "Про природу" він зазначає наступне: *"А посеред них – богиня (Афродіта – В. Т.), яка всім керує/Усюди причина вона проклятих пологів і злучки./Самку самцеві посилаючи на злучку, одно і навпаки. /Самці – самця, Першим з усіх богів вона від-гадала Ерота... /Світло ночезарний, чужий, навколо Землі блукає... /Вічно свій погляд звертаючи до променів променистого Сонця./ Суміш яка щоразу багато блудних членів, така/Людям і думка приходить на розум ; тожжна, право./З тим, що вона усвідомлює, природа членів і в людях;/І у всіх, і в усьому, бо думка – це те, що в надлишку;/Хлопчиків праворуч, а дівчаток ліворуч;/Так народилися ці речі згідно думки і нині/ Суть, а потім, коли незабаром одного разу виникли, – загинуть/Люди ж кожній з них дали особливе ім'я".* (18 В 12–17, 19DK) [13, s. 161–164].

Як ми бачимо "Парменід застосовує ці міфологічні образи для опису, на його думку, неістинного світу. Відомо, що він перевершив рівень перших філософських, точніше кажучи, натурфілософських космогоній, спорудивши над цим рівнем другий – рівень істини, світ абстрактного мислимого буття і буттєвого мислення, де неможливі в силу своєї негаданій ні небуття, ні множинність, ні рух. Проте в другій частині своєї поеми він віддає данину космогонічним захопленням перших натурфілософів, побудувавши свою натурфілософську картину світу, взявши за початок світлий вогонь і темну масу, а також діяльнісну любов, уособлену їм в образі Афродіти. Парменідівська Афродіта знаходиться в центрі космосу і всім звідти керує. Вона ж винуватиця всякого народження в космосі, у всесвіті. Створивши Ерота, Афродіта з його допомогою "викликає злягання і жахливі пологи, посилаючи жінку лежати з чоловіком і, навпаки, чоловіка з жінкою". Афродіта ж пов'язує земний і небесний світи, переміщаючи душі з видимого світу в невидимий і назад" [9, с. 58–59].

Особливу ж увагу заслуговує рядок, де пишеться про походження Ерота. На думку видатного німецького мислителя М. Гайдеггера, дієслово "μῆτιόστο" варто саме перекладати не як створила, а саме відгадала [1, с. 1094]. Згідно ним: "тут "від-гадувати" (er-raten) означає вимислювати перед- позначаючись; творити в думках потрібне усілякої потреби як перед- вгаданий запас (Vor – rat). У глибинному смислово-вимірі "Ерот" постає як поетичне йменування для філософського слова "прихильність", оскільки це слово називає незрозуміло проступаючи тепер істота φύσις. Рядок з Парменіда, наведений в Платоновому "Бенкеті", не дозволяє відразу вирішити, хто ж тут робить відгування. Поки сказане Парменідом можна витлумачити тільки в тому сенсі, що на початку (im Anfang) існує щось причетне відношенню, співвідносно (das Bezugshafte), а не річ або стан. Проте слово Парменіда, зауважує західний мислитель, можна по-справжньому осмислити тільки в тому випадку, якщо ми достатньою мірою розуміємо, що мається на увазі під грецькими "богами" [8, с. 68–69].

Сучасний же дослідник спадщини Парменіда, А. Коксон (А. Сохон) також детально дослідив цей рядок. Він зазначає, що в праці Сімпліція "Коментар до "Фізики"" є думка, що Афродіта є причиною богів в т. ч. і Ероса. На його думку, ця сентенція свідчить про близькість з Гераклітовською рефлексією (22 B53 DK) що війна є причиною і батьком усього в т. ч. і богів (πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστί, πάντων δὲ βασιλεύς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους) [12, р. 246]. Відповідно до цього, зарубіжний вчений Ф. Пітерс пише, що Ерот постає, для ранніх давньогрецьких філософів, як уособлення сили – рушійної сили в сексуальній моделі, що використовується для пояснення "шлюбу" та "народження" з міфологічних елементів (і не тільки) [16, р. 62].

Підводячи підсумки, щодо Ероту як першоначала та найстародавнього бога, можна сказати словами Платона: "А будучи прадавнім – він для нас причина найбільших благ. Бо ж не уявляю собі більшого блага, яке міг би здобути той, хто лиш переступив поріг молодості, ніж достойний коханець, а для останнього – більшого блага, ніж достойний його любові юнак. Бо той дороговказ, якого потребують люди впродовж цілого життя, – якщо вони тільки по-справжньому хочуть гарно прожити свій вік, – не залежить ні від кровних зв'язків, ні від почестей, ані від багатства. Дати його може тільки Ерос" (Symp. 178c) [18, р. 174].

Любов-філія як першоначало у фрагментах досократиків. Щодо того, що саме любов як філія є основою світопорядку, згідно свідчень Платона, можна зустріти у Піфагора: "...καὶ θεοὺς καὶ ἀνθρώπους τὴν κοινωनीαν συνέχειν καὶ φίλιαν καὶ κοσμιότητα καὶ σωφροσύνην καὶ δικαιοσύνην, καὶ τὸ ὅλον τοῦτο διὰ ταῦτα κόσμον καλοῦσιν, ὧ ἐταίρε, οὐκ ἀκοσμίαν οὐδὲ ἀκόλασίαν" (Gorg. 507e) [17, р. 347]. Проте Емпедокл, судячи з фрагментів, що дійшли до нашого часу, більш ґрунтовно та фундаментально підійшов до осмислення значення любові(філії) у світі.

Перед тим же як досліджувати взагалі вчення акрагантського мислителя, варто сказати про його теоретичні джерела. Західний вчений А. Чрьоуст у своїй статті присвяченій впливу зороастризму на вчення Платона і Аристотеля, приділяє кілька сторінок в цьому ж ключі ранній грецькій філософії. На його думку, відоме твердження Геракліта Ефеського, а саме, що "війна є батько всього" (22 B53 DK) співвідноситься з вічною боротьбою між Ахурамаздой і Ахріманом, як і твердження Емпедокла, що Любов і Ворожнеча є два основних принципи або фактора, які керують всесвітом, домінуючи по черзі. Ці два прикладу, які можуть бути значно збільшені і розширені, повинні дійсно доводити, що деякі (ранні) грецькі філософи були знайомі з вченням Зороастра в більшій чи меншій мірі [11, р. 354–355]. Відповідно до цього, можна говорити про східні, а точніше близькосхідні впливи на дуалістичну космогонію ранніх грецьких філософів.

Натурфілософ Емпедокл розвиває у своїй праці "Про природу" ("Περὶ φύσεως") своє вчення про любов: світ складається не лише з чотирьох стихій, він ще керується всесвітнім законом – двома силами, Любов'ю та Ворожнечею (Φιλία καὶ Νείκος): "В один час, Любов'ю поєднується все воєдино, а з часом, ворожнечею, все несеться у різні сторони" Коли пермагає Любов, то усі стихії поєднуються і світ стає як єдиний Сфайрос,

Шар. Але в якийсь момент перемагає Ворожнеча. Елементи роз'єднуються, і виникає множинність речей. Але потім знову з'являється Любов, вона починає все поєднувати у цілісну картину. Проте, наш світ, а якому ми живемо – це той світ, який формується на третьому етапі, який позначений безпосередньо часом керування Любові. Тому, Емпедокл, погоджується в цьому плані з усіма попередніми йому досократиками, а в першу чергу з Парменідом" [4, с. 55].

Ця думка Емпедокла з приводу місця та ролі любові у світі, відобразилась пізніше у праці видатного італійського мислителя Марсіліо Фічіно. Так, філософ у праці "Тлумачення на Платонів "Бенкет" наголошує, що "любов – це найміцніший обруч, який поєднує світобудову в чудову будівлю, а людей у всезагальне братство" [5, с. 111]. Головною ж заслугою цього сицилійського філософа (*Акрагант – місто на о. Сицилія – В. Т.*) полягає у тому, що в нього ідея любові як онтологічний принцип стала дійсно філософською, адже до цього у досократиків (зокрема у Парменіда і Піфагора), любов була в якості еросу (напівміфологічне сприйняття любові), тоді як у Емпедокла, онтологічний принцип Любові виражений виключно у понятті філія.

Можна погодитися з думкою відомого російського філософа О. Спіркіна, що стан володарювання Любові у світі, Емпедокл характеризує як Єдине або як Бога [7, с. 40]. Звідси ідея любові в повній мірі навіть є тотожною щодо ідеї Бога, а тому це є схожим з думкою євангеліста Іоанна Богослова: *Ο Θεός είναι αγάπη* (1 Ів. 4, 8).

Разом з тим, необхідно зазначити, що "він також називає Любов Афродітою, маючи на увазі божественну життєдайну силу, за допомогою якої всі речі стають єдиними. Під її впливом роз'єднані речі об'єднуються, вона є причиною порядку повністю заснованого на Любові. Але коли це єдність досягнута, воно завжди розколюється на множинність під руйнівним впливом Ворожнечі" [3, с. 15–16].

Для більш повного розуміння любові у світі та житті людини, згідно Емпедоклівським вченням, на нашу думку, окремо слід ще сказати про Афродіту. На думку російського дослідника спадщини цього філософа-досократика: "релігійна традиція шанування Афродіти – як іпостасі Великої богині, яка може позбавити праведну душу від страждання в цьому матеріальному світі і повернути її в святі обителі, звідки та зійшла, – продовжувала жити і знайшла своє відображення в деяких римських епітафіях. До цієї традиції був причетний і Емпедокл. Любов як рушійну силу у Емпедокла, мабуть, не варто ототожнювати з Афродітою (128 DK), скоріше можна припустити, що вона є проявом богині в світі, який складають чотири елементи. При цьому дуалізм протиставлення свідчить про глибоку архаїчність картини світу у Емпедокла і має свої паралелі на структурному рівні в деяких міфологічних системах у неіндоевропейських народів. Підводячи підсумок сказаному, автор припускає наявність в космологічній системі Емпедокла місця, протипоставленого матеріального світу чотирьох елементів, в якому діють рушійні сили Любові і Ворожнечі. У цьому місці, яке слід вважати місцем перебування богині, Даймон насолоджуються блаженної життям, що є їх природним станом" [3, с. 17–18].

Проте, варто підкреслити те, що окрім роздумів над любов'ю як першоначалом, через фрагменти до нас дійшли думки мислителів докласичної Греції стосовно любові як феномену людського життя.

Любов як феномен людського життя. Першим серед ранніх давньогрецьких мислителів, хто імпліцитно говорить про любов як людський феномен був Емпедокл Акрагантський. Він у своїй праці "Про природу" зазначає, що: "γαῖνι μὲν γὰρ γαῖαν ὀπώταμεν, ὕδατι δ' ὕδωρ, αἰθέρι δ' αἰθέρα δῖον, ἀτὰρ πυρὶ πῦρ αἰδηλον, στοργὴν δὲ στοργῆι, νεῖκος δὲ τε νεῖκεϊ λυγρῶι" ("Землею ми бачимо землю, водою – воду, ефір – дивовижний ефір, а вогнем – руйнівний вогонь, любов'ю – любов, ненависть – злою ненавистю") (DK 21 B 109) [13, S. 262].

З цього фрагменту праці досократика постають дві думки щодо любові (як сторге):

1) апостеріорність феномену любові-сторге в житті людини. Ми можемо дійсно знати про любов, коли полюбимо, так само ми можемо знати, що таке радість, страх та інші почуття – лише переживши, на основі емпіричних даних. Лише завдяки любові ми можемо дізнатися, що є любов, а що її примара, ілюзія. Досократик притримується думки, що любов первинна од пізнання і цієї думки потім будуть схильні Отці Церкви (Григорій Ніський, Аврелій Августин та ін.), Л. Феєрбах, М. Шелер, Б. Рассел, М. Бердяєв [2, с. 106].

2) розумність любові. Філософська думка від античності (починаючи з Емпедокла) до сьогодення розглядає любов не лише як чуттєве та пристрасне бажання поєднатися з Іншим, але й як сутнісне пізнання, розумну та мудру силу, що здатна по-особливому розуміти. Мудрість, як характеристика любові дозволяє їй максимально глибинно пізнавати, осягати все, що люблячу людину оточує не стільки з якоїсь меркантильної, корисливої мотивації, скільки, як щось вічне та неповторне, яке спонукає особистість до піклування та Відповідальності/відповідальності за людину, до якої направлена інтенція любові.

Досить цікавою є думка, яка висловлена Гераклітом, за свідченням Плутарха: "Важко боротися з любов'ю, а не з гнівом, як говорить Геракліт, бо що вона не забажає, то купує ціною життя, грошей і слави" (ἐρωτὶ δὲ μάχεσθαι χαλεπὸν οὐ " ἔθυμῳ καθ' Ἡράκλειτον: ὅ, τί γὰρ ἂν θελήσῃ, καὶ ψυχῆς ὠνεῖται καὶ χρημάτων καὶ δόξης) (Plut. De amor. 755D) [6, с. 730]. Відповідно до цього, можна побачити, що вже в добу ранньої давньогрецької думки люди "боролися" з любов'ю (пристрастю) у своєму житті, але перемогти її надто складно, бо задатки її дані нам від природи, любов вище нас, а тому впоратися з нею не під силу людям.

Після Геракліта та Емпедокла, Парменід, згідно свідчень давньоримського лікаря Целія Авреліана, говорячи про акт зачаття використовує словосполучення – семена любви: "femina virque simul Veneris cum germina miscent, venis informans diverso ex sanguine virtus temperiem servans bene condita corpora fingit..." (18 B 18 DK) [13, s. 163], тим самим підкреслюючи, що народження нової людини є актом любові.

Варто зазначити, що більш ґрунтовніше до любові як феномену людського життя підійшов Демокріт. Нижче означені думки та гноми, які

висловлені одним із засновників атомістичної школи давньогрецької філософії, не втрачають актуальності і дотепер:

I. Любовним доріканням може покласти край тільки любов (έρωτικὴν μέμψιν ἢ ἀγαπωμένην λύει) (55 B 271 DK) [14, S. 115];

II. Мені здається, що жодна людина не любила ту, яка нікого не любила (Οὐδ' ὕφ' ἐνὸς φιλέσθαι δοκέει μοι ὁ φιλέων μηδένα) (55 B 69 DK) [14, S. 81]

III. В житті краще бути коханим, аніж викликати страх; адже той, кого всі бояться, сам усіх боїться (Ποθητὸς εἶναι μᾶλλον ἢ φοβερὸς κατὰ τὸν βίον προαιροῖ· ὃν γὰρ πάντες φοβοῦνται, πάντας φοβεῖται) (PG 136, 1005B) [10, p. 1005].

IV. Справедлива любов – це коли закоханий прагне до прекрасного, але при цьому не використовує насилля (Δίκαιος ἔρως ἀνυβρίστως ἐφίεσθαι τῶν καλῶν) (55 B 38 DK) [14, S. 77].

Також в даному контексті не можна оминати бачення значення любові в долі людини у софістів. Так, один з них, Горгій в славнозвісній праці "Похвала Олені" пише наступне: "Чого ж дивуватися, якщо очі Олени, тілом Паріса полонені, пристрасті прагнення, битви любовної хотіння в душу її заронили! Якщо Ерос, будучи богом богів, божественною силою володіє, – як же може набагато слабший від нього і відбитися і захиститися! А якщо любов – хвороб людських лише страждання, почуттів душевних затемнень, це не як злочин потрібно її засуджувати, але як прояв нещастя рахувати. (Εἰ οὖν τῷ τοῦ Ἀλεξάνδρου σώματι τὸ τῆς Ἑλένης ὄμμα ἡσθὲν προθυμίαν καὶ ἄμιλλαν ἔρωτος τῇ ψυχῇ παρέδωκε, τί θαυμαστόν; ὃς εἰ μὲν θεὸς <ὢν ἔχει> θεῶν θεῖαν δύναμιν, πῶς ἂν ὁ ἥσων εἴη τοῦτον ἀπώσασθαι καὶ ἀμύνασθαι δυνατός; εἰ δ' ἐστὶν ἀνθρώπινον νόσημα καὶ ψυχῆς ἀγνόημα, οὐχ ὥς ἀμάρτημα μεμπτέον ἀλλ' ὥς ἀτύχημα νομιστέον" (76 B11a DK) [14, s. 254–255].

Проте інший софіст Антифонт, за свідченням Стобея говорить про любов не так категорично як Горгій. Він пише, що "хіба не зрозуміло, що дружина чоловіка, якщо вона йому мила серцем, дарує сильну любов, але водночас і багато скорбот, як і він собі, оскільки йому доводиться піклуватися про здоров'я, їжу та про добре ім'я не тільки своє, але й коханої дружини" (οὐκ οὖν δῆλον, ὅτι γυνὴ ἀνδρί, ἐὰν ᾗ καταθυμία, οὐδὲν ἐλάττους τὰς φιλότητας παρέχεται καὶ τὰς ὀδύνας ἢ αὐτὸς αὐτῷ ὑπὲρ τε τῆς ὑγιείας δισσῶν σωμάτων ὑπὲρ τε τοῦ βίου τῆς συλλογῆς (καὶ) ὑπὲρ τε τῆς σωφροσύνης καὶ τῆς εὐκλείας) (80 B 49 DK) [14, s. 300].

Таким чином, проаналізувавши в загальних рисах ідею любові через призму фрагментів мислителів докласичної доби давньогрецької цивілізації, можна зробити наступні висновки:

1. Любов як основа світу, згідно фрагментів досократиків, втілена у двох поняттях: ерос та філія. В роздумах про світобудову, любов займає ключове місце у більшості ранніх давньогрецьких мислителів докласичної давньої Греції.

2. Філософи-досократики у своїх сентенціях про любов пройшли величний шлях "від міфу до логосу". Це можна довести судячи з фраг-

ментів їх праць, що до нас дійшли: вони розглядали любов не лише як онтологічний принцип або як елемент світобудови, але й як феномен людського життя.

3. Мислителі ранньої давньогрецької філософії у своїх поглядах по-різному ставились до любові як екзистенціалу, але всі вони фактично однастайні в тому, що вона як ніщо інше на світі має фундаментальне значення в долі кожної людини.

1. Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь. В 2 тт. Т. 2. – М.: ГИИНС, 1958. – 873 с. 2. Евтушенко С. П. Эрос и агале: гносеологический аспект / С. П. Евтушенко // Вопросы философии. – 1999 – № 10 – С. 99–109. 3. Егоров А. С. Проблемы реконструкции учения Эмпедокла / автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филос. наук. 09.00.07 – история философии. – М.: МГУ, 2007. – 26 с. 4. Лега В. П. История западной философии. Ч. 1. Античность. Средневековье. Возрождение: учеб. пособие / В. П. Лега. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Изд-во ПСТГУ, 2009. – 451 с. 5. Нарский И. С. Тема любви в философской культуре Нового времени / И. С. Нарский / Философия любви. Ч. 1. Под общ. ред. Д. П. Горского; Сост. А. А. Ивин. – М.: Политиздат, 1990. – С. 110 – 148. 6. Плутарх. Моралии: Сочинения. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-ПРЕСС, Харьков: Изд-во Фолио, 1999. – 1120 с. 7. Спиркин А. Г. Философия: учеб. для вузов / А. Г. Спиркин. – М.: Гардарики, 2007. – 736 с. 8. Хайдеггер М. Гераклит / М. Хайдеггер / Пер. с немец. А. П. Шурбелева. – СПб.: "Владимир Даль", 2011. – 504 с. 9. Чанышев А. Ф. Любовь в античной Греции / А. Ф. Чанышев // Философия любви / Под ред. Д. П. Горского; сост. А. А. Ивин. Ч. 1. – М.: Политиздат, 1990. – С. 36–68. 10. Antoni Melissae. Loci communes. Liber secundum / Antonii Melissa / Patrologiae Graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 18... – P. 995 – 1244. 11. Chroust A. -H. The Influence of Zoroastrian Teachings on Plato, Aristotle, and Greek Philosophy in General // New scholasticism. – Wash., 1980. – Vol. 54. – № 3. – P. 342–357. 12. Coxon A. N. The fragments of Parmides: A Critical Text with Introduction and Translation, the Ancient Testimonia and a Commentary. – Van Gorcum, 2009. – 463 p. 13. Die Fragmente der Vorsokratiker. Bd. 1 / Hermann Diels, Walther Kranz. – Berlin: Weidmannsche buchhandlung, 1912. – 462 s. 14. Die Fragmente der Vorsokratiker. Bd. 2 / Hermann Diels, Walther Kranz. – Berlin: Weidmannsche buchhandlung, 1912. – 345 s. 15. Kirk G. S. The Presocratic Philosophers: A Critical History with a Selection of Texts. – Cambridge University Press, 1983. – 501 p. 16. Peters F. E., Greek Philosophical Terms: A Historical Lexicon. – New York: New York University Press, 1967. – 234 p. 17. Platon. Gorgias / Platonis Opera: In 5 t / Plato; Recogn. brevique adnotatione critica instruit: Ioannes Burnet. – Oxford [etc.]: Oxford Univ. Press. – (Scriptorum Classicorum Bibl. Oxoniensis). – (Oxford Classical Texts). Т. 2: Tetralogias 3–4(continens). – 1976. – P. 259–375. 18. Platon. Symposium / Platonis Opera: In 5 t / Plato; Recogn. brevique adnotatione critica instruit: Ioannes Burnet. – Oxford [etc.]: Oxford Univ. Press. – (Scriptorum Classicorum Bibl. Oxoniensis). – (Oxford Classical Texts). Т. 2: Tetralogias 3–4(continens). – 1976. – P. 165–236.

Надійшла до редколегії 17.02.14

В. Э. Туренко

ФЕНОМЕН ЛЮБВИ У РАННИХ ДРЕВНЕГРЕЧЕСКИХ ФИЛОСОФОВ: ОТ МИФА К ЛОГОСУ

В статье на основе сохранившихся фрагментов представителей досократической школ делается реконструкция их взгляда на смысл любви. Автор доказывает, что для мыслителей-досократиков любовь была фундаментально значимая не только как первооснова мира, но и как экзистенциал человеческого существования.

Ключевые слова: любовь, досократики, античность, человек, жизнь, эрос, филия.

V. E. Turenko

THE PHENOMENON OF LOVE IN THE EARLY GREEK PHILOSOPHERS: FROM MYTH TO LOGOS

On the basis of pre-Socratic texts fragments author of the article reconsiders the meaning of love in this philosophical tradition. The author argues that love for pre-Socratic philosophers was fundamentally significant not only as a fundamental principle of the world, but also as the human existential.

Keywords: love, pre-Socratics, antiquity, people, life, eros, filia.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 327.7+341.215.2

О. В. Батрименко, д-р політ. наук, доц., КНУТШ

ПРОБЛЕМИ БЮРОКРАТІЇ В СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Стаття присвячена дослідженню проблем розвитку бюрократії в системі сучасної демократії. Особливу увагу приділено дослідженню проблем вітчизняної бюрократії в умовах становлення демократії в сучасній Україні.

Ключові слова: бюрократія, демократія, бюрократизація, політизація бюрократії, політична влада, політика, держава.

Розуміння бюрократії як невід'ємного механізму реалізації публічної влади в демократичному суспільстві є необхідною складовою для її ефективного політико-системного втілення в Україні.

Якщо класики бюрократії, досліджуючи питання її ефективності, основну увагу приділяли проблемі демократії й, відповідно, політичним корінням даної влади, то їхні послідовники змістили акцент у напрямку дослідження організаційної структури, шляхів підвищення ефективності діяльності бюрократії у контексті процесів, що відбуваються у сучасній демократичній системі суспільства.

Разом з тим, значна палітра досліджень з даної проблематики характеризується тим, що розгляд бюрократії і демократії проводиться шляхом протиставлення і констатації їхньої несумісності; у вітчизняній політичній науці, майже, відсутні роботи, в яких раціональна бюрократія визначається механізмом демократизації сучасного суспільства, а сучасна демократія - системою раціоналізації бюрократії.

Нинішні наукові дискусії та концептуальні розбіжності щодо сутності бюрократії демонструють методологічну неопрацьованість і слабкість загальної теорії бюрократії, а також відображають у собі різні традиції інституціонального оформлення цього феномену в різних країнах;

Довільне трактування бюрократії, постійна підміна понять призводить до невдалого цілепокладання сфер її компетенції, що, в свою чергу, може призвести до становлення заплутаної, корумпованої і безвідповідальної системи управління суспільством. Оскільки, незначні прогалини в теорії спричиняють вагомні негативні наслідки в політичній практиці, то є потреба акцентувати увагу на віднайденні нових концептуальних підходів у дослідженні політичної природи бюрократії, які виходять за рамки усталених і багато в чому вже застарілих.

Класичні і сучасні концепції бюрократії допомагають сформулювати певне уявлення про систему аргументів на користь тієї чи іншої позиції з даної проблематики, знання яких є необхідною складовою для наукового дослідження та створення такої моделі бюрократії, яка б відповідала сучасним вимогам демократії.

У історії політичної думки завжди були мислителі, які значну увагу приділяли вивченню ролі бюрократії в умовах становлення, розвитку та функціонування демократії. Бюрократія в контексті демократії ґрунтовно розглядалася такими зарубіжними вченими як М. Вебер, Д. Белл, Дж. Гелбрейт, Р. Міхельс, Дж. Міль, В. Моммзен, Е. Кілкер, С. Ліпсет, Ф. Рігс, А. де Токвіль, М. Елброу, які в своїх працях намагалися з'ясувати проблему співвідношення бюрократії і демократії, можливості обмеження влади бюрократії в умовах сучасної демократії, її ефективного функціонування в політичних партіях і профспілках.

Дані автори стверджували, що в умовах демократичного режиму негативні прояви бюрократії повинні бути максимально мінімізовані. Однак, при цьому не виключається позитивна роль і місце професійної ефективною "раціональною" бюрократії в умовах сучасного демократичного суспільства. Необхідність управління суспільством не викликає сумнівів, оскільки воно є передумовою виживання, свого роду онтологічним імперативом для будь-якої політичної системи. Існування управління обумовлене абсолютною потребою суспільства в організації, яка сама по собі є позаісторичною, але практичне втілення управлінської діяльності, її конкретно-історичні форми, залежать від стану конкретної політичної системи суспільства зокрема.

Сама теорія бюрократії веде свій початок від спроби розв'язати проблему політичної практики: чи володіє бюрократія окремою від держави владою, чи є вона незалежною від держави правовою корпорацією чи включена в державний організм і виконує тільки функції органу держави? Таку проблему можна пояснити лише змішанням оригінальних моделей бюрократії з різними національними політичними системами, адже будь-яка модель у окремій країні претендує на виключність, оскільки має давати цілісне уявлення про закономірності та істотні зв'язки дійсності. Зауважено, що, виступаючи як інструмент реалізації публічної влади, раціональна бюрократія є однією з підвалин сучасної демократичної системи суспільства, вагомим засобом оптимізації державного управління, забезпечуючи можливість ефективного функціонування органів державної влади, спираючись на чітку організацію і високу професійність та відповідальність.

Особливого звучання, у зарубіжних дослідників, останнім часом набула проблема трансформації бюрократій соціалістичних суспільств у пост-соціалістичну їхню форму в умовах становлення демократичної політичної системи. Тут помітні дослідження таких закордонних учених як Д. П. Ледон, М. Озерна, С. Холмс, С. Ланцов, У. Гельман, В. Пастухов.

Праці зазначених науковців слугують теоретико-методологічним підґрунтям для досліджень більшості проблем бюрократії в умовах становлення демократичної політичної системи українського суспільства. Але, віддаючи їм належне, слід зауважити, що пошук ефективної моделі бюрократії в сучасному українському суспільстві передбачає комплексне врахування як досвіду розвинутих демократичних політичних систем, так і специфіки власного політичного розвитку.

Бюрократія має власні напрями розвитку і може, навіть, ставати автономною від політичної влади. Для свого функціонування бюрократія залучає людей певних соціальних верств, характерних для конкретного суспільства, та нівелює їхні станові розходження, створюючи особливу соціально-професійну спільноту – службовців; бюрократія є певною експансією адміністративних форм управління на всі сфери життєдіяльності суспільства.

Охоплення бюрократією всіх сфер життєдіяльності суспільства, розширення її функцій та розмірів називається "бюрократизацією". Бюрократизація як тенденція бюрократії і певна якість владних структур в різні періоди розвитку суспільства, не завжди розглядається як негативне явище, але в умовах функціонування певних політичних систем вона стає епіцентром і механізмом кризових змін, засобом перетворення людського потенціалу в людський ресурс, коли людина з мети стає засобом, що порушує питання про руйнівну спрямованість цієї тенденції взагалі, і про виявлення критеріїв і умов її перетворення в негативний фактор, зокрема.

На початку розвитку суспільства особистість диктувала умови бюрократії, яка тільки лише утримувала створені першою структури й традиції. Ситуація істотно змінюється в епоху капіталістичної індустріалізації, тому що виникнення й реалізація нового прискорюється дуже швидкими темпами. У цих умовах бюрократія стає засобом прискореного розвитку, тобто засобом прогресивних тенденцій. І хоча бюрократія й намагається використовувати новітні раціональні технології, але разом із цим поступово придушує особистісний потенціал.

Бюрократизація в умовах недемократичних політичних систем у значній більшості випадків призводить до таких наслідків як: відчуження працівника від результатів праці; підміна мети засобами (більша зацікавленість у дотриманні правил, чим у результаті); перекладання відповідальності на "плечі" інших; ворожість до людей "ззовні", прагнення обмежити спілкування з ними; стереотипізація.

Хоча в історії XIX–XX століть відбувається зростання ролі бюрократії в усіх сферах суспільного життя, у кінці XX століття у розвинутих демократичних системах суспільства складається раціональне її використання в контексті нейтралізації її негативних якостей. Якщо "веберівська" бюрократія служить в умовах високостратифікованого авторитарної системи суспільства, в якій пересічний громадянин "не заперечує" бюрократу, то бюрократія в США та розвинутих демократичних політичних системах країн Західної Європи в кінці XX століття діє зовсім в інших умовах, за яких і громадяни, і законодавці ефективно протидіють засиллю бюрократії.

Рівень бюрократизації залежить від рівня демократизації політичної системи: "згортання" демократії створює сприятливі умови для тотальної бюрократизації суспільства, а для зменшення рівня "абсолютизації бюрократії" потрібне "зростання" демократії.

Бюрократична система створює бюрократичний тип особистості, якому М. Вебер [4] надавав культурного значення, а В. Уайт [9] і Е. Тоффлер [10–12] – організаційного й технологічного. Бюрократична

система вимагає від службовців виконавчої дисципліни, визнання ієрархічних відносин "начальник – підлеглий" і потребує людей з відповідними рисами характеру. При цьому сучасне соціокультурне середовище характеризується загальною деградацією цінностей і "трансліює" моральну кризу на всі підсистеми суспільства, зокрема, і на структури адміністративного управління. У результаті, "корпоративний дух" завдяки тиску інтересів формалізованої організації вивиснується над універсальними етичними цінностями і моральними критеріями діяльності службовців.

Сучасний бюрократичний тип особистості можна охарактеризувати як такий, що відзначається занепадом веберівської "протестантської етики" і її заміною новою "соціальною етикою", яка відзначається прихильністю корпоративним принципам. Діяльність особистості такого типу, в сучасних умовах суспільного розвитку, більшою мірою визначається критеріями ефективності, ніж моральними вимогами. Бюрократичний тип особистості є найбільш розповсюдженим і затребуваним сучасною системою організації праці.

У сучасному світі, навіть, у країнах зі стабільною демократичною політичною системою, наявна тенденція неухильного зростання кількості службовців у загальній чисельності зайнятого населення, "влада канцелярії" також значно зміцнює і розширює масштаби своєї діяльності, отримуючи контроль над політичними партіями та засобами виробництва.

Хоча бюрократи не мають політичної легітимності, а отже, не несуть політичної відповідальності, разом з тим посилюється тенденція політизації бюрократії, що окремими дослідниками визначається як одна із загроз для політичної системи сучасної демократії. Все частіше бюрократія в політичній сфері перебирає на себе політичну роль, виконує політичні функції, і є не лише інструментом, механізмом реалізації політичних рішень. Державна бюрократія виконує функцію не просто виконавця вироблених політиками рішень, а стає впливовим суб'єктом прийняття рішень і пошуку ефективних моделей їхньої реалізації через більші можливості роботи з інформацією, освіченість, компетентність, знання та досвід адміністративного управління.

Для обмеження посилення політизації як тенденції сучасної бюрократії, а також для забезпечення наступництва в управлінні після зміни політичного керівництва потрібен "захист" бюрократії від політичної кон'юнктури. Деполітизації бюрократії в сучасному суспільстві може сприяти досвід країн розвинутої демократії, зокрема правові механізми, які були застосовані у свій час в політичній практиці Німеччини, США та Великобританії [1–3].

Для реалізації цього завдання у Німеччині до другої половини XIX століття чиновникам заборонялося користуватися своїм активним виборчим правом і домагатися обрання в парламент. У США ще у 1887 році був прийнятий Закон Пендлтона, спрямований на демонтаж партійної "системи здобичі", положення якого на сьогодні кодифіковано у параграфах 602, 603, 606, 607 Титулу 18 Зведення законів США і забороняють політично вмотивовані перестановки федеральних службов-

ців, політичну діяльність у федеральних установах, а також у 1939 році – Закон Хетча, що заборонив державним чиновникам брати участь у виборчих кампаніях у будь-якій якості й використовувати службове становище в інтересах політичних партій [1].

Крім того, у країнах розвинутої демократії, як правило, чітко зафіксовано перелік політичних посад в системі державного управління. У Великобританії з часу введення принципу відповідальності уряду перед парламентом існує поділ чиновництва на "політичне" і "неполітичне", посада постійного деполітизованого першого заступника міністра. Відповідно до вимоги розмежування сфер політики й адміністрування всі чиновники, що займають посади в державному апараті, діляться на змінюваних (близько 100 чоловік) і незмінюваних. У випадку перемоги на виборах опозиційної партії бюрократія залишається практично незмінною, змінюється лише її найвищий і найтонший шар, відповідальний за формування державної політики.

Проблема політизації бюрократії, як небезпечної тенденції її сучасного розвитку, посилюється через те, що більші можливості роботи з інформацією, освіченість і професіоналізм бюрократії дають їй, зазвичай, значну перевагу перед виборними представниками демократії. І тому, хоча реалізація принципів демократії передбачає здійснення управління державою всенародно обраними представниками, бюрократія, в демократичній політичній системі сучасного суспільстві домагається можливості впливати на процес вироблення і прийняття політичних рішень.

Після розпаду Радянського Союзу та зміни політичної системи України відразу почався процес перетворення і створення власної нової системи державної влади та її організаційних структур, але здійснювалося це, як і в соціалістичний період розвитку держави, на основі міркувань вищих посадовців без серйозних наукових обґрунтувань і публічного обговорення. Наука і громадськість, на початковому етапі демократизації політичної системи сучасного українського суспільства, до вирішення проблем бюрократії не допускалися. У вітчизняній науці в цей період феномен бюрократії тривалий час використовувався у зв'язку з комуністичною перспективою або як вимір недемократичності політичної системи радянського суспільства.

Безсистемність багатьох перетворень у державній сфері, дискредитація базових цінностей радянського суспільства і, насамперед, інтелектуальної праці самого чиновника були характерними тенденціями у трансформації бюрократії після проголошення Україною незалежності.

Модель професійної бюрократії в політичній системі сучасного українського суспільства повинна виходити з орієнтирів, визначених у Конституції України [8] та Законі України "Про державну службу" [7], на побудову демократичної, соціальної, правової держави. Державна бюрократія в Україні повинна характеризуватися як організаційно оформлена спільнота призначуваних посадових осіб, яка здійснює професійну діяльність щодо реалізації державної політики та надання адміністративних послуг відповідно до встановлених норм, правил і процедур. Ці особи є державними

службовцями і мають відповідні службові повноваження, але не мають політичної легітимності, отже, не несуть політичної відповідальності.

Запропонована характеристика державної бюрократії спрямоване акцентувати увагу на її надмірній політизації в умовах демократизації сучасного українського суспільства, і на потребі розмежування понять "політик" та "державний бюрократ", адже перших – підтримують виборці, а других – самі політики призначають на різні посади для реалізації своїх політичних рішень.

У політичній системі суспільства бюрократія в Україні перебирає на себе політичну роль, виконуючи політичні функції, а не є лише механізмом реалізації політичних рішень. Вона виконує функцію не просто виконавця вироблених політиками рішень, а стає активним "гравцем політичного поля" та суб'єктом прийняття політичних рішень.

Оскільки державна бюрократія в сучасному українському суспільстві характеризується надмірною політизацією та бюрократизацією, то не варто було в новому Законі України "Про державну службу" [6], який набрав чинності з 1 січня 2014 року, розширювати її функції, вилучати визначення посадової особи, яке звучувало функції державної бюрократії до організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих, і, навпаки, доречно було б посилити у Статті 13 цього закону вимоги щодо політичної неупередженості державного службовця [6], використавши досвід країн розвинутої демократії, зокрема правові механізми, які були застосовані у свій час в політичній практиці Німеччини, США та Великобританії [1–3]. В цьому контексті прийняття Закону України "Про адміністративні послуги" [5] є безумовним кроком вперед, але це не в повній мірі вирішує дану проблему.

Державну бюрократію, пов'язану між собою не законами та метою служіння громадянському суспільству, а круговою порукою, ціль якої задовольнити особисті інтереси, за аналогією з терміном "суверенна демократія", можна визначити як "суверенну бюрократію", яка не залежить від суспільства, якому належить суверенітет, вийшла з під його контролю і сама стала "суверенною".

Перехідні процеси в пострадянській Україні від тоталітарної політичної системи до демократичної, синтез різних елементів авторитаризму, бюрократизму й народжених капіталістичних структур, призвели спочатку до виникнення такої специфічної системи державного управління як бюрократично-фінансова з притаманним їй злиттям інтересів великих фінансово-промислових груп і державної бюрократії, при певному домінуванні останньої. Але, на сьогодні, "суверенна бюрократія" в Україні втрачає свій "суверенітет", адже бюрократично-фінансова система державного управління перетворилася в крайню свою фазу – олігархічно-бюрократичну, коли переважна маса ресурсів власності концентрується в руках економічної олігархії, а владні повноваження здійснює, контролювана олігархією, державна бюрократія, яка прагне отримання матеріальних благ через канали політичної ренти, а громадянське суспільство перетворюється на заручника олігархічно-бюрократичної системи.

Сучасне українське суспільство потребує поступової дебіюрократизації (обмеження сфери діяльності й функцій бюрократії в суспільстві) та демократизації всіх сфер суспільно-політичного життя на основі оптимізації механізму "виробництва" й "надання" бюрократичних послуг. У цьому контексті без посилення застосування та впровадження, й поширення передових у сучасному світі автоматизованих електронних інформаційних технологій діяльності бюрократії у демократичній політичній системі суспільстві обійтись фактично неможливо, що й повинно стати, як предметом подальших наукових досліджень, так і нагальним завданням сучасної політичної практики.

1. Батрименко О.В. Деякі аспекти становлення англо-американської моделі бюрократії // Політологічний вісник: 36-к наук. праць. – К.: "ІНТАС", 2012. – Вип. 60. – С. 224-232.
2. Батрименко О.В. Особливості становлення та розвитку континентальної моделі бюрократії // Політологічний вісник: 36-к наук. праць. – К.: "ІНТАС", 2012. – Вип. 59. – С. 382-391.
3. Батрименко О.В. Бюрократія в сучасному суспільстві: сутність, роль та тенденції розвитку. Монографія. – К.: Академвидав, 2012. – 304 с.
4. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения / [пер. с нем. М.И. Левина, А.Ф. Филиппов, П.П. Гайденко под ред. Ю.Н. Давыдова] – М.: Прогресс, 1990. – С. 644-706.
5. Закон України "Про адміністративні послуги" від 06.09.2012 № 5203-VI // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5203-17> – Назва з екрану.
6. Закон України "Про державну службу" від 17.11.2011 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4050-17> – Назва з екрану.
7. Закон України "Про державну службу": за станом на 24 січня 2008 року / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парламентське видавництво, 2008. – 22 с.
8. Конституція України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua> – Назва з екрану.
9. Стюарт Крейнер: Библиотека избранных трудов о бизнесе. Книги, сотворившие менеджмент / [пер. с англ. А. Трактинский]. – М.: ЗАО "Олимп-Бизнес", 2005. – 368 с. – С. 338-341.
10. Тоффлер Э. Адаптивная корпорация // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология. – М.: Academia, 1999. – С. 448-464.
11. Тоффлер Э. Третья волна. / [пер. с англ. Барабанов С., Бурмистров К., Бурмистрова Л., Заритовская З., Комарова Е., Кротовская Н., Кулагина-Ярцева В., Микиша А., Москвина-Тарханова И., Руднева Е., Татарина К., Хмелик Н. под ред. П.С. Гуревича]. – М.: АСТ, 1999. – 784 с.
12. Тоффлер Э. Шок будущего. / [пер. с англ. Е. Руднева, Л. Бурмистрова, К. Бурмистров, И. Москвина-Тарханова, А. Микиша, А. Мирер, В. Кулагина-Ярцева, Н. Хмелик, Е. Комарова]. – М.: АСТ, 2002. – 557 с.

Надійшла до редколегії 17.02.14

О. В. Батрименко

ПРОБЛЕМЫ БЮРОКРАТИИ В СИСТЕМЕ СОВРЕМЕННОЙ ДЕМОКРАТИИ

Статья посвящена исследованию проблем развития бюрократии в системе современной демократии. Особое внимание уделено исследованию проблем отечественной бюрократии в условиях становления демократии в современной Украине.

Ключевые слова: бюрократия, демократия, бюрократизация, политизация бюрократии, политическая власть, политика, государство.

O. V. Batrymenko

PROBLEMS OF BUREAUCRACY IN THE SYSTEM OF MODERN DEMOCRACY

The article investigates the development problems of bureaucracy in the system of modern democracy. Particular attention is given to studying the problems of the national bureaucracy in the conditions of democracy in modern Ukraine.

Keywords: bureaucracy, democracy, bureaucratization, politicization of bureaucracy, political power, policy, state.

ПРОБЛЕМА ДОТРИМАННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ

Розглядається проблема дотримання прав та свобод людини і громадянина в умовах демократичного транзиту. При цьому аналізуються різні моделі демократичного транзиту, розглядається вплив на даний процес політичної культури і політичних традицій. Також розглядається правова специфіка в умовах демократичних перетворень.

Ключові слова: демократія, демократичний транзит, політична система, верховенство права, конституційні права і свободи.

Демократичний транзит можна охарактеризувати як перехід держави як соціально-економічної та політико-юридичної системи від авторитарного режиму правління до демократичного. Звертаючись до аналізу різних політологічних концепцій, можна виокремити декілька моделей демократичного транзиту. Варто відзначити, що в основі побудови цих моделей лежить акцентування різних аспектів процесу демократизації суспільства.

Так, в якості першої спроби створення моделі демократичного транзиту можна вважати динамічну модель Д. Растоу, яка розглядає основні фази переходу до демократії і спрямована на аналіз головних аспектів демократичного транзиту. В якості фундаментальної основи та детермінанти демократичного транзиту в моделі Растоу служить поняття національної єдності. Дана категорія означає те, що більшість громадян потенційної демократії не повинна володіти сумнівами або робити міслені обмовки, щодо факту їх приналежності до політичної спільноти. Саме відсутність цих негативних тенденцій дозволить, за Растоу, уникнути внутрішнього політичного розколу в суспільстві і надати політичним змінам консенсуального характеру. Якщо ж у суспільстві не функціонує ідея національної єдності, то, відповідно, немає єдиної платформи для національної самоідентифікації. Саме з цієї причини багато політичних факторів не зустрінуть однозначну позитивну підтримку в соціумі.

В якості підготовчої фази демократичного транзиту, за Растоу, виступає фаза, характерною рисою якої виступає зовсім не плюралізм, який розглядається в якості властивості "усталеною" демократії, а, навпаки, поляризація політичних інтересів [4, с. 5–7]. Саме в такий період на політичній сцені з'являється нова еліта, яка організовує раніше роз'єднані соціальні групи і спрямовує їх на узгоджені політичні дії. При цьому зміст проблемних соціально-економічних чи політичних питань буде варіюватися залежно від країни.

У другій фазі – фазі прийняття політичних рішень, відбувається укладення пактів, в результаті яких відбувається вироблення та рецепція певних демократичних правил. Можна сказати, що саме в даному періоді формується узаконена політична партійна опозиція. Так, частина політичних лідерів держави приймає усвідомлене рішення визнати політичне

різноманіття в суспільстві й інституціоналізувати для його втілення основоположні демократичні механізми. У зв'язку з тим, що в результаті даної політичної угоди повинні бути чітко визначені її умови та наслідки, досить значну роль тут відіграє вузьке коло політичних лідерів (наприклад, представники владних кіл і лідери політичної опозиції). Також до потенційних учасників даного процесу можна віднести групи, що відкололися від основних протиборчих сторін. Прийняття політично виваженого рішення на даній стадії можна розглядати як акт відкрито вираженого консенсусу.

Кінцева фаза демократичного транзиту, за Растоу – фаза "звикання". Так як політика складається не тільки з конкурентної боротьби, а й з процесу соціальної адаптації результатів демократичних перетворень, у цій фазі відбувається своєрідне закріплення цінностей демократії, а також політичних процедур та інститутів. Як правило, саме на даній стадії законодавчо закріплюються демократичні нововведення в правовій базі держави (наприклад, визнаються і гарантуються політичні права та свободи особи, плюралізм думок та ідеологій, закріплюється кілька форм власності тощо). Крім того, в цій стадії виробляється практика багатосторонніх обговорень важливих соціально-політичних питань, апробуються та інституціоналізуються різні форми дії опозиції, її взаємодія з силами, що стоять при владі.

Дещо іншу модель, що представляє причини та умови демократичного транзиту, подав у своїх роботах Адам Пшеворський. У динаміці дана модель складається з двох періодів, а саме, з періоду лібералізації та періоду демократизації. Останній період, в свою чергу, поділяється на два етапи – вивільнення з-під авторитарного режиму і конструювання демократичного правління.

Слід зазначити, що Пшеворський виокремлює не тільки позитивні, а й, у певному плані, негативні моменти демократії. Так, він визначає демократію в якості системи впорядкованої неорганізованості або організованої невизначеності. При авторитаризмі або тоталітарному ладі соціально-політична картина та пов'язані з нею соціальні очікування мають закінчену схему. Масам певною мірою зрозуміло хто здійснює владу та що очікувати від даного режиму. А в умовах невизначеності потрібен якийсь час для соціальної адаптації в нових політичних реаліях. "Демократія – це система вирішення протиріч, в якій результати залежать від того, що роблять сторони, але жодна сила не контролює те, що відбувається. Результати розв'язання певного протиріччя невідомі жодній з політичних сил, які борються, бо наслідки їх дій залежать від дій інших та їх не можна передбачити" [3, с. 30].

Перший період, за Пшеворським – лібералізація, ґрунтується на формуванні в соціумі незалежних від держави громадських рухів. У даному випадку авторитарному режимові загрожує не підрив легітимності його влади, а наявна можливість громадянської контрреґемонії, формування в масовій свідомості поглядів незбіжних з офіційною ідеологією. При цій ситуації наявність колективних альтернатив надає окремій особистості можливість політичного вибору. Саме масові рухи починають диктувати

ритми перетворень, ставлячи істеблішмент перед вибором: чи застосовувати репресії, чи вводити до складу виборних органів нових членів від нових політичних рухів, або повністю передавати владу опозиційним рухам.

Проекти лібералізації, пропоновані політичними силами, що належать до авторитарного істеблішменту, як правило, передбачають певну контрольовану псевдопрозорість політичного простору. Зазвичай подібні проекти формуються в результаті розбіжностей в авторитарному блоці, що породжуються різного роду сигналами про ймовірну політичну кризу, про масові заворушення, про розростання дисидентського руху. У даній ситуації проекти лібералізаторов зазвичай спрямовані на зниження соціальної напруженості, вирішення найгостріших політичних протиріч і зміцнення бази існуючого політичного режиму (іноді, за рахунок популістських засобів). Основна мета даних кроків полягає в тому, щоб, не випускаючи з рук політичні важелі правління суспільством, дозволити самостійну організацію громадянського суспільства та залучити нові політичні сили в існуючі авторитарні інститути. Таким чином, процес лібералізації безпосередньо співвідноситься з тим, наскільки її результативність збігається з зацікавленістю або ціннісною орієнтацією представників правлячої еліти (авторитарного блоку).

Як було сказано вище, за стадією лібералізації йдуть етапи вивільнення з-під авторитарного режиму і конструювання демократичного правління.

У стадії вивільнення з-під авторитарного режиму важливу роль відіграє співвідношення різних сил на політичній авансцені. Так, Філіп К. Шміттер у своїй роботі "Роздуми про громадянське суспільство та консолідацію демократії" виокремлює такі політичні сили: прихильники твердої лінії; реформатори всередині авторитарного блоку (які можуть як бути лібералізаторами, так і не бути ними); помірковані; радикали, що знаходяться в опозиції. Прихильники твердої лінії правління, як правило, є представниками репресивних структур авторитарної держави (поліції, силових органів, органів державної безпеки, юридичної бюрократії тощо). Реформатори ж рекрутуються як з політиків, що функціонують у рамках режиму, так і з деяких груп, що не входять безпосередньо в державний апарат (наприклад, керівники місцевих органів, господарські керівники). Помірковані і радикали (як основні представники опозиційних течій) можуть представляти різні політичні інтереси [7, с. 18–19].

Процес вивільнення з-під впливу авторитаризму може відбутися тільки в результаті політичного консенсусу між реформаторами та поміркованими. Однак дана угода може виникнути в декількох випадках. По-перше, якщо реформатори та помірковані досягли консенсусу, щодо політичних інститутів, при якому надані їм повноваження мали б помітний політичний вплив у демократичній системі. Також, якщо реформатори в змозі домогтися згоди на певні політичні дії прихильників твердої лінії або за допомогою будь-яких засобів нейтралізувати або обмежити їх вплив. Крім того, з'являється шанс на досягнення консенсусу, якщо помірковані здатні контролювати дії радикалів.

Процес вивільнення від авторитарного правління неминує перетікає в етап конструювання демократичного правління. Групи, які фігурують у конфлікті з приводу утворення та функціонування демократичних інститутів, стикаються з цілою низкою проблем. Прикладом подібних конфліктних питань може виступити орієнтація на політичне суперництво або вирішення питань шляхом укладення договорів, внесення змін до існуючої законодавчої бази або прийняття нових законів, розмежування сфер компетенції тощо.

Важливе значення при вирішенні головних питань конструювання демократичного правління має співвідношення політичних сил в період, коли приймається інституційна структура. Тут Пшеворський висуває три можливих сценарії ймовірних подій. Якщо співвідношення політичних сил нерівноважне, то інститути ратифікують це співвідношення. При цьому інститути будуть функціональні, тільки якщо зберуться початкові умови і початкове співвідношення. Крім того, якщо співвідношення сил рівноважне, може відбутися низка непередбачених подій: почнеться громадянська війна чи буде досягнуто домовленості щодо нежиттєздатних інститутів. Однак, якщо співвідношення політичних сил невідомо, інститути сформулюють сильну систему контролю і балансів і зберуться, не дивлячись на перипетії у політичній та соціальній сфері.

Заключна частина процесу демократизації реалізується шляхом переговорів політичних еліт. "Результати демократичних процесів визначаються додаванням певних правил, що складають структуру інституту, до загальних наслідків децентралізованих дій ... Сучасне представницьке демократичне суспільство виробляє результати, які є швидше продуктом переговорів лідерів політичних сил, ніж продуктом загального дорадчого процесу" [3, с. 32]. В цілому, аналізуючи конструктивні аспекти моделі Пшеворського, варто відзначити, що вона ґрунтується на виокремленні особливої ролі характеру співвідношення політичних сил, що беруть участь в конфлікті й досягнення ними консенсусу.

Моделі демократичного транзиту Растоу та Пшеворського мають ряд загальних переваг і недоліків. Розглядаючи їх позитивні сторони, хотілося б виокремити, що обидві моделі вказують на можливість недемократичної альтернативи політичних змін, а також розглядають в якості основи демократичних перетворень угоду політичних еліт. Істотним недоліком розглянутих конструкцій є бажання їх авторів "прив'язатися" у процесі розгляду транзитологічних моделей до умов конкретної країни або групи країн. Тобто, сфера застосування даних моделей не є загальною, а обмежується низкою факторів.

Слід зазначити, що в сучасній політичній науці робляться спроби створення синтетичних моделей демократичного транзиту, в яких узагальнюються різні нюанси побудови демократії в різних країнах (наприклад, модель О. Г. Харитонової) [6]. Конструювання синтетичних моделей демократичного транзиту дозволяє виокремити та охарактеризувати основні етапи демократизації, виявити загальну логічну структуру дій при їх реалізації. З іншого боку, жодна модель демократизації не в змозі

врахувати багаточисленні фактори, що виникають при цьому процесі і розглянути всі можливі сценарії ймовірних подій і змін.

При становленні демократичної форми правління істотне значення має процедура розробки та прийняття конституції як вищого закону. Оптимальним варіантом є досягнення консенсусу з основних питань, віднесених до сфери конституційного регулювання. Так, для забезпечення стабільності та легітимності демократичного режиму, має велике значення не тільки форма нових інститутів і структур, але і як пройде період консолідації демократії, адаптації соціуму до нового політичного механізму. На даному етапі виникає проблема трансформації лояльності. Слід враховувати, що процес формування та початку дії соціальних механізмів відбувається не у вакуумі. У суспільстві зберігаються колишні групи інтересів, колишні соціальні та політичні погляди, політична традиція. Можуть спостерігатися прихильність до авторитаризму в масовій свідомості, порівняння функціонування соціальних інститутів при старому, усталеному політичному режимі, й у нових, нестабільних умовах. За цих умов перед демократією постає проблема врахування інтересів в процесі заміни авторитарних структур. Вона фокусується в "дилемі ката" (як вчинити з лідерами авторитарних режимів? Тут доречно згадати долі Муссоліні і Чаушеску) і проблеми обмеження впливу силових структур (наприклад, військових) при новому політичному режимі.

Слід зазначити, що всі умови, що враховуються в моделях демократичного транзиту (перехід від авторитаризму до демократії, зміни в правовій та економічній системі та ін.), створюють відчуття соціальної нестійкості, інституційної незавершеності держави в даній динамічній стадії. Динаміка, постійні зміни у правовому полі можуть послужити причиною прояву правового нігілізму. "Політична демократія тісно пов'язана зі свободою особистості. Демократії можуть зловживати й зловживали індивідуальними правами та свободами людини, а добре відрегульована авторитарна держава може в дуже значній мірі забезпечити своїм громадянам безпеку і порядок. Проте в цілому кореляція між існуванням демократії та існуванням особистої свободи дуже велика" [5, с. 39]. Однак, саме в умовах демократичного транзиту, проблема прав та свобод людини і громадянина стає особливо актуальною.

Виступаючи як вища форма відображення державної волі, закони характеризуються найбільшою юридичною силою стосовно інших правових актів і виступають у якості фундаменту всієї державно-правової системи. Під час проголошення верховенства права в державній системі стверджується також і пріоритет конституційних принципів (як відносно державних органів різних гілок влади, так і щодо конституційних прав і свобод особи) у правовідносинах на всіх рівнях. Крім того, саме за допомогою законів забезпечується механізм реалізації демократичних інститутів і прав особистості, створюється база і оптимізуються процедури їх судового захисту.

Регламентація реалізації прав і свобод особистості, надання їм процедурної форми характеризується двоїстою природою. З одного боку, існує реальна необхідність у подібних діях, так як самі по собі демокра-

тичні форми і процеси (особливо в умовах демократичного транзиту), не забезпечені надійним законодавчим регулюванням, можуть стати джерелом хаотичних процесів, перетворюючи тим самим демократію в охлократію. З іншого боку, надмірна деталізація процедури здійснення громадянських прав і свобод створює умови для бюрократизації і може виступати як фактор, що стримує громадянську ініціативу й, відповідно, негативно впливає на розвиток громадянського суспільства.

Крім регулювання діяльності політичних інститутів, саме закон спрямований на забезпечення і гарантування юридичного статусу особистості. Крім того, з цього критерію виникає самостійний принцип правової держави, що полягає у взаємній відповідальності особистості і суспільства, особистості і держави. Даний принцип не тільки надає індивідууму спектр різноманітних прав, а й встановлює певні регулятивні обмеження. Відображення цих моментів ми можемо зустріти в працях багатьох мислителів. Так, Іммануїл Кант в "Метафізиці моралі" зазначав: "З приватного права у природному стані випливає постулат публічного права: ти повинен при відносинах неминучого існування з усіма іншими людьми перейти у правовий стан, тобто в стан розподіляючої справедливості. Підставу для цього можна аналітично вивести з поняття права в зовнішніх взаєминах у протилежність насильству (*violencia*)" [2, с. 226].

Взаємну відповідальність держави і особистості можна трактувати як самостійний юридичний принцип. Цей своєрідний спосіб обмеження політичної влади відображає морально-юридичні нюанси у взаєминах між державою, як носієм політичної влади і громадянином (підданим) як учасником її реалізації. Встановлюючи і визнаючи в законодавчій формі певну свободу особистості, сама держава, як суб'єкт права, не повинна бути вільною від правових обмежень у власних рішеннях і діях. Як вказував Фарід Закарія в своїй роботі "Майбутнє свободи: неліберальна демократія в США і за її межами" дотримання прав людини в державі, "досягається не просто викладом списку прав, а створенням системи, за якої уряд не зможе їх порушувати" [1, с. 168]. За допомогою закону держава повинна брати на себе певні зобов'язання з метою забезпечення рівності та справедливості у відносинах з громадянами, громадськими організаціями або іншими державами. Вирішення подібних завдань характеризується наявністю декількох рівнів і регулюється цілим спектром правових актів (від міжнародних договорів до внутрішнього законодавства). Слід звернути увагу на той факт, що законодавчі норми, що закріплюють основи правового статусу людини і громадянина, співвідносяться з нормами багатьох державно-правових інститутів і галузей права і цей зв'язок є обопільним.

При визначенні правового статусу особистості має значення не тільки закріплений за індивідуумом фактичний обсяг прав і свобод, а й аспекти, що зачіпають їх реалізацію та використання. Виходячи з тих аспектів, визначаються механізми державного забезпечення рівності прав і свобод людини і громадянина, діяльність держави щодо їх дотримання та охорони, визначаються межі у реалізації прав і свобод, і коли допускається їх обмеження, і коли функціонують юридичні механізми захисту

прав і свобод людини і громадянина. Саме принципи правового становища особистості визначають основні риси статусу всіх членів суспільства, поширюються на всі без винятку права і обов'язки незалежно від того, якою галуззю права вони зафіксовані. Конституційне закріплення отримали основні принципи правового статусу особистості, взаємопов'язані з фундаментальними аспектами концепції прав людини. Варто зосередитися на розгляді цих принципів більш докладно.

В якості фундаментального принципу, що регулює правовідносини між державою і особистістю, виступає принцип юридичної рівності. Цей принцип характеризується поєднанням двох аспектів, а саме: рівністю всіх перед законом і судом та рівністю прав і свобод людини і громадянина. Рівність перед законом і судом означає, що закон і його положення у рівній мірі обов'язкові для всіх членів суспільства. Суд, при розгляді конкретної справи і винесенні вердикту, повинен керуватися тільки законом й не брати до уваги не передбачені законом особливості (соціальні, економічні, політичні тощо) особи, яка звертається за судовим захистом або відповідає перед судом за свої дії. Рівність прав та свобод людини і громадянина означає, що цивільні права та свободи визнаються за всіма індивідуумами у рівній мірі і не допускається дискримінація у здійсненні прав з яких-небудь підстав (національних, релігійних, статевих тощо).

Правовий статус особистості базується на презумпції невід'ємності прав та свобод людини і громадянина та неприпустимості їх обмеження. Однак неприпустимість обмеження прав і свобод зовсім не означає абсолютизацію даного принципу. Такі кримінальні покарання як позбавлення волі та конфіскація за своєю суттю є звуженням прав та свобод людини (у першому випадку особистих прав, у другому – економічних), але їх накладення можливо тільки набравши законної сили вироком суду в строго встановленому процесуальному порядку.

Крім того, в певних соціально-економічних чи політичних ситуаціях може виникнути реальна необхідність тимчасового обмеження прав та свобод. Однак, законодавство (включаючи конституційний рівень) обмежує межі, порядок і причини подібних обмежень.

Розглядаючи співвідношення прав людини і прав громадянина необхідно відзначити їх певну нееквівалентність. Права людини в своїй основі виникають з доктрини природного права, а права громадянина базуються на позитивному праві, хоча і ті й інші характеризуються невід'ємністю. Крім того, права людини є вихідною, базовою категорією. Права ж громадянина включають в себе ті права, які закріплюються за особою в силу її спеціального юридичного зв'язку з державою (громадянство чи підданство). Права громадянина, як правило, знаходять закріплення в тексті конституції або, в окремих випадках, в спеціальних юридичних документах. Наприклад, у Великобританії, в якості подібних документів виступають "Біль про права" та "Хабеас корпус акт", що встановлюють правове становище осіб та гарантії його забезпечення. Таким чином, громадянин (або підданий) тієї чи іншої держави володіє комплексними правами, які відносяться як до загальних прав людини, так і до

прав, позитивно закріплених державою. Саме за допомогою закону й оптимального законодавчого регулювання забезпечується статус особистості, при якому людина вже не виступає в ролі підлеглого при всесильному державному апараті, а є особистістю, що володіє соціально значущими якостями і реальними юридичними гарантіями своїх прав і свобод. Саме від цих аспектів залежить активна і зацікавлена діяльність людини, завдяки якій формуються тенденції громадянської ініціативи і, відповідно, повноцінного демократичного громадянського суспільства.

1. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за её пределами / Ф. Закария [Пер. с англ.; под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Ладомир, 2004. – 383. с. 2. Кант И. Метафизика нравов / И. Кант // Сочинения в 6-ти томах. Т. 4. Ч. 2. [Сост. и пер. с нем. В. Ф. Асмус и др.]. – М. : Мысль, 1965. – С. 107–438. 3. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский [Пер. с англ. Бажанова В. А.]. – М. : "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2006. – 320 с. 4. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. Растоу // Полис. – 1996. – №5. – С. 5 – 15. 5. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон [Перевод с английского Л. Ю. Пантшой]. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368. с. 6. Харитонова О. Г. Генезис демократии. Попытка реконструкции логики транзитологических моделей / О. Г. Харитонова // Полис. – 1996. – №5. – С. 70–79. 7. Шмиттер Ф. К. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. К. Шмиттер // Полис. – 1996. – №5. – С. 16–27.

Надійшла до редколегії 17.02.14

И. А. Каневский

ПРОБЛЕМА СОБЛЮДЕНИЯ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА В УСЛОВИЯХ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ТРАНЗИТА

Рассматривается проблема соблюдения прав и свобод человека и гражданина в условиях демократического транзита. При этом анализируются различные модели демократического транзита, рассматривается влияние на данный процесс политической культуры и политических традиций. Также рассматривается правовая специфика в условиях демократических преобразований.

Ключевые слова: демократия, демократический транзит, политическая система, верховенство права, конституционные права и свободы.

I. Kanevsky

HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS COMPLIANCE IN A DEMOCRATIC TRANSIT

The problem of the rights and freedoms of man and citizen in a democratic transit is reviewed by author of the article. Different models of democratic transit and their influence on the process of political culture and political traditions are analyzed. The legal specifics in terms of democratic reforms is also considered.

Keywords: democracy, democratic transit, the political system, rule of law, constitutional rights and freedoms.

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ РОСІЇ, США І КИТАЮ ІЗ КРАЇНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

Автор доводить, що основними чинниками ускладнення військово-політичної та безпекової взаємодії в регіоні Центральна Азія є: інтернаціоналізація внутрішньо-регіональних загроз, їхній перехід із регіонального на глобальний рівень; різне розуміння загроз та підходів до їхнього вирішення у керівництва країн регіону та великих позарегіональних акторів.

Ключові слова: Центральна Азія, безпековий простір, безпекові відносини, внутрішньо-регіональні загрози, екстремізм, наркотрафік, позарегіональні актори.

Військово-політичні та безпекові відносини в Центральній Азії зумовлені інтернаціоналізацією регіональних загроз, які набули транскордонного характеру і становлять реальну загрозу не лише сусіднім державам, а й позарегіональним гравцям.

В українській науковій думці Центральній Азії загалом, та особливо тематиці взаємодії та суперництва в регіоні великих держав, приділяється менше уваги, ніж в російських та американських дослідженнях. У той же час, ряд ґрунтовних праць з проблематики даного регіону, у т. ч. монографій та дисертаційних досліджень, опублікували такі вітчизняні дослідники, як А. Гончарук, В. Гусаков, Р. Жангожа (Джангужин), Д. Дорофеев, М. Дорошко, Г. Ісакова, Є. Камінський, Б. Канцелярук, С. Кравченко, В. Кузнєцов, П. Ленський, В. Маляров, О. Маначинський, Ю. Павленко, Б. Парахонський, Ю. Пахомов, О. Сенченко, Р. Сирінський, М. Таран, І. Ткаченко, С. Толстов, С. Федуняк, С. Шергін, Н. Шпакова та ін.

У своїх дослідженнях українські автори більше акцентують увагу на проблематиці становлення колишніх центральноазійських держав як самостійних суб'єктів міжнародних відносин, вивчаючи чинники, що сприяють та є перепонами на цьому шляху. Крім того, українські дослідники приділяють значну увагу питанням побудови країнами Центральної Азії взаємин із провідними світовими геополітичними гравцями. Такі акценти вітчизняних дослідників цілком зрозумілі, адже після розпаду СРСР перед Українською державою постали схожі проблеми.

Сукупність проблем безпеки в Центральній Азії можна розділити на внутрішньо-регіональні виклики і загрози, а також зовнішні, тобто такі, що впливають з геополітичного положення країн регіону та дій позарегіональних гравців. До поточних викликів внутрішнього регіонального характеру можна віднести: зростання в регіоні ролі політичного ісламу, активізацію діяльності рухів та організацій, що його пропагують, незважаючи на їх заборону; зростання політичного екстремізму в Киргизстані і Таджикистані; поширення наркоторгівлі; загострення конфліктів, в основі яких лежать етнічні та кланові розбіжності. До основних зовнішніх чинників слід віднести геополітичне суперництво великих держав за вплив на регіон, а також комплекс проблем, пов'язаних із Афганістаном, вклю-

чаючи експорт екстремізму, наркотрафік і прогнозовані негативні наслідки виводу союзницьких військ.

Частина західних та російських експертів обстоюють думку, що на сьогоднішній день основні проблеми, пов'язані із безпекою в Центральній Азії, сконцентровані не навколо геополітичного суперництва великих держав, а навколо дефіциту демократії та відсутності можливостей для моделей політичного управління, які стимулювали б економічне зростання і скорочення нерівності. Експерти відзначають, що несправедливий розподіл прибутків від продажу енергоносіїв, високий рівень корупції, неефективна соціальна політика та відсутність хоча б елементарних ознак демократії можуть призвести до зростання популярності радикальних течій, нестабільності та соціального вибуху в країнах регіону [9, с. 151].

Конфліктогенний потенціал регіону посилюють прикордонні територіальні конфлікти, особливо Узбекистану із Киргизстаном і Таджикистаном; проблеми міжетнічних відносин; конфлікти за водно-енергетичні ресурси, які можуть бути використані позарегіональними гравцями у "своїх політичних іграх" [4]; комплекс проблем, пов'язаних із ситуацією в Афганістані та похідною від неї загрозою наркотрафіку.

З 1990-х рр. в регіоні триває процес будівництва нової безпекової платформи, що має багато вимірів і структурних рівнів. Вона ґрунтується на дво- або багатосторонній взаємодії держав в регіоні, залученні зовнішніх позарегіональних гравців, створенні структур багатосторонньої взаємодії. Проте поки що зарано говорити про формування цілісної регіональної системи безпеки через відсутність ряду необхідних факторів. Зокрема, одним із них є відсутність тісного взаємозв'язку між державами регіону на основі спільних підходів до безпекових питань (якщо не рахувати створення всіма п'ятьма країнами регіону в 1997 р. зони, вільної від ядерної зброї).

У питаннях безпеки, так само, як і в економічних питаннях, держави Центральної Азії більше зорієнтовані на співпрацю із позарегіональними акторами, ніж на посилення внутрішніх зв'язків. Частково такий феномен зумовлений різними підходами до визначення пріоритетності загроз і викликів безпеці. Особливо гострі суперечки викликає різне бачення проблематики водних ресурсів.

Іншим фактором, що впливає на формування регіональної системи безпеки, є різне розумінні безпеки як цінності державами Заходу та країнами Центральної Азії: якщо для західного світу безпека – це захист основних потреб громадян, зокрема, прав людини, то для країн Центральної Азії безпека дорівнює поняттю "стабільність". Зокрема, владна еліта, говорячи про загрози безпеці держав, має на увазі стабільність власних авторитарних режимів і держави як інституту. Таке неспівпадіння ціннісних установок істотно ускладнює ефективність співпрацю західних держав та окремих інституцій, зокрема, НАТО, ЄС та ОБСЄ, на просторі Центральної Азії.

Проблеми безпекової взаємодії в регіоні варто розглядати з точок зору багатосторонніх та двосторонніх форматів. Багатосторонній фор-

мат полягає в діяльності ряду міжнародних організацій, що діють в регіоні, а саме: ОДКБ, НАТО, ШОС, ОБСЄ, ЄС, ООН.

Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ) була створена на основі "Договору про колективну безпеку" 1992 р. (т. зв. "Ташкентський пакт") [2], підписаного Росією, Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Узбекистаном і Вірменією. В 1993 р. до Договору приєдналися Азербайджан, Грузія та Білорусь. Термін дії Договору завершувався в 1999 р. і потребував окремого підписання протоколу про продовження своєї дії, що із названих країн зробили лише Росія, Казахстаном, Киргизстан, Таджикистан, Білорусь та Вірменія. Під час охолодження відносин із країнами Заходу, в 2006 р. до ОДКБ тимчасово повернувся Узбекистан, який, проте знову призупинив своє членство в 2012 р.

Метою "Договору про колективну безпеку" було об'єднання пострадянського простору під однією парасолькою безпеки (фактично – російською). Однак, від самого початку діяльність учасників об'єднання переважно не виходила за межі спільних військових навчань та військово-технічного співробітництва. Навіть інституційне оформлення ОДКБ затягнулося на 10 років – лише в 2002 р. було прийнято рішення про трансформацію об'єднання в повноцінну міжнародну організацію – Організацію Договору про колективну безпеку (ОДКБ). В тому ж році були підписані Статут та Угода про правовий статус ОДКБ, які набрали чинності з 2003 р. Вже наступного, 2004 р. в Москві Генеральний секретар ОДКБ Н. Бордюжа та Генеральний секретар ЄвразЕС Г. Рапота підписали Протокол про співпрацю між Секретаріатом ОДКБ та Секретаріатом Інтеграційного Комітету ЄвразЕС.

В 1999 р. країнами-учасниками ОДКБ був затверджений План другого етапу формування системи колективної безпеки, який передбачав формування коаліційних (регіональних) угруповань військ на східноєвропейському, кавказькому і центральноазіатському напрямках. В 2000 р. були затверджені Положення про порядок прийняття та реалізації колективних рішень на застосування сил і засобів системи колективної безпеки, Модель регіональної системи колективної безпеки, Основні положення коаліційної стратегії.

В 2001 р. було створено Колективні сили швидкого розгортання Центральноазіатського регіону колективної безпеки, в 2009 р. – прийнято рішення про створення Колективних сил оперативного реагування ОДКБ із заявленими цілями відбиття військової агресії, проведення спеціальних операцій по боротьбі з міжнародним тероризмом та екстремізмом, транснаціональною організованою злочинністю, наркотрафіком, а також для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій. Колективні сили оперативного реагування ОДКБ складаються з 10 батальйонів загальною чисельністю близько 4 тис. чоловік: три батальйони – від Росії, два – від Казахстану, решта країн ОДКБ представлені одним батальйоном. Авіаційна складова сил: 10 літаків і 14 вертольотів знаходиться на російській військовій авіабазі в Киргизстані.

Можливості ОДКБ ефективно виконувати поставлені перед ним завдання не пройшли перевірку в 2010 р., коли організація не змогла задо-

вільнити прохання Президента Киргизстану К. Бакієва, а потім Президента цієї країни на час перехідного періоду Р. Отунбаєвої про введення сил реагування ОДКБ у зв'язку із масовими заворушеннями між представниками узбецьких та киргизьких етнічних груп, що мало не переросли у громадянську війну. Проти введення військ тоді виступив Узбекистан, що за консенсусної системи фактично означало блокування прийняття рішення.

Москва одночасно вживає заходів як із реформування ОДКБ з метою перетворення на більш ефективну структуру, а також шукає можливості просувати безпекові ініціативи через СНД та ЄврАзЕС. Так, Інститут сучасного розвитку, головою ради якого є прем'єр-міністр Росії Д. Медведєв, ініціює реформування системи прийняття рішень в ОДКБ, тобто замінити консенсус на прийняття рішень простою більшістю; налагодження співробітництва та узгодження концептуальних напрямків діяльності ОДКБ із НАТО, забезпечення часткової оперативної сумісності військового контингенту із цією організацією.

В 1999 р. в Мінську було підписано Договір про співробітництво держав-учасниць СНД у боротьбі з тероризмом. В 2000 р. Рада глав держав СНД прийняла рішення про підготовку Програми країн-учасниць по боротьбі з міжнародним тероризмом та іншими проявами екстремізму на період до 2003 р., а також про створення єдиного Антитерористичного центру СНД. Передбачалось зближення національних законодавств з боротьби з тероризмом та іншими проявами екстремізму, спільні дослідження, обмін інформацією та інші заходи. В 2002 р. прийнято рішення про створення Центральноазійського відділення Антитерористичного центру СНД, затверджена концепція співпраці у протидії незаконному обігу наркотиків та психотропних засобів. В 2003 р. було укладено Договір про співробітництво в охороні зовнішніх кордонів держав-членів Євразійського економічного співтовариства [3].

Незважаючи на вжиті заходи, загалом на сьогоднішній день безпекові складові діяльності ОДКБ, СНД та ЄврАзЕС відзначаються інституційною незавершеністю, низькою ефективністю системи прийняття спільних рішень, відсутністю чіткої ідеології на основі спільних інтересів.

На відміну від ОДКБ, Північно-Атлантичний Альянс реалізує в регіоні Центральна Азія системну і комплексну програму дії. Окрім проведення військової діяльності, НАТО сприяє широкому колу програм, пов'язаних із кризовим управлінням, науково-технічним співробітництвом, екологічними, соціальними, а також різними освітніми програмами. Всі країни регіону, окрім нейтрального Туркменістану, задіяні в програмі НАТО "Партнерство заради миру", а військовослужбовці Центральноазійського батальйону (Казахстан, Киргизстан, Узбекистан) брали участь в спільних навчаннях в рамках цієї програми. В 2012 р. НАТО підписала нові договори з Казахстаном, Узбекистаном і Киргизстаном про транзит вантажів і військової техніки із Афганістану. На відміну від попередніх угод, які передбачали тільки авіаперевезення, нові домовленості відкрили сухопутні маршрути, що забезпечить Альянс гнучкою транспортною мережею для виведення військ, техніки та обладнання з Афганістану до кінця 2014 р.

НАТО розглядає Казахстан в якості одного зі своїх найважливіших партнерів на пострадянському просторі. В 2006 і 2010 рр. було підписано перший і другий цикл Індивідуального Плану дій партнерства з НАТО, згідно з якими відбувається адаптація казахської армії до стандартів НАТО.

Казахстан на саміті ОБСЄ в Астані у грудні 2010 р. висунув ідею зміцнення системи колективної безпеки, що передбачає активну взаємодію між усіма безпековими інститутами, що діють в Центральній Азії, – НАТО, ОДКБ, ОБСЄ, ШОС. Будучи головою ОБСЄ в 2010 р., Казахстан докладав зусиль з метою міжнародного визнання ролі ОДКБ у забезпеченні безпеки в регіоні [5].

Шанхайська організація співробітництва з самого початку свого створення концентрується на питаннях протидії тероризму, релігійному екстремізму і сепаратизму. Ще в 1997 р. шанхайською п'ятіркою (Китай, Росія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан) було підписано Угоду про взаємне скорочення збройних сил у районі кордону [7]. В 2001 р. була підписана Шанхайська Конвенція про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом [8]. На думку експертів російського Інституту сучасного розвитку, ШОС за активної політики Росії, може стати зачатком регіональної системи безпеки для Центральної Азії та частини регіону Перської затоки.

У той же час, донині офіційна Москва не надто підтримує ініціативи з розвитку безпекової складової ШОС, оскільки прагне сконцентрувати військово-політичне співробітництво країн Центральної Азії в рамках ОДКБ, СНД, ЄврАзЕС. Китай, в свою чергу, більше зосереджений на економічних питаннях та на проблематиці протидії розвитку сепаратистських тенденцій й ісламського екстремізму (переважно мова йде про уйгурів). Системної програми розвитку безпекової складової ШОС досі запропоновано не було.

З точки зору власне регіонального багатостороннього співробітництва, держави Центральної Азії також здійснили кілька кроків до безпекової співпраці. Наприклад, на 21 квітня 2000 р. Казахстан, Киргизстан, Таджикистан і Узбекистан підписали Договір "Про Спільні дії у боротьбі з тероризмом, політичним і релігійним екстремізмом і транснаціональною організованою злочинністю". Окрім того, Казахстан, Киргизстан і Узбекистан підписали угоду "Про вічну дружбу".

В 1995 р., за ініціативи США, в місті Джамбулі було створено перший в Центральній Азії об'єднаний миротворчий підрозділ під назвою "Центразбат" у складі трьох батальйонів – казахстанського, киргизького і узбецького. Батальйон мав сприяти підтримці стабільності в регіоні, обміну інформацією тактичного характеру між учасниками, напрацьовувати досвід у проведенні миротворчих операцій та маневрів з охорони безпеки. Була проведена серія навчань. Проте, проіснувавши 5 років, "Центразбат" розпався на національні миротворчі формування.

Окрім багатостороннього інституалізованого формату співробітництва великих держав з країнами Центральної Азії в рамках регіональних та міжнародних універсальних організацій, взаємодія відбувається і в

формі підписання двосторонніх угод про співпрацю в безпековій сфері, військово-технічне співробітництво та надання фінансової допомоги. Більшість таких угод пов'язані із виконанням завдань коаліції НАТО в Афганістані і не торкається актуальних для регіону питань етнотериторіальної напруженості, конкуренції за енергетичні та водні ресурси.

Росія з кінця 1990-х рр. уклала ряд угод про військове та військово-технічне співробітництво із Узбекистаном, Таджикистаном і Киргизстаном. Російські прикордонники несуть охорону таджицько-афганського кордону. Окрім того, в Таджикистані перебуває російська 201-ша мотострілкова дивізія, що має статус російської військової бази. Росія має військову авіабазу в Канті, причому термін її оренди був продовжений до 2032 р., за що Москва погодилася на списання півмільярда доларів киргизького боргу [1]. Росія має намір створити Об'єднану військову базу в Киргизстані, яка буде включати, окрім вказаної авіабази, вузол зв'язку МВФ в Чуйській області та випробувальний центр військово-морської техніки на озері Іссик-Куль. На думку деяких експертів, це дасть їй можливість Росії стримувати експансії ні наміри Китаю, в орбіті особливого уваги якого перебуває Киргизстан [6].

В 2011 р. Киргизстан заявив про плани будівництва двох контртерористичних тренувальних центрів в південній частині країни, причому один з них буде збудований Росією, а інший – Сполученими Штатами. Такі дії обумовлені загрозою проникнення ісламістських бойовиків з Таджикистану, а також військових з Узбекистану.

Воєнна присутність США в Центральній Азії поєднується із наданням економічної та фінансової підтримки. Саме завдяки цьому інструменту США в очах країн регіону виглядають привабливіше, ніж Росія. Маючи зацікавленість у стабілізації обстановки в регіоні, Вашингтон також висловлює готовність бути медіатором в переговорах, зокрема, завдяки таким зусиллям Узбекистан і Таджикистан зробили деякі кроки до зближення позицій щодо прискорення вирішення питань, пов'язаних із делімітацією кордону та розмінуванням деяких його ділянок.

В 2001 р. Узбекистан підписав зі США угоду про довгострокову співпрацю у сфері безпеки, згідно з якою на авіабазі в Ханабаді було розквартировано близько 3 тис. військовослужбовців США. В тому ж році Ташкенту була надана допомога на розвиток збройних сил обсягом 55 млн. доларів, в у 2002 р. – вже 160 млн. доларів. Аеропорт "Навої" забезпечував більшість потреб американців у транзиті невійськових вантажів для контингенту в Афганістані. Узбекистан розраховує на американські інвестиції в заплановану вільну індустріально-економічну зону "Навої". США хотіли б в майбутньому перетворити аеропорт на трансконтинентальний транспортно-експедиційний авіавузол, який зв'яже Далекий Схід, Південно-Східну Азію, Південну Азію і Європу. В узбецькому місті Термезі орендує військову базу Німеччина, яка також має свій контингент в Афганістані.

Таджикистан надав свій повітряний простір і аеродром в Кулябі для ВПС США та їх союзників. Аеродром не є авіа базою, а виступає в якості

транзитного пункту дозаправки і обслуговування авіатехніки. США запропонували Таджикистану програму співробітництва у сфері боротьби з міжнародним тероризмом, співпрацю в боротьбі з контрабандою наркотиків, проведенні регіональних військових навчань, обмін інформацією, військову освіту, а також надання гуманітарної і технічної допомоги. США пообіцяли Таджикистану допомогу в технічному оснащенні кордону з Афганістаном і підготовці кваліфікованих фахівців для охорони кордону (раніше він перебував під охороною російських прикордонників).

Вашингтон також обіцяє значні інвестиції в розвиток інфраструктури Таджикистану – про це в 2012 р. заявила посол США в країні Е. Джейкобсон. США в 2011 р. інвестували мільйони доларів в будівництво Національного тренувального центру збройних сил Таджикистану, що матиме статус бази, в місті Турсунзаде. Проводиться широкий спектр спільних заходів військово-навчального характеру.

Киргизький аеропорт "Манас", що має стратегічне значення, використовується для бойової авіації США. Киргизстан отримує платню за його використання та фінансову допомогу для забезпечення прикордонної безпеки. В країні розміщують радіолокаційні станції високої потужності, центральною ланкою яких стане аеронавігаційний комплекс в аеропорту "Манас". Цю систему вже називають південною ланкою системи ПРО США. В м. Токмак створено антитерористичний навчальний центр.

В 2002 р. Киргизстан також ратифікував міжурядові угоди з рядом європейських країн та Південної Кореєю, що регулювали право перебування військових контингентів цих країн з метою здійснення технічного і тилового забезпечення антитерористичної операції в Афганістані.

В 2008 р. Казахстан ратифікував підписані зі США меморандуми про підтримку військової операції США "Непохитна свобода" в Афганістані, згідно з якими аеропорт Алмати надавався в користування США для екстреного приземлення літаків ВПС. Пізніше в користування США були надані аеропорти в Астані та Чимкенті. В 2009 р. США запросили Казахстан взяти участь у миротворчій операції з відновлення Афганістану. Обговорювалась можливість розширення участі Казахстану в Північній мережі постачань. Миротворчі батальйони "Казбат", а пізніше "Казбріг", які співпрацювали з американськими силами в Іраку, проходять спільні тренування із силами НАТО. США також обговорюють з Казахстаном можливість спільного використання логістичного центру (морського порту) в Актау.

Говорячи про відносини США з Казахстаном, варто відзначити, що на думку деяких експертів, підтримку Вашингтоном надання Казахстану права головування в ОБСЄ в 2010 р. слід розглядати як спосіб дистанціювати Казахстан від впливу Росії і зміцнити його ідентичність як євразійської поліетнічної багатовекторної держави [10, с. 37].

Єдиною центральноазійською країною, що не надала власні об'єкти для базування чи обслуговування сил коаліції, є Туркменістан. Користуючись статусом нейтралітету, країна обмежилась наданням гуманітарної допомоги афганському населенню та надання свого повітряного простору з цією метою.

Китай активно розвиває двостороннє співробітництво в галузі безпеки із Казахстаном – з огляду на діяльність в цій країні синьцзянських сепаратистів та проживання в Синьцзян-Уйгурському автономному районі 1,5 млн. казахів. Оскільки Казахстан отримав у спадок від СРСР потужний ВПК, в кінці 1990-х рр. була підписана серія угод про поставки в Китай торпед казахського виробництва. Військова доктрина Казахстану приділяє прикордонному співробітництву із Китаєм та взаємодії у боротьбі з наркотрафіком першочергове значення.

Китай висловлює стурбованість американською присутністю в Казахстані та Таджикистані, надає фінансову допомогу збройним силам обох країн. В 2007 р. Китай екіпував армію Туркменістану, в 2009 р. зобов'язався кредитувати Узбекистан на суму 3,7 млн. доларів з метою оснащення державного кордону. В 2004 р. Китай підписав із Узбекистаном Угоду про співробітництво в боротьбі з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом, згідно з якою було накладено заборону на створення уйгурських організацій в Узбекистані.

Китай брав участь у спільних військових навчаннях в рамках Шанхайської організації співробітництва, які проходили, зокрема і в Синьцзян-Уйгурському автономному районі. В 2006 р. Китай брав участь в багатосторонніх антитерористичних навчаннях в Узбекистані, а також аналогічних спільних навчаннях з Таджикистаном і Киргизстаном. У липні 2009 р. відбулись навчання ШОС "Мирна місія 2009" на північному сході Китаю і в районі Хабаровська.

Отже, військово-політична взаємодія країн Центральної Азії із великими державами відбувається як в рамках багатосторонніх форматів співробітництва, так і на рівні двосторонніх відносин. Переважно таке співробітництво концентрується навколо наступних напрямків: розміщення військових баз на території країн регіону, військово-технічне співробітництво, спільні навчання, підготовка кадрів тощо. Таке співробітництво відбувається на взаємовигідній основі, оскільки країни Центральної Азії отримують платню і фінансову допомогу за використання своїх об'єктів.

Разом з тим малоімовірно прогнозувати, що в регіоні Центральна Азія за участю великих держав буде сформований інтегрований безпековий простір із узгодженими інтересами всіх сторін та розподілом відповідальності за підтримку стабільності в регіоні серед усіх зацікавлених суб'єктів. На нашу думку ефективним і взаємовигідним вирішенням проблеми стабілізації ситуації в регіоні після виведення коаліційних військ із Афганістану могло б стати багатостороннє залучення на рівні таких організацій, як НАТО, ОДКБ, ШОС, ОБСЄ. Реалізація такої стратегії відповідала би довгостроковим інтересам всіх сторін, об'єктивно зацікавлених у стабільності та миру в регіоні Центральна Азія.

1. Алымбеков М. Киргизия – Россия: новый уровень сотрудничества [Електронний ресурс] // ИноСМИ. – 20/09/2012. – Режим доступа: <http://www.inosmi.ru/sngbaltia/20120920/199516738.html>. – Название с экрана. 2. Договор о коллективной безопасности (Ташкентский договор) от 15 мая 1992 г. // Сборник документов по международному праву / Под ред.

К. Токаева. Алматы: САК, 1998. – Т. 1. – С. 109–110. 3. Договор о сотрудничестве в охране внешних границ государств-членов Евразийского экономического сообщества [Электронный ресурс]. – Евразийское экономическое сообщество. Официальный сайт. – Режим доступа: <http://www.evrazes.com/docs/view/49>. – Название с экрана. 4. Каримов И. В регионе может начаться война [Электронный ресурс] // ИноСМИ. – 13/09/2012. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/sngbaltia/20120913/199096072.html>. – Название с экрана. 5. Лаумулин М. Виртуальная безопасность Центральной Азии. ОДКБ в преддверии ухода НАТО из Афганистана [Электронный ресурс] // Россия в глобальной политике. – 5 сентября 2012. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Virtualnaya-bezopasnost-Tcentralnoi-Azii-15646>. – Название с экрана. 6. Панфилова В. Наступательный визит Путина в Киргизию. Объединенная военная база РФ будет соседствовать с ПРО США [Электронный ресурс] // Новая газета. – 20.09.2012. – Режим доступа: http://www.ng.ru/cis/2012-09-20/6_kirgizia.html. – Название с экрана. 7. Соглашение между Республикой Казахстан, Кыргызской Республикой, Российской Федерацией, Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой о взаимном сокращении вооруженных сил в районе границы. 24.04.1997 (г. Москва) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kazakhstan.news-city.info/docs/sistemsl/dok_pegdcz.htm. – Название с экрана. 8. Шанхайская Конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом (Шанхай, 15 июня 2001 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1168301>. – Название с экрана. 9. Blank S. J. Whither the new great game in Central Asia? / S. J. Blank // Journal of Eurasian Studies. – July 2012. – Vol. 3, Issue 2. – P. 147–160. 10. Central Asia Seminars. The 2nd GCSP–NUPI–OSCE Academy Seminar: "Central Asia 2009". Seminar Rapporteur: Diana Golikova. – Geneva Centre for Security Policy. – GCSP Geneva Papers No. 13. – 2010. – 50 p.

Надійшла до редколегії 17.02.14

М. 3. Мурашкина

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ РОССИИ, США И КИТАЯ СО СТРАНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Автор доказывает, что основными факторами усложнения военно-политического и безопасного взаимодействия в регионе Центральной Азии есть: интернационализация внутрирегиональных угроз, их переход из регионального на глобальный уровень; разное понимание угроз и подходов к их урегулированию у руководителей стран региона и сильных позарегиональных акторов.

Ключевые слова: Центральная Азия, безопасное пространство, безопасные отношения, внутрирегиональные угрозы, экстремизм, наркотрафик, позарегиональные акторы.

M. Murashkina

MILITARY AND POLITICAL RELATIONS BETWEEN RUSSIA, USA, CHINA AND CENTRAL ASIA COUNTRIES

The author argues that the main factors of complexity of military, political and security cooperation in the region of Central Asia are: the internationalization of inter threats, their transition from a regional to a global level, a different understanding of threats and approaches to their solution at the helm of the region and major extra-regional actors.

Keywords: Central Asia, the security space, security relations, intra-regional threats, extremism, drug trafficking, extra-regional actors.

**ДО ВИТОКІВ БІЛІНГВІЗМУ В УКРАЇНІ:
ОСВІТА В УКРАЇНІ 1944–1989 рр.
(історико-політологічний аналіз)**

Розглядаються особливості формування двомовного середовища в Україні, освітня політика держав, до складу яких належали українські етнічні землі. Визначаються основні тенденції освітньої політики в Україні в 1944–1989 рр., що вплинули на розвиток українсько-російського білінгвізму.

Ключові слова: мова, білінгвізм, освітня політика.

Проблеми вітчизняного мовно-культурного розвитку не втрачають своєї актуальності впродовж доби сучасної Української держави, адже незалежність не виправила наслідків асиміляції українців за імперських та тоталітарних часів, проявляючись у поширенні масового білінгвізму українців.

Одним з основних політичних чинників формування двомовності українського населення була освітня політика держав, до складу яких належали українські етнічні землі. Вітчизняні дослідники М. Бистра, О. Жабенко, Н. Ломінська, І. Лопушинський, Л. Масенко, С. Сворака, О. Сергійчук, Г. Січкаренко, Б. Ступарик, Т. Усатенко та зарубіжні А. Каппелер, Дж. Мейс, Г. Льюїс, Б. Комрі приділили значної уваги освітній політиці попередніх режимів на українських теренах, залишивши, однак, поза увагою вплив радянської системи освіти на формування білінгвізму в УРСР, що й визначило мету наукової розвідки.

Після звільнення території України від німецьких військ відновлення радянської системи освіти здійснювалось швидкими темпами. До початку 1944–1945 навчального року в Україні діяло майже 24 тис. шкіл, де навчалося 4132 тис. учнів і працювало 145 тис. вчителів, а через рік – більш як 27 тис. шкіл з контингентом 4902 тис. учнів і 176 тис. вчителів.

Велика увага приділялася цій роботі в західних областях УРСР, що ускладнювалось жорстокою братовбивчою війною. До початку 1944–1945 навчального року в регіоні працювало тільки 5,7 тис. шкіл. В них налічувалося трохи більше 840 тис. учнів і 23,3 тис. вчителів, з яких понад 10 тис. прибули сюди зі східних областей.

Відновлювала свою роботу вища школа. На листопад 1943 р. у містах Лівобережної України в 38 вузах нараховувалось близько п'ятсот професорів і викладачів. А до кінця 1944–1945 навчального року у 153 вузах працювало вже 6 тис. осіб, серед них 650 докторів і 1018 кандидатів наук.

Особливість організації вищої школи в західних областях УРСР полягала у політичній недовірі радянської влади до місцевої професури та усуненні більшості її представників з вузівських кафедр. Ядром нових кадрів стали майже 200 викладачів, доцентів і професорів, направлених сюди зі східних областей [8, с. 132–134].

У повоєнні роки, разом із відновленням радянської освітньої системи, продовжувала здійснюватись політика русифікації України. 1946 року

був прийнятий новий український правопис, що вже надто зближував українську мову з російською [4, с. 16]. Знаряддям форсованої русифікації стала освітня реформа, проведена в Радянському Союзі, починаючи з кінця 1958 року. Реформа освіти ввела в законодавство положення про вільний вибір мови навчання та вільний вибір вивчення другої мови у російських школах, що закріпило панівне становище російської мови в системі шкільної освіти [6, с. 50].

У зрусіфікованому суспільстві, за умов відсутності мотивації для вивчення та використання української мови, створених радянським тоталітарним режимом, надання батькам права самим вибирати, якою мовою вчитимуться їхні діти, призвело до того, що в містах УРСР, за винятком західних областей, майже всі школи стали російськомовними. Українську мову в таких школах фактично було зведено до рівня факультативної [11, с. 349]. У порівнянні з 1955–1956 навчальним роком у 1958–1959 кількість учнів у школах з російською мовою навчання збільшилася на 182 тис., а з українською – зменшилася на 2,5 тис.

Під впливом мовної політики СРСР в освітній сфері активно формувалась регіональна складова білінгвістичної ситуації в республіці та вісь "місто-село" (панування російської мови в містах – української в сільській місцевості, переважаюче україномовне середовище і в містах, і не селі зберігалось лише на Заході УРСР). Російськомовними були головним чином школи міські. У великих промислових центрах, передусім на Сході та Півдні України, вони переважали абсолютною кількістю і числом дітей, які в них навчалися. Скажімо, в м. Сталіно 98 % учнів отримували освіту в школах з російською мовою викладання, в Харкові – 87 %, в Одесі – 87 %, в Горлівці – 91,3 %. У Кримській області на той час було лише три школи з українською мовою навчання, які відвідувало ледь більше 600 учнів. Навіть у Києві, столиці Української РСР, у 1959–1960 навчальному році дві третини учнів загальноосвітніх шкіл здобували освіту російською мовою. У перший же рік дії шкільного закону кількість російськомовних шкіл республіки зросла на 143 одиниці [1, с. 449–450].

Крім того, російській мові надавалися переваги у поділі класу на групи. Усі вчителі російської мови мали надбавки до заробітної плати. За бажанням батьків у 1960–1980-х рр. діти могли не вивчати української мови в школах з російською мовою навчання. Такі процеси негативно позначилися не лише на українській школі, а торкнулися і шкіл національних меншин – вціліли тільки деякі з них [12, с. 112].

У 70-х рр. XX ст. форсування "об'єктивного процесу зближення націй" на Україні продовжувалось. Здійснене протягом 1970-х – першої половини 1980-х років витіснення української мови з системи освіти ілюструють статистичні дані за 1987 р. Тоді в Україні у 4500 російських школах навчалось більше половини всіх учнів. У Києві з 300 тисяч учнів українською мовою навчалось лише 70 тисяч.

У 1978 р. було видано Постанову ЦК КПРС про посилення вивчення і викладання російської мови та літератури, у 1983 р. – Постанову про посилене вивчення російської мови, поділ класів в українських школах

на дві групи та підвищення зарплатні вчителям російської мови на 15 % [5, с. 12–13].

Активізувалось витіснення української мови з вищої освіти та науки. Викладання в усіх вищих навчальних закладах (крім окремих гуманітарних предметів) і професійно-технічних училищах було переведено на російську мову. Цей процес не оминув навіть Галичини. На Сході й Півдні російська мова остаточно заступила національну у сфері наукового спілкування [6, с. 70].

Л. Масенко наголошує, що програми посиленого вивчення російської мови були спрямовані передусім на руйнацію тих середовищ живомовного українського спілкування, які ще зберігались у сільських місцевостях України. Завдання зросійщення українського села через систему шкільної освіти було цілком відверто сформульовано у низці збірників з питань культури російського мовлення в Україні. "Найефективнішою є боротьба за культуру російського мовлення в середній школі, особливо в початкових класах", – зазначалося в одному з них. І далі: "В українських селах переважає одномовне мовленнєве середовище (українське), а в містах – двомовне, тому що там більший доплив різномовного населення і люди користуються і російською, і українською мовою. Щоб випрацювати психологічну здібність вільно переключатися з української мови на російську, потрібне стійке двомовне середовище. В українському селі це може бути локальне середовище – школа".

Перед нами, продовжує дослідниця, чітка програма механізму денационалізації через етап двомовності – молодше покоління слід навчити перемикати мовленнєвий код з українського на російський, а далі – перехід цього покоління на російську одномовність – лише справа часу.

Як в усіх радянських текстах, призначених для маніпуляції масовою свідомістю, руйнівну для української мови роль перехідного етапу двомовності, спланованого для молодшого покоління, тут завуальовано прикметником стійкий у словосполученні "стійке двомовне середовище". Таке означення слід кваліфікувати як цілковито антинаукове, оскільки двомовне комунікативне середовище не може бути стійким. Кожна спільнота – чи то сільська громада, чи населення мегаполісу, чи об'єднання громадян у межах держави – завжди тяжіє до одномовності. Поширення двох мов у колективній комунікації зазвичай призводить до мовного конфлікту і має наслідком витіснення тієї мови, яка перебуває у слабшій позиції [6, с. 71–72].

Загальну тенденцію здійснюваної радянською владою мовно-національної політики в царині освіти повоєнного періоду дозволяє зрозуміти висновок А. Каппелера: після періоду певної гнучкості близько 1972 р. паралельно із загальним зовнішньополітичним "прикрученням гайок" розпочалася більш репресивна національна політика, яка протривала аж до початку 1980-х років. В Україні та інших республіках відбулися хвилі чисток. Участь неросіян у політичному житті центру скоротилася. Знову робився наполегливіший наголос на навчання російською мовою, російська повинна була стати "другою рідною мовою" всіх наро-

дів Радянського Союзу. Як і за пізнього царизму, офіційна політика підхопила російські національні та антиєврейські тенденції, не приєднуючись, однак, до крайніх націоналістичних та антисемітських течій у російському суспільстві [2, с. 289].

Усвідомлюючи значну роль мови у формуванні особистості й визначенні індивідуальності кожного народу та приділяючи максимальну увагу російській мові, офіційна мовна політика, спрямована на приниження соціальної ролі національної мови корінного і найчисельнішого населення республіки – українців, призвела до різкого звуження сфери її вживання. Імперський досвід показав, що оволодівати російською мовою з 5-го чи навіть 2-го класу вже пізно – у 1980–1981 рр. запроваджується обов'язкове вивчення російської мови в дошкільних закладах та з першого класу – в школах [10, с. 67–68]. На початок "перебудовного" періоду в Україні російською мовою здійснювалося навчання майже половини учнів [11, с. 349].

Система освіти працювала на створення " нової історичної спільноти – радянського народу", при цьому вона слугувала потужним знаряддям русифікації українців. До 1989 року частка учнів у школах з українською мовою навчання складала 47,5 %, тоді як частка українців у складі населення УРСР – 72,7 %. Більшість таких шкіл припадала на сільську місцевість та маленькі міста, за винятком західних регіонів. У двох найбільших індустриальних центрах республіки (Донецьку й Луганську) українських шкіл на той момент не було зовсім, хоча частка етнічних українців тут складала понад 50 % [3, с. 122]. Для 700 тис. українців Криму не було жодної української школи.

Загалом в Україні лише 3,5 % дітей, які пішли в 1990 р. в перший клас, до цього виховувалися в дитячих садках з українською мовою та 14,5 % – в садках, де вживалися і українська, і російська мови. На цей час 95-відсотковою російською мовою проводилися заняття у вузах, технікумах й профтехучилищах. Жодне з 45 профтехучилищ Києва не працювало в українському мовному режимі. На 75 % російськомовними були дитячі садки [1, с. 455].

Вища школа характеризувалась тотальною ідеологізацією та політизацією навчального процесу й виховання, наукової та педагогічної творчості; жорсткою централізацією управління та фінансування, уніфікацією й одержавленням; низьким рівнем академічних свобод, самоорганізації ВНЗ; позбавленням студента можливості будувати власну траєкторію навчання; відторгненням від національної культурно-історичної спадщини, русифікацією; відмежованістю від світової науки й освітнього досвіду.

До кінця 1980-х рр. система вищої освіти в Україні включала 146 ВНЗ (серед них 9 університетів), у яких навчалось понад 850 тис. студентів з 400 спеціальностей. У ВНЗ викладання відбувалося переважно російською мовою. Мінвуз України не поспішав втілювати заходи для поширення української мови у ВНЗ. Так, незважаючи на наявність відповідних умов, зокрема, постанови ЦК Компартії України від 27 грудня 1988 р., керівництво багатьох ВНЗ не проявляло ініціативи у збільшенні кількості навчаль-

них курсів, що викладалися українською мовою, забезпеченні їх відповідною навчально-методичною літературою, організації наукових досліджень з національної проблематики. Діловодство, нормативні документи Мінвузу України залишались російськомовними до квітня 1989 р.

Практично не видавалося навчальної літератури українською мовою (лише 10–12 % на рік), забезпеченість якою у більшості ВНЗ становила від 1 % до 15 %. Якщо, наприклад, у 1946 р., на території УРСР було випущено для вищої школи 106 назв підручників, з яких 90 – українською, а 16 – російською мовою, то в 1980 р. – відповідно 38 і 422 [7, с. 123].

Аналізуючи причини невиконання Закону "Про мови в Українській РСР" (28 жовтня 1989 р.) у вищій освіті, Г. Січкаренко наводить наступні:

- 1) потужна русифікація, яка працювала в системі освіти на створення "нової історичної спільноти – радянського народу";
- 2) відсутність сприятливих умов для впровадження української мови навчання особливо на Сході республіки (на що, як правило, звертало увагу керівництво вузів);
- 3) невисокий соціальний статус української мови;
- 4) наявність суржику;
- 5) невеликий відсоток українців з вищою освітою, порівняно з росіянами та русифікованими спільнотами [9, с. 12–37].

В результаті російська мова стала домінуючою в усіх сферах суспільного життя України, активно витісняючи українську з її власної території. На виробництві, в управлінських структурах, в армії панувала російська мова. Загальну русифікацію молоді забезпечувало майже повсюдне російськомовне викладання предметів у вузах та технікумах республіки.

Отже, радянська доба дала початок кардинально новому шляху розвитку української мови – від злету часів українізації до планомірного витіснення з усіх царин суспільного життя під кінець 80-х рр. XX ст. В контексті здійснюваної Радянським Союзом асиміляційної політики білінгвізм став засобом збереження російської мови в УРСР на початку радянських часів, потім містком від українізації до двомовності, по тому – від двомовності до російської одномовності в процесі формування нової ідентичності у повоєнний період – "радянського народу".

Потрібно зазначити, що від часів УНР, коли було створено двомовну систему освіти, і до завершення радянського періоду існування України освітня політика радянської влади мала наслідком звуження двомовної сфери в освіті на користь російської мови за рахунок мови української (в результаті реформи 1958 р.). Білінгвізм українців розглядався як місток до російської одномовності. Незважаючи на формальне існування двомовної освіти, радянська освітня система набагато ефективніше впливала на асиміляцію українців, аніж система освіти Російської імперії, та у 80-х рр. XX ст. призвела до катастрофічних наслідків.

1. Гриневич В., Даниленко В., Кульчицький С., Лисенко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі: радянський проект для України / В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. – К. : "Наукова думка". – 2004. – Т. II. – 526 с. 2. Каппелер А. Росія як

поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер; [переклад. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун]. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – XII+360 с. – (=Історія країн світу, 2). 3. Касьянов Г. Україна 1991 – 2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К. : Наш час, 2007. – 432 с. 4. Лесюк М. Життя духовного основа // Доля моєї мови. Науково-популярне видання / М. Лесюк. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. – С. 6–18. 5. Масенко Л. Мова і політика // Л. Т. Масенко. – К. : Соняшник, 1999. – 100с. 6. Масенко Л. Мова і суспільство: Постколоніал. вимір / Л. Т. Масенко. – К. : Вид. дім "КМ Академія", 2004. – 163 с. 7. Мельник І. Міжнаціональні відносини: радянський експеримент та історичні реалії // І. А. Мельник. – К. : Либідь, 2006. – 468 с. 8. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.) / віп. ред. Ю. О. Курносов. – У 3-х кн. Книга III. – К., 1994. – 171 с. 9. Січкаренко Г. Трансформація вищої освіти в незалежній Україні: [монографія] // Г. Г. Січкаренко. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2009. – 362 с. 10. Степаненко М. Історія української мови / М. І. Степаненко. – К., 1998. – 149 с. 11. "Українізація" 1920 – 30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / за ред. В. А. Смолія. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 392 с. 12. Усатенко Т. Українська національна школа: минуле і майбутнє (український вибір) / Т. П. Усатенко. – К. : Наукова думка, 2003. – 285 с.

Надійшла до редколегії 17.02.14

Л. В. Панасюк

**К ИСТОКАМ БИЛИНГВИЗМА НА УКРАИНЕ:
ОБРАЗОВАНИЕ НА УКРАИНЕ 1944–1989 гг.
(историко-политологический анализ)**

Рассматриваются особенности формирования двуязычной среды на Украине, политика в сфере образования государств, в состав которых входили украинские этнические земли. Определяются основные тенденции образовательной политики на Украине в 1944–1989 гг., их влияние на развитие украинско-российского двуязычия.

Ключевые слова: язык, билингвизм, политика в сфере образования.

L. V. Panasyuk

**TO THE ORIGINS OF BILINGUALISM IN UKRAINE:
THE EDUCATION OF UKRAINE FROM 1944 TILL 1989**

The author considers peculiarities of the bilingual environment in Ukraine; educational policy states belonging to the Ukrainian land. The basic trends of the educational policy of the Ukraine during 1944–1989, which influenced the development of Ukrainian-Russian bilingualism.

Keywords: language, bilingualism, educational policy.

АНАЛІЗ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

В статті охарактеризовано генезис аналізу державної політики в Україні. Визначено та розглянуто основні характеристики аналізу державної політики. Проаналізовано комплекс перешкод на шляху становлення та широкого використання аналізу державної політики в Україні.

Ключові слова: аналіз державної політики, дослідження державної політики, ефективність державного управління.

Проблема підвищення ефективності та результативності вироблення й реалізації державно-управлінських рішень, є актуальною для будь-якої держави. Особливо це стосується країн, що розвиваються – до яких можна віднести і Україну. Основою діяльності державного механізму є науково розроблена державна політика в тій чи іншій сфері суспільного життя. В останні роки українське суспільство все більше і більше проявляє стурбованість щодо змісту державної політики, її результатів та наслідків. Об'єктивною основою такої стурбованості є соціально-економічний стан нашої держави, який незважаючи на значні ресурсні можливості з кожним роком погіршується. Суб'єктивним фундаментом є накопичення відповідних знань, які дають можливість фахово оцінювати державно-управлінські рішення і розробляти відповідні рекомендації для дій органам державної влади. Тобто і суспільство, і влада розуміють, що нинішня система прийняття рішень не відповідає реаліям часу, сьогодні питання публічної політики не можуть бути вирішені однією людиною, вони вимагають участі широкого кола суб'єктів та системного, перманентного і комплексного використання експертно-аналітичного інструментарію.

Успіх провідних країн світу багато в чому можна пояснити стрімким розвитком аналізу державної політики. Він став новою управлінською технологією, яка базуючись на демократичності та прозорості процедур вироблення державно-управлінських рішень змогла подолати виклики часу і значно підвищити дієвість системи державного управління. Нагальним для України є уважне та детальне вивчення здобутків західних країн в сфері аналізу державної політики, критичне переосмислення цих знань і їх адаптація до реалій та особливостей нашої держави.

В Україні досить добре навчились захищати індивідуальні та вузько-групові інтереси, тепер настала черга навчитись суспільству відстоювати свої інтереси і налагоджувати ефективну взаємодію з державою й вибудовувати контроль над владою. Категорія "суспільне" безпосередньо пов'язана з публічною політикою та зрештою має реалізовуватись в тій чи іншій державній політиці. Українське суспільство все більше звертає увагу на якість державного управління, на сутність тієї чи іншої державної політики, на результати та наслідки тих чи інших рішень влади. На жаль, даний процес не став перманентним і системним, окрім того ще не вироблено дієвого механізму такої взаємодії і знання основ аналізу державної політики могло б стати тим фундаментом, який дав би можливість в разі підвищити дієвість, ефективність та результативність впливу суспільства на владу.

Проблематиці аналізу державної політики присвячені праці таких вітчизняних вчених як: О. Антонова, З. Балабаєва, Т. Брус, О. Валевсько-го, О. Дем'янчука, Ю. Кальниша, О. Кілієвича, В. Князева, Б. Кравченка, О. Кучеренка, В. Ребкала, В. Романова, В. Рубанова, О. Рудіка, С. Соколик, Ю. Сурміна, С. Телешуна та В. Тертички.

Нагадаємо, що державна політика – це діяльність органів державної влади з управління та керівництва суспільством на основі єдиних цілей, принципів та методів (здійснення), що передбачає підготовку, законодавче закріплення та впровадження розроблених за участю експертно-аналітичних структур загальнодержавних та регіональних цільових програм (стратегічних планів) у різних сферах суспільного життя з метою вирішення нагальних проблем чи задоволення поточних та стратегічно визначених потреб суспільства [Див. 3]. А аналіз державної політики ми розглядаємо як специфічний різновид аналітичної діяльності, спрямований на розробку та впровадження державної політики, за допомогою комплексного дослідження суспільних проблем та вироблення рекомендацій компетентним органам і посадовим особам, що приймають державно-управлінські рішення, а також на вивчення та пояснення державної політики, шляхом ґрунтового аналізу процесу вироблення, прийняття та реалізації державної політики для громадськості й зацікавлених груп.

Загалом аналіз державної політики, так чи інакше, був предметом уваги багатьох досліджень у минулі сторіччя, але докладне вивчення державної (публічної, суспільної) політики розпочалося лише у середині ХХ століття. Вперше сучасний термін аналіз політики було вжито Ч. Ліндбломом у 1958 році. Саме після Другої світової війни починається поступовий розвиток науки про публічну політику. В цей час, завдяки демократизації суспільного буття, з'являється потреба в глибокому аналізі, усвідомленні і поясненні безпосередньої діяльності влади, що оформлюється в тому чи іншому курсі дій та низці взаємопов'язаних державно-управлінських рішень. В Україні ґрунтовне вивчення аналізу державної політики почалося лише в 90-ті роки ХХ століття.

Український дослідник В. Тертичка зазначає, що в Україні відбувається еволюційний процес формування нової галузі прикладних досліджень – науки про суспільну політику (policy science) як мультидисциплінарної сфери знань, що широко використовує інструментарій значної кількості суспільних наук – політичних, економічних, юридичних, науки про державне управління та інших [5]. Також автор наголошує на тому, що науку про суспільну політику необхідно відрізнити від політичних наук (політології), яка досліджує сферу "politics". Звичайно з цим важко не погодитись, але все ж такі аналіз державної політики набагато ближчий до політології ніж до інших наук. Так варто зазначити, що предмет політології є ширшим ніж аналізу державної політики і охоплює питання оволодіння, використання і збереження влади, а спільним для них є управління і керівництво суспільством, яке, до речі, здійснюється на основі публічної влади.

Аналіз державної політики широко використовує інструментарій економічної науки в межах аналізу суспільних проблем, при обґрунтуванні державного втручання, при виборі методів та інструментів державної

політики та оцінюванні наслідків дій держави в тій чи іншій сфері суспільного життя. Юридична наука дає можливість визначити межі для державного втручання і сформулювати "правила гри" у суспільстві при виробленні й реалізації певної державної політики. Тісний зв'язок аналізу державної політики й наук з державного управління, адже державне управління є владним інструментом впровадження державної політики.

Аналіз державної політики це наука, що спирається на мультидисциплінарність, вона відмежовується від вузького дослідження політичних інститутів і процесів й акумулює досягнення інших наук: економіки, права, політології, соціології, державного управління, психології тощо. В даному контексті варто згадати В. Данна, який зазначає, що методологічне ядро аналізу політики можна охарактеризувати як форму критичного плюралізму. "Основною методологічною вимогою критичного плюралізму є триангуляція (визначення опорних точок для здійснення аналізу – І. П.): якщо аналітики намагаються вдосконалити політико-релевантне знання, вони мають застосовувати велику кількість точок зору, методів, критеріїв, джерел даних і засобів комунікації" [2, с. 28].

Критичний плюралізм передбачає комплексний підхід до аналізу державної політики: 1) комплексний характер операцій, який передбачає використання комплексних критеріїв політичних конструктів та змінних, що підвищує правдоподібність теоретичних тверджень через триангуляцію одного об'єкта за допомогою двох або більшої кількості точок відліку; 2) комплексний характер дослідницьких методів, який передбачає використання методів комплексного характеру для спостереження за процесами політики та їх наслідків, що сприяє підвищенню правдоподібності теоретичних тверджень через триангуляцію одного на основі даних, отриманих за допомогою двох або більше засобів; 3) комплексний аналітичний синтез, який передбачає синтез і критичну оцінку наявних аналізів аналогічних процесів і програм, що підвищує правдоподібність теоретичних тверджень через дослідження фонду інформації стосовно впливу політики на різні групи населення в різних контекстах; 4) багатовимірний аналіз, який передбачає включення численних змінних в моделі політики, що підвищує правдоподібність теоретичних тверджень через систематичне тестування й виключення, інтеграцію ефектів, що їх змінні неполітичного характеру справляють на кінцевий результат політики; 5) комплексний аналіз точок зору багатьох представників кіл, що мають інтерес у політиці, який передбачає дослідження інтеграційних моделей і точок зору великої кількості зацікавлених у результатах політики громадян, що підвищує правдоподібність теоретичних тверджень через триангуляцію між конкурентними казуальними й етичними уявленнями стосовно проблем і рішень, що існують у реальних умовах політики; 6) багатоперспективний аналіз, який передбачає введення в аналіз політики різноманітних аспектів – етичного, економічного, політичного, організаційного, соціологічного, культурного, психологічного, технологічного, що сприяє підвищенню правдоподібності теоретичних тверджень через триангуляцію між конкурентними уявленнями стосовно проблем і рішень; 7) мультимедійні комунікації, триангуляція з комплексними засобами передачі інформації

ції й альтернативними стратегіями комунікації знання розширює сферу релевантності знання по відношенню до політики та його потенційного використання [2, с. 29–33]. Безперечно, використання всього арсеналу критичного плюралізму в кожному дослідженні є утопічним, залучення того чи іншого аспекту залежить від мети, предмету, ресурсів та засобів, якими володіє експерт-аналітик. Але максимальна комплексність експертно-аналітичної діяльності є запорукою успішного дослідження.

Крім того, аналіз державної політики є прикладною наукою, яка спрямована на вирішення конкретних й реальних суспільних проблем. Аналіз державної політики повинен бути нормативним, завжди зберігати об'єктивність і в жодному разі не підпорядковуватися забаганкам політиків. Нормативність також передбачає неможливість розділення цілей та засобів.

Становлення та розвиток аналізу державної політики в Україні починається в середині 90-х років XX століття. За підтримки міжнародних організацій та урядів західних країн в Україні було проведено низку досліджень, стажувань для викладачів, здійснено розробку курсів і навчальних ресурсів, видано перекладені та вітчизняні монографії, підручники й навчальні посібники. Все це сприяло становленню аналізу державної політики як науки, навчальної дисципліни та сфери практичної діяльності. Провідною установою, що почала розвивати аналіз державної політики стала НАДУ. Свій вклад в даний процес також здійснив Національний університет "Києво-Могилянська академія". Значний внесок в інституціоналізацію аналізу державної політики здійснили неурядові організації та аналітичні центри, зокрема Інститут конкурентного суспільства, Інститут реформ, Український центр економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова та ін. Починаючи з 2000 року КМУ почав впроваджувати у свою роботу окремі елементи аналізу державної політики. Перманентні адміністративні реформи постійно актуалізують питання впровадження методів аналізу державної політики в теорію та практику державного управління.

Ми не будемо описувати історію зародження і розвитку аналізу державної політики в Україні у хронологічній послідовності, а зосередимося на виокремленні основних проблем та перспектив аналізу державної політики в нашій державі, це власне і є метою нашого дослідження. Тим паче, що історія розвитку та перші підсумки впровадження аналізу державної політики в Україні досить ґрунтовно викладені в збірнику документів і матеріалів "Аналіз державної політики в Україні: навчальна дисципліна, сфера професійної діяльності, галузь прикладних досліджень" укладеному О. Кілієвичем, В. Тертичкою та іншими вченими НАДУ [Див.: 1].

Отже, аналіз державної політики порівняно нещодавно з'явився в Україні як навчальна дисципліна та відповідна методологія прикладних досліджень у сфері державного управління. А, отже, закономірним є те, що розвиток будь-якого нового суспільного явища не може відбуватися без проблем. У випадку з аналізом державної політики існує цілий комплекс явних та прихованих перешкод, які мають як об'єктивне, так і суб'єктивне походження. Коротко зупинимося на основних.

1) це – усвідомлення понятійно-категоріального апарату з аналізу державної політики вітчизняними науковцями та управлінцями. Темі

адекватного перекладу та використання термінів і понять з аналізу державної політики присвячено цілий ряд публікацій українських дослідників. В них наголошується на необхідності провести детальні наукові розвідки, на підставі яких виробити спільну термінологічну політику і запропонувати її на широке обговорення наукового загалу;

2) це – відмінність у різних підходах щодо принципів та процедур вироблення державної політики в Україні та в західних країнах, що, у свою чергу, віддзеркалюється у проблемі термінології. Виправлення такого стану речей можливе лише у контексті здійснення адміністративної реформи, наближення України до світових стандартів вироблення та впровадження політики;

3) це – слабка мережа неурядових аналітичних центрів, громадських організацій, які залучені до вироблення державної політики. Невизначеність їх організаційно-правового статусу, нерозвиненість корпоративних зв'язків, обмеженість ресурсів стоять на перешкоді активного залучення потенціалу "третього сектору" до процесів державотворення [1, с. 10].

До цього переліку також можна додати, спираючись на Ю. Сурміна, такі положення:

4) закостенілість чиновників та їх страх залучення вчених для осмислення державної політики (суспільних проблем) через можливість викриття їх непрофесіоналізму;

5) невідповідність самих вчених щодо аналізу проблем реальної політики, абстрактність їх знань і методів;

6) нерозвиненість в суспільстві технологій аналітичної діяльності;

7) відсутність достатньої кількості кваліфікованих кадрів в сфері політичного аналізу, політичних технологій та аналізу політики. Мова йде загалом про недостатню, а в деяких випадках взагалі відсутність аналітичної підготовки спеціалістів в різних галузях, які могли б допомагати особам, що приймають рішення у виробленні та реалізації ефективної, результативної та дієвої державної політики;

8) ментальна проблема міркування політиками, державними службовцями та вченими в категоріях "вічної політики". Політика не розроблюється раз і на завжди, середовище державної політики є багатоваріантним, неоднозначним та нестабільним, політична кон'юнктура теж перебуває в постійному русі, тому перманентний моніторинг і постійне внесення змін в державну політику є запорукою успіху всієї системи державного управління [4, с. 160–162].

Сьогодні дуже гостро відчувається потреба у розповсюдженні і засвоєнні практичних знань щодо вироблення ефективної державної політики серед державних службовців та осіб, що приймають рішення, а створення дієвої системи використання експертно-аналітичного потенціалу є завданням номер один для будь-якої влади. У КМУ було реалізовано кілька проектів та підготовлено низку документів щодо посилення експертно-аналітичної, прогностичної та проектної складової в їх роботі. Також позитивними кроками в даному напрямі було створення в структурі Секретаріату Президента України у 2005 році трьох важливих служб, а саме: Головної служби політичного аналізу, Служби ситуативного аналізу та Служби

зведення та стратегічного планування [6]. На жаль, дана традиція не прижилася і в 2010 році ці служби було ліквідовано.

Далеко не останню роль відіграє аналіз державної політики в підвищенні ефективності реформування української держави. Існує низка проблем у взаємовідносинах влади, аналітики й реформ. Спираючись на дослідження Ю. Сурміна, виокремимо головні проблеми і визначимо основні шляхи їх вирішення [Див.: 4, с. 52–53]. Сьогодні ми можемо констатувати, по-перше, нездатність владних органів до сприйняття і використання аналітичних матеріалів, по-друге, використання органами державної влади інформації з незначної кількості джерел, по-третє, неприйняття й ігнорування владою критичної інформації від опозиції, по-четверте, загалом відсутність аналітичного супроводу діяльності державного апарату, по-п'яте, низьке ресурсне забезпечення реформ та, по-шосте, проблема підтримки реформ зі сторони населення й елітних груп. Вирішити зазначені проблеми можна за допомогою, по-перше, кадрових ротацій в аспекті просування аналітичності урядової діяльності, по-друге, збільшення кількості джерел інформації шляхом створення відповідних баз даних первинної інформації та аналітичних матеріалів, по-третє, перманентний аналіз критики опозиції та створення механізмів узгодження дій влади й опозиції, по-четверте, забезпечення комплексного аналітичного та наукового супроводу діяльності органів державної влади, по-п'яте, розробка та легітимація документів ресурсного забезпечення реформ і, по-шосте, широкомасштабне пояснення реформ населенню, створення громадських організацій підтримки реформ.

Важливим моментом в даному контексті є сприяння держави у створенні мережі неурядових аналітичних центрів. В першу чергу мова йде про створення умов для використання наукового та аналітичного потенціалу провідних вузів України. Багато наукових інституцій в Україні мають статус науково-дослідних, але теми, які вони розробляють є досить далекими від потреб практики сучасного державного будівництва. Тому необхідно оптимізувати діяльність цих установ і зблизити науку й практику. Варто створити мережу контрактних досліджень з конкретних прикладних проблем, з якими має справу сучасна держава. Окрім цього важливу роль ці інституції повинні відігравати в процесі моніторингу та оцінюванні державної політики. Також вони повинні здійснювати розвідувальні, прогностичні дослідження спрямовані на виявлення майбутніх проблем і здійснювати постановку пріоритетних проблем перед органами державної влади. Не менш важливим питанням є створення освітніх напрямів в провідних вузах для підготовки фахівців в галузі аналізу державної політики.

Варто також сказати і про те, що сьогодні аналітичне середовище в Україні не зовсім підготовлене до системного експертно-аналітичного забезпечення діяльності органів державної влади. Для цього необхідним є, по-перше, формування широкої мережі професійного навчання аналітиків державної політики, активне залучення закордонних спеціалістів, по-друге, створення аналітичних підрозділів органів державної влади, національних центрів і експертних груп, аналітичного центру системного вивчення вітчизняного й зарубіжного досвіду реформування

державного механізму, по-третє, розробка і постійне вдосконалення концепцій, стратегій, стратегічних планів і програм.

Таким чином, підсумовуючи все вищезазначене варто сказати, що аналіз державної політики лише починає розвиватися в Україні. Пройшовши перший і другий етап розвитку – ознайомлення науковців та управлінців з основами аналізу політики та його популяризація в науковому, політичному та адміністративному середовищах, цей процес загальмувався на спробах системного впливу на вироблення державної політики в Україні. На жаль, серед кон'юнктурності української політики майже немає місця науковості та аналітичності, і спроби практичного втілення методів аналізу політики в практиці діяльності уряду зазнають невдачі. І головними завданнями, які постають перед нами сьогодні є, по-перше, утвердження аналізу державної політики як прикладної науки, навчальної дисципліни та практичної діяльності, по-друге, комплексна інтеграція методів аналізу державної політики в систему прийняття та реалізації державно-управлінських рішень й по-третє, створення умов для діяльності неурядових аналітичних центрів і посилення їх участі у процесах формування та здійснення державної політики.

1. Аналіз державної політики в Україні: навчальна дисципліна, сфера професійної діяльності, галузь прикладних досліджень: збірка документів і матеріалів / [уклад. О. І. Клієвич, В. В. Тертичка]. – К. : К. І. С., 2004. – 210 с. – (Національна академія держ. управління при Президентові України. Центр дослідження адміністративної реформи. 2. Данн В. Н. Державна політика: вступ до аналізу: підручник для ВНЗ / В. Н. Данн ; [пер. з англ. Г. Є. Краснокутського ; наук. ред. М. О. Баймуратов]. – Одеса : АО БАХВА, 2005. – 504 с. 3. Петренко І. І. Сутність державної політики та державних цільових програм / І. І. Петренко // Віче (Журнал Верховної Ради України). – 2011. – No 10. – С. 23–25. 4. Сурмин Ю. П. Аналитическая деятельность: теория, методы, инструменты: учеб. для студ. высш. завед. / Ю. П. Сурмин, И. П. Бидзюра – К. : "Освита України" 2012. – 494 с. 5. Тертичка В. Наука про суспільну політику: досвід становлення в Україні [Електронний ресурс] / В. Тертичка // Суспільна політика. – Режим доступу : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/putp/2010-1/doc/2/02.pdf>. 6. Указ Президента України "Про створення Секретаріату Президента України" від 14 жовтня 2005 р. № 1445/2005 [Електронний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1445%2F2005>.

Надійшла до редколегії 17.02.14

И. И. Петренко

АНАЛИЗ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ В УКРАИНЕ

В статье охарактеризовано генезис анализа государственной политики в Украине. Определено и рассмотрено основные характеристики анализа государственной политики. Проанализировано комплекс преград на пути становления и широкого использования анализа государственной политики в Украине.

Ключевые слова: анализ государственной политики, исследование государственной политики, эффективность государственного управления.

I. I. Petrenko

THE PUBLIC POLICY ANALYSIS IN UKRAINE

The genesis of public policy analysis in Ukraine is described in the article. The basic characteristics of public policy analysis are determined and considered. The complex of barriers to establishment and widespread use of public policy analysis in Ukraine is analyzed.

Keywords: public policy analysis, public policy research, the efficiency of public administration.

ПОНЯТТЯ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ СИЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ Б. БАРБЕРА

У даній статті автор досліджує особливості поняття політичної участі в контексті теорії сильної демократії Б. Барбера крізь призму функціональних ознак процесу політичного обговорення. Вивчаються наступні функції обговорення: артикуляція інтересів, угоди і обміни; переконання; встановлення порядку денного; дослідження обопільності; почуття і когнітивні зв'язки; підтримка автономності; присутність і самовираження; переформулювання і реконцептуалізація; побудова громади як творення суспільних інтересів, загального блага і активних громадян. Доводиться думка про перевагу розуміння політичної участі в межах теорії сильної демократії у порівнянні з іншими підходами, пропонованими теоретиками ліберальної демократії.

Ключові слова: політична участь, сильна демократія, ліберальна демократія, політичне обговорення, громада, громадянин, прийняття політичних рішень.

Американський дослідник Б. Барбер розробляє теорію сильної демократії як альтернативу представницьким моделям, що на думку вченого, втратили свою актуальність і продуктивність, вони максимально вичерпали свої позитивні потужності, і сьогодні більше вирізняються негативними наслідками, аніж позитивними зрушеннями, а відтак потребують адекватної заміни. Він переконаний, що виключно сильна демократія як зразок прямої демократії може відповідати політичним реаліям сучасності, людській природі і телеології політики як такої. Безперечно, даний різновид демократичного правління не має чіткої кореляції з прямими демократією стародавнього світу, так само як і не збігається своїм інструментарієм з комунітаристськими практиками.

Сильна демократія – це така форма правління, за якої свідомі громадяни, наділені достатнім рівнем об'єктивного знання та інформації, спроможні використовуючи легальну процедуру обговорення, приймати легітимні рішення, що стосуються певної соціальної спільноти, засад її існування і найбільш гострих проблем функціонування. Тобто спільнота власноруч творить свою долю, вона самостійно розробляє рішення і продукує їх з урахуванням загального блага, і спільних цілей, які сприймаються членами громади свідомо більш важливими для кожного аніж індивідуальні і приватні.

Кожна людина є громадянином, і її життя розгортається у модусі політичної участі, а це значить, що політична активність індивідуума проявляється не з певною часовою закономірністю участі у виборах або референдумах, громадянин – це не роль, яку приміряє на себе людина час від часу, це спосіб життя, а політична участь – це єдино можлива форма розгортання людського буття. Людина і громадянин виступають синонімічними поняттями, політична участь постає сенсом процесу існування окремого індивіда і спільноти у цілому, тому що перший апіорі не можливий без другої, і навпаки, між ними яскраво виражений двосторонній когнітивний зв'язок, який неможливо розірвати, уникнути або по-

долати, він визначає логіку їхньої взаємодії, вносить ясність щодо онтологічного призначення.

Для того щоб максимально вичерпно зрозуміти сутність поняття політичної участі в контексті теорії сильної демократії Б. Барбера, нам необхідно розглянути вихідні предметно-понятійні аспекти, а саме з'ясувати зміст, що його вкладає, американський науковець, у такі дефініції як громадське обговорення, суспільна думка, громада, тобто вдатися до розгляду епістемологічного аспекту політичної участі і політики взагалі в рамках запропонованого вченим дослідницького підходу.

Б. Барбер переконаний у тому, що політичне знання має бути відокремленим від формальної філософії і відігравати роль власної епістемології, лише за таких умов політика може стати джерелом політичного знання у партисипаторному модусі. Він наголошує: "Коли політика описує суверенну царину, політичне знання є автономним і незалежним від абстрактних підвалин. Коли політика описує сферу дії, політичне знання є аплікативним або практичним і може бути змальоване як практика. Коли політика переймається підвищенням свідомості і історично змінюваними обставинами, політичне знання є умовним і гнучким щодо часу. Коли політика розуміється як продукт людської майстерності і винахідливості, політичне знання є творчим і вольовим – чимось зробленим, аніж чимось похідним чи представленим. І нарешті, коли політика є провідною сферою спільної справи (*res publica*), політичне знання є суспільним і консенсусним, аніж суб'єктивним (продуктом окремих сприйнятів або приватної мотивації) та об'єктивним (існуючим незалежно від індивідуальної волі)" [1, с. 167].

З наведеного вище матеріалу стає зрозумілим, що вчений пропонує нам відійти від політичної епістемології як формальної епістемології чистого розуму і сприймати її як практичне судження. Він намагається провести чітку межу, що розділяє ці два протилежні підходи і наводить ряд виражених аргументів. На його думку, прагматичний і саморегулюючий характер демократичної політики робить демократичне політичне знання автономним, натомість філософське знання вважається залежним і похідним від попереднього дослідження (емпіризм), від першопочаткових ідей (ідеалізм). Вчений переконаний у тому, що в силу абстрактного статусу істини, пропонованої метафізикою, вона не може відповідати суті політики. Остання має творитися на основі суспільної думки, яка виступає основним критерієм верифікації продуктивності політичного процесу. Істина у філософському прочитанні робить філософське знання залежним і похідним, статична рівновага спричинює його спекулятивний і рефлексивний характер, поняття Абсолюту і вічності прищеплюють філософському знанню незмінність, фіксована і дана реальність – представницький характер, а часткова вірогідність – діалектику суб'єктивного та об'єктивного. З вище наведеного, стає зрозумілим, що вчений переконаний у тому, що філософське знання не може слугувати теоретичним підґрунтям політики, таким може бути лише політичне знання, яке має абсолютно інші підвалини.

Отже, демократія потребує ефективної суспільної думки. Для її появи ми маємо розвивати таку форму політичної свідомості, яка посилить розуміння і симпатію мотивованих інтересами індивідів і перетворить їх на громадян, спроможних на власну переоцінку і переоцінку своїх інтересів у відповідності до новостворених суспільних норм і по-новому усвідомленого загального блага. Підсилюючи думку Б. Барбера, можемо звернутися до роботи англійського філософа XIX сторіччя Томаса Гріна "Принципи політичного обов'язку", який зазначав, що "реальність дається суспільним визнанням", а громадська думка може з'явитися виключно завдяки "спільній свідомості" [2, с. 143–144].

Осереддям сильної демократії відповідно до Б. Барбера є обговорення. Але воно не може бути виражене простою промовою. Це значно більш складний процес, який стосується кожної людини і її взаємодії з іншими за допомогою мови і лінгвістичних символів. Починаючи з Аристотеля західна культурна традиція вирізнялася визначенням політичної сфери через логос. Сучасні ліберали також проводять паралель між політикою та обговоренням, але за суттєвого зменшення ролі останнього і зведенням до найменших масштабів, перетворюючи його на інструмент символічного обміну між корисливими, але обачливими істотами.

У логіці своєї теорії Б. Барбер перш ніж вдається до деталізації функціонального значення обговорення, акцентує увагу на його трьох характеристиках: 1) процес обговорення передбачає рівнозначність слухання і говоріння; 2) процес обговорення є одночасно і емоційним, і когнітивним; 3) його інтенції спрямовані на дію і вихід за межі чистої рефлексії.

Вчений акцентує увагу на тому, що вміння слухати це не спосіб сканування слабкостей опонентів або ж прояв толерантності з боку більш слабких суб'єктів, це вміння поставити себе на місце іншого (того, хто тримає слово) бажання зрозуміти і віднайти спільне між ним і собою, це слухання загальної риторики, що у кінцевому результаті має відповідати виключно спільним цілям і загальному благу. Гарний слухач може виявитися поганим юристом, але він обов'язково буде адаптованим громадянином і чудовим сусідом. "Слухання є зрілим мистецтвом, яке своєю практикою збільшує рівність" [1, с. 175], – стверджує Б. Барбер. Окрім цього, у процесі обговорення надзвичайно вагома роль належить тиші, яка є неоцінним медіатором, адже під час паузи може виникнути співпереживання.

Стосовно діалектики емоційної і когнітивної складових у процесі обговорення Б. Барбер зазначає, що останнє виступає посередником між почуттями і встановленням причинно-наслідкових зв'язків і щодо інтересів та ідентичності, і щодо патріотизму та індивідуальності. Воно спроможне як створити спільноту, так і підтримати права, знайти консенсус і вирішити конфлікт. Воно підтримує різні форми виразу: тишу, ритуал, символ, міф, висловлення, клопотання, спокійні і галасливі маніфестації. "Сильна демократія шукає такі інституції, які б могли стати одночасно і голосом і вухом для цих явищ", [1, с. 177] – зазначає науковець.

Окрім цього, обговорення може допомогти у створенні альтернатив, спільних цілей, конкурентоспроможних бачень спільноти. Потенції обговорен-

ня підштовхують його до сфери намірів і наслідків, і роблять його більш умовним і конкретним. Політичне обговорення це не розмова про світ, це творення і перетворення світу. І постать сильного демократа за таких умов є доволі прагматичною у розумінні В. Джеймса. А сильна демократія постає прагматизмом, перекладеним на мову політики у модусі участі.

На думку Б. Барбера, функції обговорення у демократичному процесі розкриваються як мінімум у дев'яти категоріях. До них вчений відносить: артикуляцію інтересів, угоди і обміни; переконання; встановлення порядку денного; дослідження обопільності; почуття і когнітивні зв'язки; підтримку автономності; присутність і самовираження; переформулювання і реконцептуалізацію; побудову громади як творення суспільних інтересів, загального блага і активних громадян. Перші два пункти відповідають демократії ліберального зразку, шість наступних – частково знецінюються ліберальною теорією, бо не можуть бути забезпечені репрезентативними інститутами, а останній – підсумовує і узагальнює функціональний аспект обговорення. Вважаємо за доцільне розглянути кожен із перелічених пунктів більш детально.

Щодо артикуляції інтересів, угод і обмінів вчений зазначає, що у більшості теорій і практик ліберальної демократії процес обговорення виступає першопочатковим посередником в обміні, який відбувається поміж індивідами, що змагаються за максимізацію власних інтересів через ринкові інтеракції. Контракти є гарним прикладом, модель є економічною за своєю сутністю, а мова – трохи більше за математичну систему знаків. Ключовим в даному аспекті постає поняття інтересу, бо розвиває ідею індивідуалізму і антагоністичний характер взаємодії індивідів. Таке завузьке розуміння обговорення піднімає ряд проблем. Зокрема, створення клімату ворожості по відношенню до почуттів і невразливості щодо закликів мутуалізму. Сильна демократія також починає з артикуляції індивідуальних інтересів, але у ході обговорення, де учасники намагаються почути одне одного, а не вкласти вигідну угоду або перемудрувати один одного, виникає можливість переформатування індивідуальних інтересів на загальні.

В аспекті переконання вчений говорить про те, що ліберальні демократи визнають цей інструмент дієвим як і риторичу взагалі, і використовують його переважно для переконання одне одного у більшій легітимності власних інтересів. Цей інструмент пов'язується з ідеєю "раціоналізації інтересів", яка безперечно, є далекою від істинного суспільного інтересу, але принаймні, дає розуміння зв'язку приватних і загальних благ. І в даному випадку, навіть така незначна конструкція рухає політику за допомогою обговорення до повного вираження приватних інтересів, і стає сходинкою на шляху до більш сильної форми демократичного правління.

Встановлення порядку денного у ліберальних демократіях завжди було і лишається прерогативою еліт, які у свою чергу подають громадянам вироблену ними логіку актуальних проблем як samozрозумілу і фіксовану, навіть природну і другорядну по відношенню до процесу обговорення і прийняття рішень. Однак, народ, який не встановлює власний порядок

денний, не тільки втрачає життєву владу управління, а й піддає небезпеці право на обговорення і прийняття рішення. Б. Барбер пише: "Те, що вважається питанням або проблемою, і те, як ці питання і проблеми формулюються, у великій мірі визначає те рішення, що буде прийняте... Той, хто контролює порядок денний, контролює результат" [1, с. 181].

Порядок альтернатив може мати не менш важливий вплив на вибір, ніж формулювання проблеми. За справжньої демократії встановлення порядку денного не може передувати обговоренню, воно має стати його частиною. Передача порядку денного до рук еліти дорівнює, на думку вченого, відмові від прав і відповідальності. За сильної демократії порядок денний є навіть не початком обговорення, а його серцевиною, у ході дискусії питання неодноразово аналізуються і зазнають переформулювання. Порядок денний громади визначає, де і ким вона є. Він визначає симбіоз спільноти і межі останньої, аналізує плани з минулого на предмет прорахунків і помилок, і плани на майбутнє з урахуванням цілей і спробами подолати попередні недоліки. З вступної частини демократії встановлення порядку денного за партисипаторної моделі перетворюється на визначальну та глибинну функцію.

Аналізуючи дослідження обопільності, Б. Барбер говорить про те, що коли обговорення зводиться виключно до процесу ведення торгів (що є властивим ліберальній демократії), у такому випадку воно у найкращому варіанті може лише допомогти нам ліпше дослідити наші відмінності. Насправді ж, функції обговорення як проговорення (озвучування альтернатив), ведення торгів (обмін вигодами), прийняття рішень (вибір цілей) супроводжується більш складним мистецтвом розмови, яке передбачає можливість виправлень і змін. На думку вченого, свідоме звуження цих функцій віддаляє нас від реальної демократії, і істинного сенсу обговорення як такого.

Діалектика обговорення гарно змальована М. Оукшотом у роботі "Раціоналізм у політиці": "У розмові "факти" з'являються, лише щоб бути ще раз переведеними у можливість, з яких вони вирости: "упевненості" демонструються, щоб бути легкозаймистими, але не в результаті приведення у контакт з іншими "упевненостями", або сумнівами, а запалюються наявністю ідей іншого порядку; приблизні значення виявляються між поняттями, розташованими віддалено одне від іншого. Думки різних людей отримують крила і грають між собою, відповідаючи на кожен рух іншої та провокуючи одна одну до нових проявів" [3, с. 198].

Отже, по-справжньому демократичне обговорення не передбачає ієрархії або арбітражу, не визнає привілеїв та більш вигідні позиції, не знає вищої влади за сам процес обговорення. І за таких умов обговорення починає працювати не на виявлення відмінностей, а на пошук спільностей, людина не протиставляється спільноті, а свобода не полемізує з владою, виникає поняття громадянина, яке знімає вище озвучені антинорми. Це відбувається в результаті дослідження спільного контексту, обставин, особливостей, які допомагають виникненню єдиного "ми", адже через процес самоусвідомлення людина здатна почати відчувати

емпатію не лише до себе самої, а й до інших. Безперечно, такий різновид обговорення вимагатиме від громадян доволі високого рівня навичок спілкування, але це достатній стимул за бажання знайти порозуміння і не втратити власну автономність.

Вивчаючи значення когнітивних зв'язків і почуттів у якості функції обговорення, Б. Барбер зазначає, що "розмова дозволяє нам пізнати і навіть зрозуміти одне одного, але ми не обов'язково уподобаємо те, про що ми дізнались і те, що ми зрозуміли" [1, с. 186]. Відтак, корисно розмежовувати експлуатацію від чуттєвого використання обговорення при демократії, хоча на перший погляд вони мало чим відрізняються. Творець сильної демократії переконаний у тому, що коли ми шукаємо обопільність, обговорення звертається до когнітивних структур, але не слід забувати про емоційність промов, їхню чуттєвість, музикальність, символізм. За допомогою слів ми передаємо інформацію, висуваємо аргументи, тощо, але використовуємо відтінки, тон, тембр, емоційність ми можемо достукати один до одного. Емпатія досягає консенсусу, зміцнюючи спільність і почуття, коли кожен громадянин може сказати, що він такий як інші, і що йому подобаються інші. "Сусід – це незнайомець, перетворений за допомогою співчуття і розділених інтересів на друга" [1, с. 189], – пише Б. Барбер. Таким чином, обговорення долає стіну приватного світу і формує штучний світ політичного громадянства. Сила обговорення криється у здатності розтягнути людську уяву до меж, коли "я", зосереджене на власних інтересах, зможе бути реконцептуалізоване і реконституйоване у "ми", що створить підґрунтя для громади і спільної політичної дії.

Окрім того, що обговорення допомагає нам подолати вузьку сконцентрованість на власних інтересах, воно відіграє значущу роль у підтримці автономності індивідуальної волі, що є необхідним для демократії. Через обговорення ми постійно переоцінюємо наші ідеї, принципи, максими, на основі яких наша воля втілюється у політичну сферу. Щоб бути вільними, недостатньо бажати того, що ми обираємо, ми повинні мати стійку волю по відношенню до того, чим володіємо. Обговорення є принциповим механізмом, за допомогою якого ми можемо перевірити і знов заволодіти власними переконаннями, воно надає імунітет цінностям від закостеніння, а політичний процес захищає від ортодоксальності, негнучкості і ярма минулого. Лише присутність нашої власної волі, що працює над цінностями, може забезпечити цінності легітимність, а нам – автономність. Безперечно, автономність не є гарантією від моральної порочності, навіть навпаки, є її необхідною умовою. Однак, стосовно людської спільноти здається очевидним, що максими, які постійно переоцінюються, є більш бажаними за максими, що є незмінними і вимагають сліпого слідування.

Присутність і самовираження визнаються дослідником як ще одна функція обговорення, яка підтримує індивідуальну автономність. Факт, що індивід належить до політичної спільноти і схвалює спільні рішення, в ідеальному вигляді означає, що він переформулює приватні інтереси і погляди у розважливі спільні інтереси і погляди. Але більш реалістично цей факт також може свідчити про те, що індивід є керованим

загальною волею, аніж власною. Однак, вчений переконаний, що здорова демократична спільнота завжди лишає місце і можливість висловитись опозиції задля того, щоб її поглядом був наданий публічний статус. І можливо, спільне рішення не буде змінено цього разу, але позиція індивіда, який вважає себе членом спільноти, але в силу певних власних переконань не погоджується з рішенням, що приймається, буде озвучена і почута і взята до відома іншими членами громади. Існуюча ліберальна демократія в силу свого репрезентативного характеру перешкоджає такому різновиду обговорення двома шляхами. У незгодного громадянина немає можливості привселюдно висловити свою незгоду, його переводять до царини тиші, з одного боку, а з іншого – створюються такі умови, коли погляди можуть бути висловлені виключно перед прийняттям рішення, без огляду на іншомислячих, у яких може просто виникнути потреба висловити свій біль і незгоду після. Вчений відмічає: "У житті демократії не може бути жодного дня, коли громадяни можуть дозволити собі припинити обговорення себе, або дати можливість іншим припинити говорити до них" [1, с. 193].

Щодо переформулювання і реконцептуалізації Б. Барбер зазначає, що вони стосуються першочергово понять і цінностей, якими оперують і на які орієнтуються громадяни, це перманентні процеси, які визначають обговорення. Вони тісно пов'язані з кожною з вище описаних функцій, і знаходять власне самовираження саме в них. Встановлення порядку денного – це неперервна функція, яка передбачає постійну реконцептуалізацію суспільної справи, самої ідеї спільноти; дослідження обопільності сприяє зростанню свідомості громадян, в результаті чого виникає нове, більш широке розуміння спільної мови; когнітивні зв'язки і почуття залежать від співпереживання, яке змінюється в залежності від того, як ми бачимо наші інтереси і наші окремі ідентичності; автономія передбачає переосмислення наших цінностей і поглядів у світі, що змінюється; присутність кидає виклик спільному рішення, що допомагає полегшити переоцінку. Лише ведення торгів і переконання (у вузькому їх розумінні, властивому ліберальній демократії) позбавлені переформулювання, і в цьому, на думку дослідника, їхня найбільша біда.

Творець сильної демократії пише: "У підсумку, те, як ми називаємо речі, впливає на те, як ми їх робимо... майбутнє має бути спочатку назване, перш ніж бути створеним" [1, с. 197]. Мова в цьому контексті сприймається дослідником, як важливе поле бою, вона консервує або ліквідує традиції, кидає виклик парадигмам влади, і є свого роду дзеркалом, що відображає майбутнє. Якщо мова жива, суспільство має шанс на розвиток, якщо вона діалектична, суспільство може узгоджувати минуле і майбутнє, інтереси, соціальні прошарки тощо.

Посилаючись на Ю. Габермаса, відповідно до якого демократія першочергово означає рівний доступ до мови, Б. Барбер говорить, що сильна демократія передбачає розповсюджену і постійну участь у обговоренні цілої спільноти. "Потрапляючи до рук медіа, бюрократів, професорів і менеджерів, мова швидко перетворюється на ще один різновид

зброї в арсеналі правлячої еліти" [1, с. 197]. Громадяни за сильної демократії мають самостійно визначати своє майбутнє, аналізуючи помилки минулого і коригуючи сучасне, вони повинні бути суб'єктами, а не об'єктами політичного процесу, активними, свідомими і дієвими, залученими до неперервного процесу обговорення, в якому може повномірно розкритися їхня громадянська сутність, і за допомогою якого можуть реалізуватися демократичні принципи свободи, рівності і справедливості.

І врешті решт, остання дев'ята функція обговорення за Б. Барбером – побудова громади як створення суспільних інтересів, загального блага і активних громадян – постає завершальною сходиною до ключової мети, розвитку громадянства, здатного до суспільних міркувань і політичних суджень, потрібних для спільного майбуття в ім'я загального блага. Дана функція, на глибоке переконання вченого, піднімає цілу низку гострих питань, зокрема, що є "суспільним", і який політичний зв'язок між благом і інтересами? Однак, попри всі ці питання, він переконаний у тому, що лише обговорення є тією рушійною силою, яка може допомогти нам створити спільноту, спроможну до усвідомленого формування власного майбутнього, і в тому, що обговорення може отримати енергію для свого розгортання виключно зі спільноти.

Критикуючи ліберальну демократію, Б. Барбер звинувачує останню у свідомому зменшенні ролі населення у процесі обговорення, а відтак, і у процесі прийняття рішень, надаючи можливість населенню лише час від часу за допомогою процедури виборів на різних рівнях делегувати свої повноваження представникам, які, буцімто, більш обізнані у реальних цілях спільноти, є більш компетентними і ґрудованими. Він наголошує: "Ті, хто визначають демократією такий різновид, коли прийняття рішення відбувається через вибір або голосування, позбавляють її необхідної дії, без якої політика стає абстрактним процесом, який не має жодного відношення ані до влади, ані до реальності" [1, с. 198].

Сильна ж демократія пропонує альтернативу, яка не відкидає усі чесноти ліберально-демократичного погляду на рішення як вибір за певних умов, але розвиває більш широкий підхід до розуміння політичного судження і здійснення політичної волі. Вона розуміє прийняття рішення, як таке що базується радше на волі, а не на виборі, і судженні, а не перевазі. Наслідуючи Ж.-Ж. Руссо, сильні демократи надають перевагу мові легітимної волі, аніж мові правильного вибору. За такого підходу громадянин, не буде заявляти, що він хоче щось. Його формулювання звучатиме інакше: щось може бути добрим для нас. Мати волю для Б. Барбера рівнозначно творінню світу або привнесенню подій у цей світ, а ці акти визначають владу як здатність творити або модифікувати реальність. І в даному випадку моє бажання не протиставляється бажанню іншої людини, моє бажання протиставляється загальній волі. У політиці ми не можемо воліти за себе, ми можемо це робити за всіх.

Б. Барбер переконаний, що велика кількість дилем і парадоксів ліберальної демократії зникає, коли ми транскрибуємо їх мовою сильної демократії. Зокрема, він звертається до чотирьох наступних: 1) людські

преференції є непропорційними, але мають бути артикульованими, ранжованими, порівняними і оціненими; 2) спроби зробити політику більш репрезентованою лише продукують фрагментовану, неефективну систему, все більше елітизовану (так званий залізний закон олігархії); 3) виборці є рівними за кількістю наданих ним голосів, але можуть бути далеко нерівними щодо інтенсивності і кількості питань, по яких вони хочуть голосувати; 4) плюралізм будь-яких індивідуальних ролей та інтересів ослаблює і приватизує громадянство, і краде його ключову (суверенну) роль. Лише сильна демократія з її абсолютно іншим баченням сенсу і значення політичної участі громадянина, може подолати ці кризові дилеми ліберально-демократичної традиції і внести ясність у саме поняття громадянства.

1. Barber B. Strong Democracy: Participatory Politics For a New Age. – Berkeley: University of California Press, 2003. – 320 p. 2. Green T. H. The Principles of Political Obligation. – London: Longmans, 1941. – 210 p. 3. Oakeshott M. Rationalism in Politics. – New York: Basic Books, – 1962. – 333 p.

Надійшла до редколегії 17.02.14

Д. А. Печенюк

ПОНЯТИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО УЧАСТИЯ В КОНТЕКСТЕ ТЕОРИИ СИЛЬНОЙ ДЕМОКРАТИИ Б. БАРБЕРА

В данной статье автор исследует особенности понятия политического участия в контексте теории сильной демократии Б. Барбера сквозь призму функциональных характеристик процесса политического обсуждения. Изучаются следующие функции обсуждения: артикуляция интересов, соглашения и обмена; убеждение; формирование повестки дня; исследование взаимности; чувства и когнитивные связи; поддержка автономности; присутствие и самовыражение; переформулировка и реконцептуализация; построение сообщества как создание общественных интересов, всеобщего блага и активных граждан. Доказывается мысль о преимуществах понимания политического участия в рамках теории сильной демократии в сравнении с другими подходами, предлагаемыми теоретиками либеральной демократии.

Ключевые слова: политическое участие; сильная демократия, либеральная демократия, политическое обсуждение, сообщество, гражданин, принятие политических решений.

Д. О. Pechenyuk

THE NOTION OF POLITICAL PARTICIPATION IN THE CONTEXT OF THE THEORY OF STRONG DEMOCRACY BY B. BARBER

In this article the author examines the concept of political participation in the context of the theory of strong democracy by Barber B. through the prism of the functional characteristics of the process of political debate. He studies the following discussion functions: the articulation of interests, bargaining and exchange; persuasion; agenda-setting; exploring mutuality; affiliation and affection; maintaining autonomy; witness and self-expression; reformulation and reconceptualization; community-building as the creation of public interests, common goods and active citizens. It is proved the idea of understanding the benefits of political participation in the framework of a strong democracy theory in comparison with other approaches proposed by theorists of liberal democracy.

Keywords: political participation, strong democracy, liberal democracy, political talk, community, citizen, political decision-making.

ЕКОЛОГІЧНИЙ РУХ: ВІД АКЦІЙ ЗАПЕРЕЧЕННЯ І ПРОТЕСТУ ДО ПОШУКУ РОЗУМНИХ АЛЬТЕРНАТИВ

Автор доводить, що екологічний рух пройшов шлях від громадської екологічної стурбованості, емоційних всплесків і заперечень шкідливих викидів виробництва до пошуку стратегічних екологічних ініціатив, спрямованих на узгодження еколого-економічної діяльності з метою забезпечення сталого розвитку.

Ключові слова: екологічний рух, екологічна криза, екологічна альтернатива, екологіям, екологічна перспектива людства, сталий розвиток.

Сьогодні вже стає очевидним, що вирішення екологічних проблем не може бути прерогативою лише вчених, чиновників чи підприємців. Люди дедалі більше відчують на собі негативні наслідки екологічно шкідливих виробництв, які забруднюють довкілля і підривають їхнє здоров'я. Розвиток освіти й поширення екологічної інформації, усвідомлення сучасних екологічних реалій дають нам змогу краще відчувати екологічну небезпеку. Значення цього усвідомлення полягає в тому, що воно органічно пов'язане з розвитком екологічної активності, з масовим екологічним рухом, який спрямований на подолання екологічних небезпек і як у локальних, так і в глобальних масштабах.

Одна з найхарактерніших рис екологічного руху полягає в тому, що до нього залучаються все нові регіони нашої планети. Якщо у 70-х роках минулого сторіччя на міжнародних екологічних форумах домінували представники природоохоронних організацій розвинутих країн, то через десятиріччя представники руху "зелених" країн Азії, Африки, Латинської Америки все настійливіше заявляли про себе. Більше того, з 5 тис. зареєстрованих неурядових організацій, причетних до соціально-екологічних проблем, близько половини припадає на регіони, які розвиваються [6, с. 43–44].

Екологічний рух у сучасних умовах відбиває новий рівень і характер соціальних суперечностей, викликаних швидкою ходою науково-технічного прогресу. Цивілізація неухильно рухається до глобальної екологічної катастрофи. Основні чинники цього процесу добре відомі: забруднення повітря, ґрунтів, прісних водойм, опустелювання, накопичення в атмосфері газів, які викликають парниковий ефект, кислотні дощі, порушення озонового екрану, що убезпечує від космічної радіації, та інше. Примітним є те, що всі ці зміни викликані самою людиною. Їх першопричина в науковій, технічній та промисловій революціях, які сприяють нашому безперервному, нестримному "прогресу".

Стає очевидно: якщо процес виробництва матеріальних благ і далі матиме такий неконтрольований і необмежений характер, то він може зруйнувати не тільки штучні системи, створені людиною, а й порушити природні цикли та взаємозв'язки. Постало питання про пошуки принципово нового, гармонійного поєднання людської діяльності та навколиш-

нього середовища, про утвердження нових відносин між природою та суспільством. Саме тому формування екологічної культури виступає як важлива закономірність сучасного етапу розвитку суспільства в плані вирішення поставлених питань, а екологічний рух є одним з найвпливовіших напрямків формування екологічної свідомості.

Громадський екологічний рух бере свій початок ще з 50-х років ХХ ст., коли вчені дедалі настійливіше стали звертати увагу громадськості на якісне погіршення продуктів харчування, на небезпечні наслідки швидкого накопичення відходів і т. ін. Перші екологічні акції, що проводилися окремими ентузіастами (збирання і знищення сміття, банок) не мали якогось політичного заряду. Проте давали змогу досягати хоч і невеликих, але досить відчутних результатів, що сприяли зародженню екологічної свідомості людей.

Вибухове розширення соціальної бази руху в другій половині 60-х років визначило його строкатість (від "найлівіших" до "суперправих"), що зумовило значний ідейно-політичний плюралізм і аморфність екологічного протесту. Він зводився в основному до прагнення звернути увагу якнайширших громадських і політичних кіл на необхідність нагального вирішення екологічних проблем і за допомогою активних форм впливу, насамперед пропаганди, підштовхнути їх до конкретних дій з тим, щоб знизити гостроту ситуації, яка склалася. Алармістська форма екоруху в цей час являла собою розрізнені, неорганізовані й незв'язані між собою виступи, які проводилися в руслі філософії "дрібних справ". Звичайно це були акції, спрямовані проти конкретних винуватців забруднень чи явищ, що погіршували екологічний стан довкілля.

Довготривалий характер екологічної кризи призвів до виникнення багатьох локальних груп, клубів, асоціацій та інших форм об'єднання прихильників екологічного руху. З часом вони набули більш чітких організаційних обрисів, виникають загальнонаціональні екологічні організації. І ось нарешті у 1973 році в Англії була створена перша партія захисників навколишнього середовища. Спочатку вона називалась Народна партія, а потім Екологічна партія, керівну роль в якій відігравав редактор журналу "Екологист" Е. Голдсміт [4].

Зазначимо, що програмні положення і вимоги екологічних об'єднань і рухів цього періоду відображали відмінності соціального статусу та світоглядних орієнтацій їх активістів і мали досить суперечливий характер. І все ж усередині цього руху можна виокремити два основні напрямки: охорона живої природи від згубних впливів людської діяльності та раціональне використання природних ресурсів. Загалом же рух за охорону довкілля добився на цей час значних успіхів, що свідчило про підвищення свідомості його учасників.

Під впливом зростання активності екологічних рухів у 70-ті роки з'являється ряд політико-філософських досліджень, автори яких відстоювали необхідність перебудови сучасного суспільства в екологічне і шукали шляхи поєднання екологічних цінностей з демократизацією суспільних відносин, прагнули встановлення такого порядку, коли суспільство і

економіка гармонічно вливалися б у взаємозв'язки природи. До таких слід віднести праці Е. Фрома, К. Алорі, А. Горця, К. Траубе, Ф. Вестера, Е. Шумахера, Х. Пестолоцці, В. Хозенклевера. Отже, *розпочався процес формування екологічної філософії* як комплексу соціально-філософських досліджень взаємодії суспільства і природи – *теоретичної основи ідеології екологічного руху* [12, с. 391].

У 80-ті роки екологічний рух зміцнюється організаційно, його виступи стають більш цілеспрямованими і ефективними в національних і регіональних межах. На базі цього руху до середини 80-х років склались і розгорнули свою діяльність національні організації – партії "зелених" – у ФРН, Англії, Ірландії, Нідерландах, Бельгії, Данії, Люксембурзі, Франції, Італії, Іспанії, Австрії, Швейцарії, Швеції і Греції.

Під натиском екологічного руху, демократичних сил вдосконалюється правове регулювання охорони навколишнього середовища, завдяки чому вдається певною мірою уникнути надмірного загострення екологічної кризи. Однак у цілому адміністративна практика і досі відстає від декларованих законодавцями намірів. Значною мірою через те в розвинутих країнах, незважаючи на чинне законодавство і екологічну поінформованість населення, продовжують викидати в атмосферу і води, заковувати глибоко в землю сотні тон забруднюючих речовин, повільно отруюючи все живе навколо [10].

Справа в тому, що стан навколишнього середовища в країні не є простим наслідком особливостей попереднього розвитку, екологічної політики, яка нині проводиться, чинного законодавства і досягнень науково-технічного прогресу. Існує чимало інших "ірраціональних" вагомих елементів, що нерідко сприймаються лише емпірично, важко формалізуються для раціонального попереднього обліку, не просто піддаються науковому аналізу і політичному контролю. Серед них, наприклад, реальний рівень індивідуальної екологічної культури, традиції й стиль природокористування, структури "тіньових" політики й економіки та інше. А всі ці та інші "дрібниці" досить суттєві, якщо брати їх у масштабах держави. Скажімо, жителі міст Японії збирають роздільно сміття 7–21 категорій. Тут рециркулюється 95 % склопосуду, 55 % алюмінієвих банок, 50 % багатьох інших товарів, а у США – 12–15 % склопосуду, 50 % алюмінієвих банок тощо. У результаті в Японії звалища займають площі у 8 разів менше, ніж у США [13, с. 238].

Високий динамізм змін в екологічному русі у 80-ті роки, вихід на арену активної партійно-політичної боротьби детермінує значне посилення ідейно-політичного розмежування. "При цьому "зелені" партії об'єднують, як правило, меншу частину активних учасників екологічного руху в своїх країнах" [2, с. 112]. Брак власних фундаментальних теоретичних розробок змушує "зелених" вдаватися до широкого запозичення поглядів та ідей в різних традиційних ідеологічних систем і течій суспільної думки. У програмних положеннях "зелених" легко проглядається зв'язок з поглядами мислителів минулого (Ж. Ж. Руссо, П. Прудон) і модних на Заході політологів нового часу – ідеологів "нових лівих" (Г. Маркузе),

представників "критичної теорії" Франкфуртської школи (Ю. Хабермас), сподвижників "контркультури" (Т. Роззак), "меж зростання" ("Римський клуб"), "екорозвитку" (І. Сакс) та ін. [1, с. 36–37].

І все ж, світоглядною основою партії "зелених" можна вважати пост-матеріалізм. Характерною рисою цього світогляду є визнання абсолютної переваги нематеріальних цінностей (свобода, самовиявлення, мир) перед матеріальними (капітал, кар'єра, майно). "Нова ідеологія партії "зелених" обґрунтовує альтернативний стиль життя: менше уваги матеріальним благам – більше індивідуалізму, самоорганізації і самовизначенню". Вони вважають причиною багатьох соціальних проблем, зокрема екологічних, те, що будь-який тип економіки, незалежно від того, називається він капіталізмом, соціалізмом, лібералізмом – приводиться в рух споживанням. Розширюючи сферу свого впливу, споживацька економіка буквально пожирає нашу планету, віддаючи найбільшу фінансову перевагу людям, які діють за схемою циклу: "споживання – виробництво – споживання".

Прихильники цього напрямку пропонують комплекс заходів для боротьби з екологічною кризою в Європі, серед яких: контроль місцевих властей за навколишнім середовищем і медичними показниками, створення екорегіонів, перехід до органічної технології землеробства, зміну економічних пріоритетів, розвиток альтернативних джерел енергії та її збереження, відмову від використання атомної енергії як надто дорогої і дуже небезпечної.

Очевидно, найвразливішим у концепціях більшої частини захисників навколишнього середовища на Заході є інтерпретація ними причин екологічної кризи і погляди на засоби й способи її подолання. Найчастіше до основних причин екологічних негараздів "зелені" відносять економічне зростання, науково-технічний прогрес, марнотратний стиль життя, який породжується "промисловою цивілізацією", гіпертрофоване промислове виробництво. Звідси їх прихильність до ідей "антизростання", технофобії, негативне ставлення до потенційних можливостей сучасної НТР, докорінного перетворення техніко-виробничого апарату на екологічно доцільній основі [5].

Взагалі ж, "зелений рух" еволюціонував від акцій "заперечення і протесту" до пошуку "розумних альтернатив", у зв'язку з чим розробляється дійова стратегія екологічно спрямованого розвитку. Орієнтація ж на економічно і екологічно збалансоване майбутнє потребувала значної соціальної мобілізації. Адже такі зміни не можуть бути нав'язані зверху – вони вимагають активної участі громадськості, чого можна досягнути лише при широкому і повсюдному включенні населення в процес прийняття рішень на всіх рівнях в економічній та екологічній сферах. Звідси і тактика партій "зелених".

Ця тактика передбачає широку пропаганду ідей "зеленого" руху, збирання інформації для забезпечення підтримки своєї політики соціальною більшістю і здійсненням тиску на національні уряди та міжнародні організації. Діяльність партій "зелених" у цьому напрямку, безумовно,

сприяє формуванню екологічної свідомості населення на повсякденному рівні. Адже вони впливають на почуття, емоції, настрої людей, залучають їх до різноманітних форм екологічної діяльності, формують певне ставлення до екологічної ситуації. Таким чином, "здійнюється" соціально-психологічний чинник, який відіграє важливу роль у процесі становлення екологічної культури.

Те, що представники партій "зелених" користуються підтримкою виборців і мають своїх представників у національних органах влади і Європейському парламенті (зараз 17 "зелених" з п'ятнадцяти країн координують свою діяльність у рамках Європарламенту, утворюючи так звану Зелено-альтернативну Європейську мережу (ЗАЕМ) [14], свідчить про певний рівень масової екологічної свідомості.

Останнім часом у багатьох західноєвропейських країнах відбувається або вже відбулася зміна політичної парадигми: пануючою стає природоохоронна парадигма, і не екологи мають доводити, що той чи інший вид промисловості завдає шкоди навколишньому середовищу, а представники промисловості повинні доводити, що їх діяльність безпечна в екологічному аспекті. Прийняття екологічної парадигми багато в чому означає перемогу прихильників охорони навколишнього середовища.

Розвиток екологічного руху призвів до створення і в Україні екологічних організацій на зразок "зелених" на Заході. До таких слід віднести: Українську екологічну асоціацію "Зелений світ", Екологічний союз "Порятунк від Чорнобиля", Національний екологічний центр України "Довкілля", Асоціацію "Еколоміст", Українське товариство охорони природи, Всеукраїнську екологічну лігу, Всеукраїнську дитячу спілку "Екологічна варта", Всеукраїнський благодійний фонд "Паросток", "МАМА-86" (екологічна організація матерів) та інші. Зазначені та інші неурядові організації екологічного спрямування (а їх в Україні понад 100) поставили за мету забезпечення екологічної безпеки, формування в населення екологічного світогляду, організацію контролю за станом навколишнього середовища і дотримання природоохоронного законодавства.

Загалом на початку 90-х років XX ст. екологічний рух набуває дещо незвичних форм – мітинги і демонстрації з конкретними вимогами, блокування робіт на екологічно шкідливих об'єктах, конфлікти через це з місцевими органами влади та ін. Хоч і тут емоційне начало брало гору над раціональним. В умовах, коли люди майже постійно перебувають у стані екологічних криз і стресів, вони проймаються недовірою, а то й просто панічним жахом щодо промислових проєктів і готові заперечувати будь-який економічний поступ, аби тільки запобігти новим екологічним бідам. Така ситуація була досить типова для України, особливо після квітня 1986 року.

На емоційному рівні, на рівні повсякденної свідомості вимоги "заборонити і зупинити" здаються цілком зрозумілими й виправданими. Проте не важко спрогнозувати наслідки реалізації подібних крайніх вимог громадськості. Дійсно, закриття діючих (і насамперед шкідливих) та припинення введення нових (і передусім на власній території) виробництв може при-

вести до поліпшення стану довкілля. Але в умовах монопольного виробництва, нестачі коштів для імпорту необхідних товарів і предметів постійного попиту, відсутності системи перекваліфікації кадрів екологічно небезпечних виробництв та можливості впровадження безпечних технологій тощо, такі дії неодмінно супроводжуватимуться подальшим падінням виробництва, а отже, й життєвого рівня населення. Зростання соціальної напруги може стати їхнім безпосереднім наслідком [8].

З цією боротьбою тісно пов'язаний і рух гуманітарної інтелігенції, який умовно можна вважати культурно-екологічним. І він теж значною мірою пройнятий технофобією, відмовою від науково-технічних орієнтацій в природокористуванні з позицій повернення до національних культурних традицій і пропагандою духовної єдності людини і природи, висуванням вимог нової екологічної моралі.

Мабуть, як і в багато чому іншому, в нашому нинішньому (і минулому) житті *в екологічному русі надто багато радикалізму*. У людей, які беруть у ньому участь, часто не вистачає досвіду, а нерідко і бажання вирішувати конкретні проблеми, добиватись реальних кроків в оздоровленні навколишнього середовища. "Або відразу все, – підкреслює О. Піджаков, – або ж – нічого, а якісь проміжні варіанти і поступові реформи не влаштовують прихильників радикальних рішень. Тим часом тільки поступові, раціонально контрольовані й скориговані зміни технологій, що супроводжується екологізацією політики і способу життя, переорієнтацією культурної сфери і системи освіти на формування в масовій свідомості й масовій культурі нового ставлення до живої і неживої природи, можуть дати відчутні результати" [11, с. 77].

Тому сьогодні перед екологічним рухом стоїть завдання – спрямувати обговорення конкретних екологічних проблем у русло об'єктивного критичного аналізу і конструктивності, реалізму і відповідальності, тіснішого зв'язку з наукою. Реальна сила громадського руху на захист природи, – як стверджує М. Кисельов, – полягає не в емоційних сплесках, а в раціональних ідеях і практичних справах" [7, с. 53].

Такими практичними справами на ХХІ ст. Мають бути зміни вектору економічного розвитку. Йдеться про *прийняття* без зволікання цілого комплексу *нових* державних і міждержавних *економічних орієнтирів* [3, с. 371–385]. Такими можуть бути наступні:

1. Держави мають наполягати на включення норм захисту навколишнього середовища в міжнародні договори і угоди, в тому числі торгівельні (зокрема норм екологічної відповідальності).

2. Вимога благоустрою навколишнього середовища має бути включена в число критеріїв, що використовуються міжнародними фінансовими інститутами при розгляді всіх передбачуваних грантів з фондів розвитку.

3. Прискорити впровадження принципу "обміну боргів на екологію" з метою заохочення екологічної діяльності і полегшення тягара боргу, який можна здійснити.

4. Укласти міжнародні угоди, що встановлять ліміт викидів вуглекислого газу країнам-учасницям, а також розвивати торгівлю ліцензіями на

право викидів між країнами, які потребують більше квот, і тими, які повністю їх не використовують.

5. Визначення величини валового національного продукту (ВНП) має бути змінено з урахування того, поліпшився чи погіршився стан навколишнього середовища.

6. Встановити для виробничої продукції податок на чисту сировину, в залежності від кількості невідновлюваної чистої сировини, використаної при її виготовленні.

7. Вдосконалювати методика прогнозування впливу прийнятих рішень на умови життя майбутніх поколінь.

8. Відмовитися від фінансових заохочень екологічно згубної діяльності.

9. Здійснювати політику замовлення на екологічно прийнятні замінники там, де вони конкурують зі старими, екологічно менш вигідними технологіями, з урахуванням суми витрат за час існування останніх.

10. Держава має встановити більш жорсткі норми економії й економичності – у будівництві, промисловому виробництві, у виробництві побутових приладів, двигунів, моторів, машин і т. п.

11. Всілякому збереженню і ефективному застосуванню сировини і матеріалів повинна сприяти реформа стандартів утилізації.

12. Програми висаджування дерев (із саджанців, що дбайливо виведені з урахуванням місця посадки) мають стати частиною державних програм зайнятості, в яких вимоги працевлаштування поєднуються з виплатою допомоги. Причому висаджуванню дерев слід надати статус вищого пріоритету в літніх трудових програмах для підлітків.

13. Потрібно прискорити відмову від усіх хімікатів, які нищать озон, сільськогосподарські угіддя, зрештою згубно впливають на здоров'я людей. Важливо фінансувати розробку їх дійсно доброякісних замінників.

14. Держава повинна збільшити обсяг і підвищити точність інформації про екологічний вплив товарів, що виробляються, і систематично доводити її до споживача.

15. Потребують докорінної зміни стимули, пільги, санкції та обмеження екологічного спрямування. Не викликає сумніву, що найголовнішими чинниками управління природоохоронною діяльністю (інструментами політики втручання) є заохочення і пільги, які стимулюють суб'єктів конкретного сектору економіки до самостійних кроків щодо захисту середовища, а також визначають санкції і обмеження, які застосовуються за невиконання умов на одержання стимулів і пільг [9, с. 249–251].

В цілому ж екологічні рухи звертаються до проблем, що мають життєво важливе значення для всіх народів планети. Навіть при деяких вадах своїх ідеологічних позицій вони несуть великий заряд позитивних поглядів, сподівань і дій, які людство може використовувати в інтересах миру і соціального прогресу, реалізації демократичної альтернативи вирішення глобальних екологічних проблем. Необхідність консолідації національних екологічних громадських рухів зумовила їх тісне міжнародне багатобічне співробітництво.

1. Бганба-Церера В. Р. Экологическая проблема: социально-философские основания и пути решения / В. Р. Бганба-Церера. – М. : РАУ, 1993. – 78 с. 2. Глобальная экологическая проблема / Отв. ред. Морозов Г. И., Новиков Р. А. – М. : Мысль, 1988. – 204 с. 3. Гор Эл. Земля на чаше весов (экология и человеческий дух) / Эл. Гор [Пер с англ.]. – М. : Проза, поэзия, публицистика, 1993. – 432 с. 4. Городецкая И. Организация защитников окружающей среды в Великобритании / И. Городецкая // Мировая экономика и международные отношения. – 1985. – № 6. – С. 93–99. 5. Городинская В. Природа. Человек. Закон / В. Городинская, В. Иванов. – М. : Юрид. лит., 1990. – 384 с. 6. Дрейер О. К. Развивающийся мир и экологические проблемы / О. К. Драйер, В. А. Лось. – М. : Знание, 1991. – 64 с. 7. Концептуальні виміри екологічної свідомості / Кисельов М. М., Деркач В. Л., Толстоухов А. В. : Монографія. – К. : Вид. Парапан, 2003. – 312с. 8. Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика / В. С. Крисаченко. – К. : "МП Леся", 2009. – 364 с. 9. Марчук Г. И. Приоритеты глобальной экологии / Г. И. Марчук, К. Я. Кондратьев. – М. : Наука, 1992. – 263 с. 10. 10. Николас А. Робертсон. Правовое регулирование природопользования и охрана окружающей среды в США / Николас А. Робертсон [Пер. с англ. ; под ред. О. С. Колбасова и А. С. Тимошенко]. – М. : Прогресс, 1990. – 217 с. 11. Пиджаков А. Ю. Советская экологическая политика 1970-х – начала 1990 годов / А. Ю. Пиджаков. – СПб. : Изд-во СПбУЭФ, 1994. – 160 с. 12. Современная западная философия. – Словарь / Сост. Малахов В. С., Филатов В. П. – М. : Политиздат, 1991. – 414 с. 13. Толстоухов А. В. Экобезпечний розвиток: пошуки стратегем. Вид. 2-ге / А. В. Толстоухов, М. І. Хилько. – К. : "Знання України", 2007. – 333 с. 14. Экологические движения в странах Запада / Аспекты теории и практики. – М. : Прогресс, 1990. – 258 с.

Надійшла до редколегії 17.02.14

Л. В. Поппер

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ: ОТ АКЦИЙ ОТРИЦАНИЙ И ПРОТЕСТОВ К ПОИСКУ УМНЫХ АЛЬТЕРНАТИВ

Автор доказывает, что экологическое движение прошло путь от гражданской экологической обеспокоенности, эмоциональных всплесков и запретов вредных выбросов предприятий к поиску стратегических экологических инициатив, нацеленных на согласование эколого-экономической деятельности с целью обеспечения устойчивого развития.

Ключевые слова: экологическое движение, экологический кризис, экологическая альтернатива, экологизм, экологическая перспектива человечества, устойчивое развитие.

L. Popper

THE ECOLOGICAL MOVEMENT FROM DENIAL AND PROTEST ACTIONS TO THE SEEK OF REASONABLE ALTERNATIVES

The author argues that the environmental movement went the way of public environmental concern, emotional vsplaskiv and objections emissions industries to seek strategic environmental initiatives aimed at reconciling environmental and economic activities for sustainable development.

Keywords: environmental movement, the ecological crisis, ecological alternative, ecology, ecological perspective of humanity and sustainable development.

ЩОДО БАЗОВИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ, ІНТЕРЕСІВ Й ПРІОРИТЕТІВ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА СВІТОГЛЯДНИЙ СЕНС

Автор доводить, що традиційні геополітичні цінності України було визначено ще наприкінці XIX – в першій половині XX століть і залишаються актуальними й донині. Що ж стосується пошуку пріоритетів розвитку України, то він має відбуватися з орієнтацією на внутрішні геополітичні чинники, адже саме всередині держави, в цінностях й інтересах її народу лежить той "геополітичний код", який визначає призначення держави, пріоритети її політики.

Ключові слова: геополітичне ствердження, геополітичні цінності, геополітичні інтереси, геополітичні пріоритети, геополітичне середовище, геополітичні чинники.

В Україні геополітична наука започаткувалася лише на початку XX століття (праці С. Рудницького, О. Донцова, Ю. Липи), проте подальшого розвитку вони в силу "напівколоніального" статусу України за радянських часів майже не отримали, а власне філософські її підвалини геополітики в Україні почали досліджуватись вже після здобуття незалежності, передусім, зусиллями таких вчених, як В. Андрущенко, Л. Губерський, В. Кремінь, В. Крисаченко, М. Михальченко, Ф. Рудич, М. Степико, М. Хилько та деяких інших.

В українському суспільстві загалом, і в науковому середовищі зокрема, спостерігається підвищений інтерес до геополітики, проте досі чимала частина досліджень має прикладний або спеціальнонауковий характер, а крім того – нерідко зводиться до спроб адаптації розробок зарубіжних авторів до українських реалій. Йдеться про ідеї таких класиків геополітики, як З. Бжезінський, Т. Гоулд, С. Коен, Х. Маккіндер, С. Хантінгтон, К. Хаусхофер, Р. Челлен та деяких інших.

При цьому часто ігнорується відоме правило про те, що геополітика в кожного народу своя: "Не існує єдиної науки геополітики, яка визнавалась би всіма державними структурами... Кожна нація має таку геополітику, на яку вона заслуговує" [13, с. 22–23]. Тож досвід зарубіжних країн, безумовно, враховувати потрібно, але застосовувати розроблені для інших держав рецепти геополітичного ствердження не лише безперспективно, але навіть ризиковано. Адже те, що принесло користь одному суспільству за тих конкретних умов, в яких воно існує, може принести шкоду іншому – з іншою історією, іншими цінностями, іншим менталітетом населення, традиціями суспільними відносин, природними умовами, матеріально-технічною базою тощо.

Значна частина існуючих досліджень з української геополітики зосереджується виключно на проблемах зовнішньополітичного вибору нашої держави. На думку автора даної роботи, геополітика країни має формуватися відповідно, перш за все, до її внутрішніх чинників, саме вони мають бути визначальними, а зовнішня політика – похідною від них.

До речі, що один із засновників геополітичної науки: Р. Челлен вважав, що геополітика має комплексно досліджувати п'ять форм існування держави: географію, народ, господарство, суспільство, управління [12, с. 53]. Як бачимо, зовнішньої політики в цьому переліку немає. Адже цінності й інтереси держави – в ній самій, в благополуччі її народу. Відповідно до цих цінностей та інтересів мають визначатися пріоритети державної політики – як внутрішньої, так і зовнішньої, звичайно ж, із врахуванням реалій міжнародної ситуації. Проте міжнародні відносини мають впливати на вибір шляхів поставлених цілей, а не визначати ці цілі, бо не можуть стратегічні пріоритети існування й розвитку цілого народу залежати від зовнішньополітичної кон'юнктури. Крім того, саме в питаннях зовнішньої політики сьогодні існують найбільші розбіжності в поглядах наших співгромадян, тож було б очевидно неправильним шукати відправної точки геополітики держави там, де немає суспільного консенсусу.

Акцент на внутрішній для країни сутності її геополітичних цінностей вимагає політологічного підходу для його осмислення, адже на засадах такого підходу можна розглядати проблему геополітичного ствердження України як комплексну, тобто таку, що потребує залучення пізнавальних засобів різних спеціальних соціальних та гуманітарних наук.

Визначення традиційних українських геополітичних цінностей знаходимо в працях видатних вітчизняних мислителів кінця XIX – першої половини XX століть, які на високому науковому рівні досліджували історію українського народу, його менталітет, культуру, цінності – М. Драгоманов, С. Подолинський, М. Міхновський, Ю. Бачинський, М. Грушевський, В. Винниченко, В. Липинський, С. Рудницький, О. Бочковський, А. Синявський, М. Сціборський, В. Старосольський, С. Дністрянський, С. Шелухін, Ю. Липа та інші. Аналіз їх геополітичних праць дає можливість говорити про те, що традиційними для вітчизняної геополітичної думки були ті цінності, які притаманні сучасним високорозвиненим суспільства, а саме: цінність людини як духовної істоти, що прагне самореалізації, свобода, соціальна справедливість, рівність прав тощо.

Політологічний аналіз цінностей, на який спирався автор, здійснювався передусім такими вітчизняними авторами як Т. Аболіна, А. Ермоленко, О. Кисельова, В. Кушерець, В. Малахов, В. Огнев'юк та ін. Цінності українського народу вивчали зокрема С. Возняк, І. Кононенко, О. Корнієнко, В. Луць, В. Москалець, Н. Жабінець, В. Климчук та ін.

Актуальність теми даного дослідження обумовлена тим, що вона зосереджена саме на внутрішніх геополітичних чинниках і пріоритетах розвитку, як на визначальних для магістрального напрямку суспільного розвитку; покликана дати поштовх більш геоцентричним геополітичним дослідженням, що виходять із первинності інтересів України для формування пріоритетів її політики; знайти шляхи подолання протистояння, що розколює країну та стоїть на заваді її динамічному розвитку, ефективному задоволенню духовних та матеріальних потреб її громадян, зайняттю гідного місця на світовій арені.

Сьогодні спроможність входження держави в глобальний інформаційний простір визначається наступними характеристиками: наявність

власної політики щодо процесів глобалізації та інформатизації; наявність інфраструктур сучасного суспільства (фінансових, управлінських, інвестиційних, інших, для яких необхідно розвивати інформаційні інфраструктури); законодавча база, яка регулює нові форми соціальних відносин; матеріально-технічний супровід процесів інформатизації; система освіти, через яку передаються вміння працювати в умовах інформаційного суспільства; інвестиції у пріоритетні напрямки розвитку інформаційного суспільства [11, с. 13–15].

Отже, саме в такому складному глобалізованому постбіполярному світі доводиться шукати Україні своє місце в новій геополітичній ієрархії. Відповідно до класифікації, прийнятої в науковій літературі з геополітики і міжнародних відносин, Україна є державою середнього рівня, зовнішньополітичні дії якої локалізуються переважно на регіональному рівні системи міжнародних відносин. Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин має як потенційні переваги, так і потенційні вади. До переваг належать: більша свобода вибору зовнішньополітичних пріоритетів, визначена етапом становлення незалежності та помірністю зовнішніх загроз суверенітету; відсутність формальних міжнародних обмежень у механізмах прийняття зовнішньополітичних рішень, пов'язаних з участю у наднаціональних утвореннях; статус "вільного агента" у процесі трансформації системи міжнародних відносин, що надавав можливість вибору партнерів та отримання від потенційних партнерів кращих умов партнерства. До вад можна віднести: відсутність гарантованої підтримки з боку інших держав; високий ступінь невизначеності перспектив у системі міжнародних відносин; вразливість до силового тиску та дипломатичного шантажу з боку інших держав та міжнародних організацій.

Геополітичне середовище визначається структурою міжнародних відносин, світовими лідерами, світовими організаціями, впливовими розвиненими державами, їхніми цілями та інтересами як на світовому рівні, так і стосовно конкретного суб'єкту геополітики – України. Водночас на сучасну геополітичну структуру здійснюють свій вплив і тенденції глобалізації та регіоналізації, що пропонують альтернативні структуризації світу у відповідності до регіональних блоків та угруповань різного функціонального характеру. Здебільшого ці тенденції визначають конкретні засоби реалізації національних інтересів окремих суб'єктів геополітики на локальному, регіональному та глобальному рівнях.

У випадку України геополітичний простір характеризується комплексним поєднанням в якості сусідніх суб'єктів геополітики першого порядку вагомих акторів сучасних міжнародних відносин. Сусідами першого порядку України виступають впливові регіональні актори – Російська Федерація та Європейський Союз. Навколо цих акторів відповідно консолідується два геополітичні простори – євразійський та європейський. З геополітичної точки зору Україна виступає рубіжною країною як для європейського простору, так і для євразійського. І в термінах європейської, і в термінах євразійської геополітичної системи мова йде про оформлення сфери впливу, механізмами формування якої є політика стосовно

сусідніх регіонів [10, с. 4]. Таким чином, на думку деяких дослідників, Україна належить до міжсистемної периферії, яка підпадає під вплив інтересів інших геополітичних суб'єктів. Водночас геополітичне розташування перетворює Україну на своєрідний геополітичний центр – державу, яка в силу свого географічного положення виконує комунікаційні функції між двома геополітичними комплексами, має потенціал контролю доступу до них. Україна виступає основним комунікаційним каналом між європейським та євразійським геополітичними просторами, отже й ключовою ланкою для їх об'єднання у один пан-європейський простір [2, с. 55]. Геополітична реальність глобальної політики для України також визначається параметрами відносин в геополітичному трикутнику США – Європейський Союз – Росія, в якому Україна здебільшого розглядається рештою ключових акторів у якості об'єкту посилення впливу і тиску один на одного [7, с. 12–21].

За таких обставин Україна, в якій, до того ж, не було суспільного консенсусу щодо зовнішньополітичних пріоритетів, фактично обрала основою своєї зовнішньополітичної стратегії концепцію рівнонаближеності (яку в нас називали різновекторністю), сутність якої полягає у розвитку поглибленого співробітництва одночасно з усіма провідними міжнародними акторами в регіоні, у прагненні встановити із ними відносини стратегічного партнерства. Основним елементом концепції рівнонаближеності є врахування інтересів усіх провідних акторів при розвитку партнерства з кожним із них окремо та запобігання такому поглибленню відносин із одним із регіональних центрів сили, яке суттєво зашкодить інтересам іншого регіонального центру сили. Регіональна політика України формувалась переважно як інструментальний комплекс вирішення зовнішньополітичних завдань у географічних регіонах, до яких вона належала, а її головними засобами стали міждержавні інститути та неформалізовані домовленості регіонального та субрегіонального рівнів. У досягненні завдань регіональної політики Україна віддавала перевагу маневруванню поміж центрами сили в регіоні, ситуативному зближенню з тим чи іншим із них відповідно до кон'юнктурних завдань. Такі підходи часом давали ефект для вирішенні конкретних поточних питань, але в довгостроковій перспективі позбавляв Україну змоги послідовно та цілеспрямовано реалізовувати власні геополітичні проекти, виступати активним гравцем на міжнародній арені, брати адекватну участь у структуруванні регіонального простору.

Наслідком політики маневрування між інтересами різних геополітичних гравців, орієнтації на ситуативні завдання стало розмивання пріоритетів зовнішньої політики і деформація принципу багатовекторності, що, зокрема, знайшло свій вираз у проголошення одночасно двох десятків держав, що мають цілком різні інтереси, стратегічними партнерами України. Насправді ж це свідчить лише про те, що в нашої держави фактично взагалі немає справжніх стратегічних партнерів. Україна не визначила своєї ролі ні на світовому, ні на регіональному, ні на субрегіональному рівнях. Все це веде до формування іміджу України як непо-

слідовного та непередбачуваного партнера, до якого (саме в якості партнера) потроху втрачають інтерес провідні світові гравці.

Показником ставлення до України країн-членів ЄС є інформаційний образ нашої держави, що формують європейські ЗМІ. Так, хоча інформаційний вимір двосторонніх відносин України з такими впливовими членами ЄС як Великобританія, Німеччина, Франція позначений загальним позитивним ставленням щодо нашої держави як важливого сусіда, проте ЗМІ останніх двох країн переважно в негативному контексті подають інформацію про вірогідність інтеграції України до Євросоюзу. Виразно окресленим є другорядне позиціонування України в порівнянні з Росією, зокрема й в питаннях, що стосуються геополітики. У питаннях геополітики Україна переважно подається в європейських ЗМІ переважно не як держава, яка має вплив на ухвалення важливих міжнародних рішень, а як геополітичний актор, який ще не утвердив себе на міжнародній арені [8, с. 12–13].

Ще гірша ситуація, якщо аналізувати інформаційний образ України не лише в Європі, а у світі в цілому. З'ясовується, що провідні світові ЗМІ приділяють мало уваги українським новинам, причому надають перевагу повідомленням негативної спрямованості; напрямок інформаційних потоків в Україні типовий для країн, що розвиваються: інформаційні потоки ззовні й за кордон співвідносяться як 100 до 7–8. Ключові теми присутності України у західних засобах масової інформації протягом 1990–2004 рр. наступні: закриття Чорнобильської АЕС, атомна зброя, проблема можливостей продажу зброї в політично нестабільні країни, корупція, українські шахти, нецільове використання кредитів МВФ, нелегальна міграція, зникнення журналіста Г. Гонгадзе, побиття журналістів, студентів, учасників мирного Євромайдану, "касетний" та "кольчужний" скандали тощо. Те, що подавалися в позитивному для України контексті, було небагато: в 1990-х рр. це переважно успіхи футбольного клубу "Динамо", а в 2004–2005 рр. – "помаранчева революція", зміна влади, нові зовнішньополітичні перспективи України [11, с. 13–15].

Слід визнати, що основною причиною слабкості інформаційних позицій України є не негативне сприйняття нашої країни світом, а відсутність сильної і послідовної інформаційної державної політики, що пояснюється причинами політичного, економічного, ідеологічного, професійного характеру. Україна не продукує достатньої кількості позитивної інформації про себе, яку можуть подати світові ЗМІ, а вітчизняні мас-медіа переважно ігнорують важливу міжнародну тематику. Таким чином, виникає певна інформаційна самоізоляція, коли світова спільнота практично не ознайомлена з проблемами нашої держави, а українська – з тим, що реально відбувається у світі. У добу інформаційних технологій, коли інформація є одним з найважливіших геополітичних чинників, така ситуація є неприпустимою, і неминуче веде до послаблення геополітичного потенціалу України.

Отже, місце України в сучасному геополітичному середовищі, в новій геополітичній ієрархії глобалізованого постбіполярного світу досі не ви-

значено. У той же час, можна відзначити, що з кожним роком можливості для посідання гідного місця у світовій ієрархії, для геополітичного ствердження нашої держави зменшуються внаслідок невдалої політики маневрування і орієнтації на кон'юнктурні інтереси при відсутності чіткої стратегії розвитку. Якщо найближчим часом не буде вжито адекватних дієвих заходів, нинішня ситуація загрожує країні зі слабкою політичною, економічною і соціальною системами, з невизначеними культурно-цивілізаційними цінностями, яка не в змозі належним чином фінансувати власні збройні сили, перетворенням на геополітичний об'єкт, який втратить здатність проводити власну геополітику.

Пріоритети дій України, необхідних для її геополітичного ствердження, посідання гідного місця на світовій арені, має розробити геополітична наука відповідно до геополітичних цінностей й інтересів нашої держави, її народу. Для цього, щоб не вигадувати велосипед і не повторювати зроблених помилок, слід, перш за все, проаналізувати вже існуючу геополітичну спадщину – погляди як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників щодо геополітичної ролі України, її призначення і місця на світовій арені.

Перш, ніж досліджувати, які геополітичні цінності українського народу визначали вітчизняні геополітики, зазначимо, що загалом проблематика геополітичних цінностей є малодослідженою, незважаючи на те, що дослідженню цінностей загалом, і зокрема, політичних і соціальних цінностей, присвячено чимало праць сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема таких, як В. Андрущенко, В. Бабкіна, В. Барков, Ф. Бейлі, В. Бех, К. Гаджiev, Є. Головаха, В. Горбатенко, В. Іноземцев, С. Катаєва, В. Корнієнко, В. Кремень, С. Кримський, І. Курас, І. Лебедев, А. Маслоу, М. Михальченко, Л. Нагорна, Дж. Нейсбіт, Дж. Рітцер, Ф. Рудич, С. Рябов, В. Ткаченко, М. Ходаківський, Е. Фромм, Ф. Фукуяма, Е. Ціммерман. Дослідниками відзначається, що у високорозвинених країнах на сучасному етапі пріоритетними визначаються загальнолюдські цінності, помітний рух до зміни споживацьких орієнтацій постматеріальними цінностями, виникнення нового типу попиту – не стільки на продукти, скільки на стиль життя. Останній включає усвідомлення значення людського існування, прагнення до участі в процесі прийняття соціальних рішень, до соціальної справедливості, до широкого вибору соціальної ролі в межах більш естетичного та здорового оточуючого середовища. Гроші, як матеріальна винагорода за працю, поступаються місцем цінностям самореалізації, саморозвитку, участі в організації та керівництві виробництвом, визнання та поваги особистої гідності, спілкування. На перше місце також виходять такі цінності, як освіта, гарна сім'я, виховання дітей, цікава робота. В сучасному інформаційному суспільстві знання та інформація визначаються як важливі цінності, які визначально впливають на можливість робітника в нових соціально-економічних умовах. Зміна пріоритетів у бік визначення необхідності гармонійного існування суспільства з навколишнім середовищем призвела до усвідомлення суспільством екологічних цінностей найбільш актуальними для сьогодення.

Особливості формування ціннісної парадигми в пострадянському суспільстві зумовлені тим, що тоталітарне суспільство виробляло систему цінностей, установок, які мали абстрактний характер, були орієнтовані на "щасливе" майбутнє, не мали відображення на практиці та у свідомості громадян. Влада проголошувала цінності, які були загальними для всіх, формальними та наперед визначеними. При цьому не враховувались інтереси й ціннісні орієнтації окремої особи, оскільки вважалося, що єдина ідеологія передбачає відповідну їй систему цінностей громадян. Що ж стосується конкретних, практично орієнтованих політичних цінностей, то радянська людина частіше прагнула їх уникати.

Сучасне українське суспільство розкололося: паралельно існують дві культури, дві системи оцінок, норм, що виявляється в дестабілізації суспільства, виникненні конфліктів та напруженості. Поряд зі збереженням авторитарно-бюрократичних цінностей радянського суспільства спостерігається некероване, стихійне впровадження нових, запозичених цінностей західного суспільства без урахування місцевих ментально-психологічних особливостей [6, с. 9, 12]. У той же час, відродження цінностей, властивих власне українському народу, тих, що формувалися до радянської пропаганди, відбувається повільно, хоча, як буде показано нижче, вони значно ближчі до притаманних сучасним розвиненим країнам постматеріальних цінностей, ніж міфічні абстракції радянської доби.

Що стосується власне українських геополітичних цінностей, то ми знаходимо їх в працях видатних вітчизняних мислителів кінця XIX – першої половини XX століть, які на високому науковому рівні досліджували історію українського народу, його менталітет, культуру, цінності – М. Драгоманов, С. Подолинський, М. Міхновський, Ю. Бачинський, М. Грушевський, В. Винниченко, В. Липинський, С. Рудницький, О. Бочковський, А. Снявський, М. Сціборський, В. Старосольський, С. Дністрянський, С. Шелухін, Ю. Липа та інші. Аналіз їх геополітичних праць дає можливість говорити про те, що характерними, ціннісно-визначальними рисами української геополітичної думки кінця XIX – першої половини XX століть були наступні: своє ставлення до співпраці між народами представники вітчизняної геополітичної думки формували, виходячи з права націй на самовизначення, необхідності взаємоповаги і взаємовигідності співпраці між країнами; українські дослідники переважно демонстрували відсутність імперіалізму та зазіхання на чужі території; переважна більшість представників української геополітичної думки були прихильниками побудови демократичного громадянського суспільства; у поглядах українських мислителів практично відсутнє таке явище як расизм; для представників української геополітичної думки держава не була ціллю сама по собі, а лише засобом задоволення потреб людей; як гуманісти, українські дослідники не поділяли гасла про те, що мета виправдовує засоби [9, с. 131–171].

Такі ціннісні орієнтації вітчизняної геополітичної думки успадковані нею з всієї історії вітчизняної суспільно-політичної думки, адже українські мислителі, що здавна задумувалися над взаємозв'язком між географі-

чними факторами і життям людини, суспільства, держави, завжди більше, ніж їх зарубіжні колеги, акцентували увагу саме на таких геополітичних чинниках, як менталітет, релігія, культура, природні права людей і народів, що значною мірою вплинуло на формування філософсько-світоглядних традицій української геополітичної думки [9, с. 73].

На відміну від деяких зарубіжних доктрин, що вважали пріоритетними права держави, розглядаючи її населення переважно як засіб досягнення поставлених цілей, вітчизняна геополітична думка ставила в центр інтересів саме людину. Так, Ю. Бачинський вказував "Остаточною ціллю кожного народу є не держава, а його можливо найкращий, свободний, культурний розвиток. Держава це лише засіб для цього" [1, с. 18]. В. Винниченко писав: "Але нашою метою, істотною, ґрунтовною метою була не сама державність. Наша мета була – відродження, розвинення нашої національності, пробудження в нашому народі своєї, національної гідності, почуття необхідності рідних форм свого розвитку, здобуття цих форм і забезпечення їх. Державність же є тільки засіб для цієї істотної цілі" [3, с. 257]. Ці думки також поділяли М. Грушевського, Ю. Липа та інші [4, с. 176].

Прагнучи здобуття свободи і добробуту для українських громадян, призначення держави вітчизняні дослідники бачили в категоріях загальнолюдських цінностей. М. Грушевський писав: "Для того щоб дати з України світові ще одну міщанську республіку, хоч би й демократичну, по правді, не варто було стільки труда й заходів... Найкращі сини нашого народу, цвіт і надія його покладали голови – і покладатимуть їх іще для того, щоб дати щось дійсно цінне своєму народові – і в нім людству взагалі... Обставини так склалися, що великі завдання і досягнення стали для нас можливі, що ми можемо творити не тільки свободну й незалежну Україну, а й Україну Велику. Велику не територією, чи багатством, чи пануванням над іншими, а велику отими соціально-моральними вартостями... Цієї величини я їй бажаю й прагну, іншої – імперіалістичної, чи мілітаристичної – не хочу ні трохи, вважаю її небезпечною спокую" [5, с. 163–165].

Отже, традиційними цінностями для вітчизняної геополітичної думки є ті цінності, які притаманні сучасним високорозвиненим суспільствам, а саме: цінність людини як духовної істоти, що прагне самореалізації, свобода, демократія, соціальна справедливість тощо. Тож українцям немає потреби ні підтримувати міфічні псевдогуманні цінності, нав'язані радянською пропагандою, ні запозичувати цінності західного світу, які не враховують наші ментально-психологічні особливості. Потрібно відроджувати власні цінності, які, з одного боку, цілком відповідають сучасним постматеріальним тенденціям, а з іншого – враховують українську специфіку. Щоб посісти гідне місце у новій світовій ієрархії Україні необхідно вжити ряд заходів, більшість з яких стосуються внутрішньої політики, адже саме вона, на наше переконання, має бути визначальною для формування зовнішньої політики, бо національні інтереси визначає народ а не зовнішньополітична кон'юнктура.

1. Бачинський Ю. Большевицька революція і Українці. Критичні замітки / Ю. Бачинський. – Берлін, 1928. – 135 с. 2. Бжезинський З. Великая шахматная доска / З. Бжезинский [Перевод: Уральской О.]. – М. : Международные отношения, 1999. – 256 с. 3. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко В 3-х т. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1990. – Т. I. – 348 с. 4. Грушевский М. Освобождение России и украинский вопрос / М. Грушевский. Статьи и заметки. – СПб., 1907. – 294 с. 5. Грушевський М. На порозі нової України / М. Грушевський // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упорядн., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., прим. А. Демиденка. – К. : Веселка, 1992. – С. 133–178. 6. Жабінець Н. В. Політичні цінності та їх втілення у процесі демократизації українського суспільства: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23. 00. 03 / Н. В. жабінець; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова – К., 2006. – 20 с. 7. Манжол В. А. Україна в пост біполярній системі міжнародних відносин (аналітична доповідь) / В. А. Манжол, С. В. Андрущенко, М. Г. Капітоненко, В. Ю. Константинов. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2006. – 68 с. 8. Панченко Ж. О. Геополітичне позиціонування України в процесах євроінтеграції: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23. 00. 03 / Ж. О. Панченко; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 19 с. 9. Хилько М. М. Філософсько-світоглядні підвалини української геополітичної думки: Дис. канд. філос. наук: 09. 00. 12 / М. М. Хилько; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 208 арк. 10. Эмерсон М. Слон и Медведь. Европейский Союз, Россия и их ближнее зарубежье / М. Эмерсон. – Брюссель, Москва: Центр Европейских политических исследований, Институт Европы Российской АН, 2001. – 283 с. 11. Яхно О. М. Україна в сучасному геополітичному просторі (політико-медійний аспект): Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.03 / О. М. Яхно; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 2006. – 20 с. 12. Kjellen R. Der Staat als Lebensform / R. Kjellen. – Leipzig, 1917. – 236 s. 13. Weigert H. W. Generals and geographers: The twilights of geopolitics / H. W. Weigert. – Oxford: Clarendon, 1942. – P. 17–29.

Надійшла до редколегії 17.02.14

П. И. Федорук

ОТНОСИТЕЛЬНО БАЗОВЫХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ, ИНТЕРЕСОВ И ПРИОРИТЕТОВ УКРАИНЫ: ПОПЫТКА ОПРЕДЕЛЕНИЯ И МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЙ СМЫСЛ

Автор доказывает, что традиционные геополитические ценности Украины были определены еще в конце XIX – начала XX веков и остаются актуальными и поныне. Относительно поиску приоритетов развития Украины, то он должен осуществляться с ориентацией на внутренние геополитические факторы, потому что именно внутри государства, в ценностях и интересах его народа находится тот "геополитический код", который определяет назначение государства, приоритеты его политики.

Ключевые слова: геополитическое утверждение, геополитические ценности, геополитические интересы, геополитические приоритеты, геополитическая среда, геополитические факторы.

P. Fedoruk

AS TO THE BASIC GEOPOLITICAL VALUES, INTERESTS AND PRIORITIES OF UKRAINE: DETERMINATION ATTEMPT AND IDEOLOGICAL MEANING

The author argues that traditional geopolitical value of Ukraine was determined at the end of XIX – the first half of the twentieth century still remain relevant today. As for finding the priorities of Ukraine, it must serve with a focus on internal geopolitical factors, because it is within the state, the values and interests of its people is a " geopolitical code" that defines the purpose of the state, its policy priorities.

Keywords: geo-political statement, geopolitical value, geopolitical interests, geopolitical priorities, the geopolitical environment, geopolitical factors.

НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ

Ю. Брагіна, студ., КНУТШ, Київ

ПРОБЛЕМА ДУХОВНОСТІ У ФІЛОСОФІЇ А. ШВЕЙЦЕРА

Духовність є одним із основних пріоритетів культури, як вважає А. Швейцер. На його думку, головним в культурі є не матеріальні досягнення, а те, що індивіди осягають ідеали вдосконалення людини та покращення соціально-політичних умов життя народів і всього людства, і в своїх поглядах постійно користуються цими ідеалами. Тільки в тому випадку, якщо індивіди в якості духовних сил будуть працювати над вдосконаленням самих себе і суспільства, стане можливим вирішення проблем, що породжуються дійсністю і буде забезпечений сприятливий у всіх відношеннях всезагальний поступ. Як зазначає А. Швейцер, те, чи будуть матеріальні досягнення або більшими, або меншими, не є для культури вирішальним. Її доля визначається тим, якою мірою переконання людей зберігають владу над фактами [Швейцер А. Культура и этика. М., 1973.]. В релігії не матеріальні, а саме духовні цінності є фундаментом актуалізації її сутності.

А. Швейцер критикує стан культури свого часу. Національна ідея була піднята до рівня повноцінного культурного ідеалу. Коли культура занепадала, всі інші культурні ідеали втрачали силу свого впливу на суспільство. А. Швейцер був переконаний, що національна ідея збереглася як фактор культури завдяки тому, що зі сфери теоретичної перейшла в сферу реальної дійсності. А, отже, звідси ж випливають і особливості мислення його епохи, а саме впевненість, що саме в національній ідеї закладені всі духовні та моральні цінності. "Всі культурні народи прийшли – всі без винятку – до однакового стану безкультур'я. Все, що ми пережили і ще зараз переживаємо, повинно дати нам переконання, що духовне – це все, а інститути суспільства значать небагато" [Швейцер А. Культура и этика. М., 1973.]. Запобігти кризі культури не може і християнська етика, був переконаний філософ.

Лише правдиве може стати фундаментом духовного життя, проте людство, як вважає А. Швейцер, недооцінило сили людського мислення. Тільки за умови постійного апелювання до мислячого світогляду, на думку А. Швейцера, можуть прокинутися всі духовні здібності людини. Перспективу відродження культури А. Швейцер пов'язує з творчою діяльністю окремих особистостей у сфері духу: гігантська революція повинна здійснитися без революційних дій, носіями руху є особистості, наділені індивідуальністю, етичне начало здатне зародитися лише в особистості, кожен має взяти на себе доступну тільки індивіду функцію висунення духовно-етичних ідей [Див. : Швейцер А. Культура и этика. М., 1973]. Тільки цей етичний дух гордої і самовідданої особистості по-

верне людству, на переконання А. Швейцера, гуманістичну за своїми основами культуру і забезпечить справжнє її відродження. Всі матеріальні і духовні цінності, вважає А. Швейцер, суть цінності лише остільки, оскільки вони служать підтримці життя на його найвищому рівні і надають йому допомогу в подальшому розвитку.

Людина є діяльнісною істотою і відповідно, вона, за Швейцером, вступає в духовні відношення зі світом. Людина проживає життя не лише для себе, а в єднанні зі всім життям, яке її оточує. В своїй роботі "Я народився в період духовного занепаду людства" А. Швейцер зазначає, що життя людини стане важчим, коли вона буде жити не лише для себе, проте, воно стане багатшим, повнішим та щасливішим. Власним життям та своєю філософією А. Швейцер прагнув зробити людство завдяки мисленню найбільш духовним і кращим. Саме завдяки світогляду благоговіння перед життям, людина може єднатись з нескінченним. Тобто світогляд благоговіння носить релігійний характер. Духовним відношенням до універсуму (світу) людина показує свою любов до всього живого, яка і стає засадою гуманізму. А. Швейцер наголошує, що саме мислення допомогло йому залишитись релігійною та духовною людиною.

Вирішення проблеми духовності у філософії А. Швейцера демонструють слова відомого німецького державного діяча Геральда Геттінга: "Кінцева мета будь-якої філософії і релігії полягає в тому, щоб спонукати людей до досягнення глибокого гуманізму. Найглибша філософія стає релігійною, і найглибша релігія стає мислячою. Вони обидві виконують своє призначення тільки в тому випадку, якщо спонукують людей ставати людьми в найглибшому сенсі цього слова" [Геттінг Г. Встречи с Альбертом Швейцером. М., 1967].

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Баумейстер А. О. Проект моральної онтології Чарльза Тейлора в контексті сучасного практично-філософського дискурсу.....	3
Вдовиченко Г. В. Місце та роль П. Демчука в історії філософської думки УСРР 20-х – 30-х рр. XX ст.	14
Ведмедєв М. М. Продуктивність мислення: психологічні чинники і культурні ресурси	23
Задоянчук О. О. Забезпечення свободи слова в державно-церковних відносинах	30
Заїка Т. П. Історичний нігілізм М. Срібляньського в контексті західноєвропейського та вітчизняного модернізму	37
Щербина О. Ю. До питання про розуміння аргументації у логіко-юридичних дослідженнях	45
Кичирук Т. В. Формування сучасної концепції особистості з позиції нелінійного мислення	54
Колесник А. С. Вплив картезіанського дуалізму на теорію пізнання Ральфа Кедворта.....	61
Коперльос Р. Ю. Методологія наукового пізнання складності: багатоманітність варіантів	67
Пашковський О. С. Антикультовий рух як вияв релігійної нетолерантності (на прикладі Франції та Німеччини в 1990-х роках)	76
Русін Р. М. Художній образ в постмодерністському дискурсі	84
Туренко В. Е. Феномен любові у ранніх давньогрецьких філософів: від міфу до логосу	93

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Батрименко О. В. Проблеми бюрократії в системі сучасної демократії.....	101
Каневський І. О. Проблема дотримання прав і свобод людини в умовах демократичного транзиту	108
Мурашкіна М. З. Військово-політичні відносини Росії, США і Китаю із країнами Центральної Азії	116

Панасюк Л. В. До витоків білінгвізму в Україні: освіта в Україні 1944–1989 рр. (історико-політологічний аналіз)	125
Петренко І. І. Аналіз державної політики в Україні.....	131
Печенюк Д. О. Поняття політичної участі в контексті теорії сильної демократії Б. Барбера	138
Поппер Л. В. Екологічний рух: від акцій заперечення і протесту до пошуку розумних альтернатив ...	147
Федорук П. І. Щодо базових геополітичних цінностей, інтересів й пріоритетів України: проблеми визначення та світоглядний сенс	155

НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ

Брагіна Ю. А. Проблема духовності у філософії А. Швейцера	164
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Баумейстер А. О. Проект моральной онтологии Чарльза Тейлора в контексте современного практически-философского дискурса.....	3
Вдовиченко Г. В. Место и роль П. Демчука в истории философской мысли СССР 20-х – 30-х гг. XX в.	14
Ведмедев М. М. Продуктивность мышления: психологические факторы и культурные ресурсы.....	23
Задоянчук О. А. Обеспечение свободы слова в государственно-церковных отношениях	30
Заика Т. П. Исторический нигилизм Н. Среблянского в контексте западноевропейского и украинского модернизма	37
Щербина Е. Ю. К вопросу о понимании аргументации в логико-юридических исследованиях	45
Кичирук Т. В. Формирование современной концепции личности с позиции нелинейного мышления ...	54
Колесник А. С. Влияние картезианского дуализма на теорию познания Ральфа Кедворта.....	61
Коперлес Р. Ю. Методология научного познания сложности: многообразие вариантов	67
Пашковский А. С. Антикультовое движение как проявление религиозной нетолерантности (на примере Франции и Германии в 1990-х годах).....	76
Русин Р. М. Художественный образ в постмодернистском дискурсе.....	84
Туренко В. Э. Феномен любви у ранних древнегреческих философов: от мифа к логосу.....	93

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Батрименко О. В. Проблемы бюрократии в системе современной демократии	101
Каневский И. А. Проблема соблюдения прав и свобод человека в условиях демократического транзита	108
Мурашкина М. З. Военно-политические отношения России, США и Китая со странами Центральной Азии.....	116

Панасюк Л. В. К истокам билингвизма на Украине: образование на Украине 1944–1989 гг. (историко-политологический анализ)	125
Петренко И. И. Анализ государственной политики в Украине	131
Печенюк Д. А. Понятие политического участия в контексте теории сильной демократии Б. Барбера	138
Поппер Л. В. Экологическое движение: от акций отрицаний и протестов к поиску умных альтернатив	147
Федорук П. И. Относительно базовых геополитических ценностей, интересов и приоритетов Украины: попытка определения и мировоззренческий смысл.....	155

НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ

Брагина Ю. А. Проблема духовности в философии А. Швейцера	164
---	-----

CONTENTS

PHILOSOPHY

Baumeister A. O. Charles Taylor's project of moral ontology in the context of the contemporary debates in sphere of practical philosophy	3
Vdovychenko G. Place and role of P.Demchyuk in history of the Ukr. SSR philosophical thought in the 1920s – 1930s	14
Vedmedev M. M. Productivity of thinking: psychological factors and cultural resources	23
Zadoianchuk O. O. Ensuring freedom of speech in the church-state relations	30
Zayika T. P. M. Sreblyansky's historical nihilism in a context of the West-European and Ukrainian modernism	37
Shcherbyna O. Y. On the question of argumentation understanding in the logical and legal studies	45
Kichkiruk T. V. Formation of the modern concept of identity through non-linear thinking lens	54
Kolesnyk A. The influence of the cartesian dualism upon the theory of knowledge of Ralph Cudworth	61
Koperles R. Yu. Methodology of scientific cognition of complexity: multiplicity of variants	67
Pashkovskiy O. S. The Anti-cult movement as a manifestation of religious intolerance (an example France and Germany in the 1990s)	76
Rusin R. M. Artistic image in postmodern discourse	84
Turenko V. E. The phenomenon of love in the early Greek philosophers: from myth to logos	93

POLITICAL SCIENCE

Batrymenko O. V. Problems of bureaucracy in the system of modern democracy	101
Kanevsky I. Compliance with human rights and freedoms in a democratic transit	108
Murashkina M. Military and political relations between Russia, USA, China and Central Asia countries	116
Panasyuk L. V. To the origins of bilingualism in Ukraine: the education of Ukraine from 1944 till 1989	125

Petrenko I. I.	
The public policy analysis in Ukraine.....	131
Pechenyuk D. O.	
The notion of political participation in the context of the theory of strong democracy by B. Barber	138
Popper L.	
The ecological movement from denial and protest actions to seek reasonable alternatives.....	147
Fedoruk P.	
As to the basic geopolitical values, interests and priorities of Ukraine: problems of determination and ideological meaning.....	155

SCIENTIFIC REPORTS

Bragina Yu.	
The problem of spirituality in A. Schweitzer's philosophy.....	164

Наукове видання

ГУМАНІТАРНІ СТУДІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 21

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"
Виконавець Д. Ананьївський

Формат 60x84^{1/16}. Ум. друк. арк. 10,00. Наклад 200. Зам. № 214-7029.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Фл16.
Підписано до друку 28.02.14

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
б-р Т. Шевченка, 14, м. Київ, 01601
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>
Свідectво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02